

T.C.

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

ENDÜLÜS'TE YETİŞEN MÜSLÜMAN BİLİM ADAMLARI VE BİLİM DÜNYASINA KATKILARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EROL ÇETİNDAL

DR. ÖĞR. ÜYESİ MUSTAFA EĞİLMEZ

KASTAMONU 2019

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ORTAÇAĞ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ENDÜLÜS'TE YETİŞEN MÜSLÜMAN BİLİM ADAMLARI VE BİLİM DÜNYASINA KATKILARI

Erol ÇETİNDAL

Jüri Üyesi (Danışman)	**Dr. Öğr. Üyesi Mustafa EĞİLMEZ**
Jüri Başkanı	**Prof. Dr. Yavuz UNAT**
Jüri Üyesi	**Dr. Öğr. Üyesi Fatih GÜZEL**

KASTAMONU – 2019

“Ben her kişinin kendi çalışmasında yapması gerekeni yaptım:
Öncellerinin başarılarını minnettarlıkla karşılamak,
Onların başarılarını, ürkmeden doğrultmak,
Kendisine gerçek olarak görüneni gelecek kuşağa ve
Sonrakilere emanet etmek. el-Bîrûnî (ö. 440/1048)”[1]



Ülkemizin doğrudan ve de dolaylı olarak herkesin hocası olmuş önemli bilim tarihçisi merhum Prof. Dr. Fuat Sezgin’in (1924-2018) anısına ithaf olunmuştur.

[1] Fuat Sezgin, **Wissenschaft und Technik im Islam (İslam’da Bilim ve Teknik)**, (Çev. Abdurrahman Aliy), Türkiye Bilimler Akademisi, C: I, Ankara 2015, s. 1; Fuat Sezgin, **Tanınmayan Büyük Çağ**, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 15.

TEZ ONAYI

Erol ÇETİNDAL tarafından hazırlanan **"Endülüs'te Yetişen Müslüman Bilim Adamları ve Bilim Dünyasına Katkıları"** adlı tez çalışması aşağıdaki jüri üyeleri önünde savunulmuş ve **oy birliği / oy çokluğu** ile Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tarih Anabilim Dalı**'nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı	Prof. Dr. Yavuz UNAT Kastamonu Üniversitesi	…………………………
Jüri Üyesi (Danışman)	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa EĞİLMEZ Kastamonu Üniversitesi	…………………………
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Fatih GÜZEL Çankırı Karatekin Üniversitesi	…………………………

24/06/2019

Enstitü Müdürü   Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU   …………………………

TAAHHÜTNAME

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildirir ve taahhüt ederim.

İmza

Erol ÇETİNDAL

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

ENDÜLÜS'TE YETİŞEN MÜSLÜMAN BİLİM ADAMLARI VE BİLİM DÜNYASINA KATKILARI

Erol ÇETİNDAL

Kastamonu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi. Mustafa EĞİLMEZ

Târık b. Ziyad komutasındaki İslam ordularının 711 tarihinde Endülüs'ü fethiyle İslâm tarihinde yeni bir devir başlamıştır. Müslümanlar ilk defa yoğun bir yabancı nüfusun bulunduğu bir yere yerleştiler. Kısa sürede hâkimiyeti sağlayan Emevî yöneticileri "*Endülüs Emevî Devleti*"ni kurdular. Bu devlet kendine özgü özellikleriyle diğer İslâm Devletleri arasında farklılığını göstermiştir. Siyasî otoritenin yanı sıra, güçlü bir kültür ve medeniyet ortaya koyarak İslâm sancağını Avrupa'da başarıyla dalgalandırmışlardır. Kurtuba (Córdoba), Gırnâta (Granada), Tuleytula (Toledo), İşbîliye (Sevilla), Belensiye (Valencia), Mâleka (Málaga) gibi şehirleri birer bilim-kültür merkezi hâline getirdiler. Bu merkezlerde başlayan bilim-kültür faaliyetleri sonucunda, çok sayıda bilim adamını yetiştirdiler. Yetişen bu bilim adamları, başta Ortaçağ olmak üzere günümüze kadar uzanan bilim dünyasını derinden etkilediler. Özellikle Avrupa'da Rönesans, Reform ve Coğrafi Keşifleri başlamasına katkı sağlayarak dünya tarihinin çehresinin değişmesinde etkili oldular. Bu tezde dünya biliminin gelişmesinde mihenk taşı olan Endülüs'te yetişen Müslüman bilim adamları ve bilime neler kazandırdıkları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs Emevî Devleti, Bilim Tarihi, Ortaçağ İslâm Dünyası'nda Bilim Tarihi, Rönesans, Reform, Coğrafi Keşifler

2019, 213 sayfa
Bilim Kodu: …..

ABSTRACT

M.Sc. Thesis

GROWING SCIENTISTS MUSLIMS IN ANDALUSIAN AND CONTRIBUTIONS TO SCIENCE WORLD

Erol ÇETİNDAL
Kastamonu University
Institute for Social Sciences
Department of History

Supervisor: Assit. Prof. Mustafa EĞİLMEZ

Under the command of Târık b. Ziyad, a new era has started in the history of Islam with the conquest of Andalusia by the Islamic armies in 711. For the first time, Muslims settled in a place where there was a large foreign population. The Umayyad rulers who established dominance in a short time established Andalusian Umayyad State Kısa. This state has shown its distinctiveness among the other Islamic States. In addition to political authority, they have successfully waved the banner of Islam in Europe with a strong culture and civilization. The cities of Cordoba (Córdoba), Gırnâta (Granada), Tuleytula (Toledo), İşbîliye (Sevilla), Belensiye (Valencia) and Mâleka (Málaga) became cities of science and culture. As a result of the science-culture activities that started in these centers, they trained many scientists. These scientists were deeply influenced by the scientific world, which dates back to the present, especially in the Middle Ages. Particularly influential in changing the face of world history by contributing to the start of Renaissance, Reform and Geographical Explorations in Europe. In this thesis, Muslims scientists who were raised in the Andalusian, which is a touchstone in the development of world science, and what they brought to science will be discussed.

Key Words: Andalusian Umayyad State, History of Science, History of Science in The Middle Age, Renaissance, Reform, Geographical Discoveries

2019, 213 pages
Science Code: …..

ÖNSÖZ

M.Ö. 3500’de yazının bulunmasıyla başladığı kabul edilen bilim tarihi Sümer, Asur Babil, Grek (Yunan), Mısır, Roma, Çin, Hint vb. medeniyetlerin katkılarıyla durmaksızın ilerlemiştir.

VI. yüzyılda meydana çıkan İslâm Devleti, kısa sürede gerçekleştirdiği fetihlerle, dönemin bilim merkezleri olan Mekke, Medine, Dımaşk (Şam), Kahire, İskenderiye Bağdat gibi yerleri hâkimiyetleri altına almışlardır. Fatihler, bölge halklarına ve özellikle bilim adamlarına iyi davranmışlardır. Hangi dinî görüşe sahip olurlarsa olsunlar, onlara iyi davranmışlardır. Bu ılımlı yaklaşım kısa sürede meyvesini vermeye başlamıştır. Emevîler zamanında başladığı düşünülen çeviri faaliyetleriyle İslâm medeniyeti, 200 yıllık bir zaman içerisinde Yunan medeniyetinden kalan birçok eseri çevirmişlerdir. Çeviri faaliyetlerinin azalmasıyla ise, artık Müslüman coğrafyalarında üretimin arttıdığını görmekteyiz.

Tezin yazılış amacı; Endülüs’te yetişen Müslüman bilim adamlarıyla ilgili genel bir tez çalışmasının olmamasıdır. Bir diğer amaç ise, Endülüs’te yetişen bilim adamlarının Avrupa’ya yaptığı etkilerin tam olarak bilinmemesidir.

Tezin giriş kısmında Endülüs’ün nasıl İslâm yurdu olduğuna, fetih sürecine, Endülüs hükümdârlarının bilime bakışına ve Endülüs’ün önemli bilim şehirlerine değinilecektir.

Çalışmanın ilk bölümünde, tezin amaç, önem, sınırlama, kaynak ve metotlarından sonra Endülüs tarihine ve Müslümanlar tarafından kurulan devlete kısa bir giriş yapılmıştır. İkinci bölümde; bilimin İslâm Medeniyeti’ne ulaşıncaya kadar geçirdiği tarihsel evreler ele alınmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde, Müslümanların, Yunan medeniyetinden bilimi hangi yollarla miras aldığına bakılacaktır.

Çalışmanın dördüncü kısmında ise, Endülüs’te yetişen Müslüman bilim adamları ve bilim dünyasına yaptıkları katkılar anlatılmıştır.

Çalışmanın beşinci bölümünde, Endülüs'te yapılan bilimsel çalışmaların Rönesans başta olmak üzere Avrupa'yı hangi açılardan etkilediği konusu anlatılmıştır.

Benden desteklerini esirgemeyen başta kıymetli danışman hocam, sayın Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Eğilmez'e ve her zaman yanımda olan aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Erol ÇETİNDAL
Kastamonu, 06, 2019



İÇİNDEKİLER



KISALTMALAR CETVELİ

a.g.e. : Adı Geçen Eser

a. g. m. : Adı Geçen Makale

a. e. : Aynı eser.

a. y. : Aynı yazar

b. : Bin

bkz. : Bakınız

bsk. : Baskı

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

Der: : Derleyen

Ed. : Editör

Yay. Haz : YayımaHazırlayan

H. : Hicri

Hz. : Hazreti

İSTEM : İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsıkîsi

M. : Miladi

M.Ö. : Milattan Önce

M.S. : Milattan Sonra

Nşr. : Neşreden

Ö. : Ölüm

s. : Sayfa

S. : Sayı

TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı

TTK. : Türk Tarih Kurumu

vd. : Ve diğerleri

1. GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Amacı, Önemi ve Sınırları

Çalışma, Endülüs'te yetişen Müslüman bilim adamlarını ve bilime verdikleri katkıları ele almayı amaçlamaktadır. Endülüs medeniyetinin tam manasıyla bilinmemesi ve bu konuda belli başlı çalışmaların azlığından dolayı bu çalışma hazırlanmıştır. Özellikle ülkemizde bilimin sadece Batı'nın ürünü olduğunu zannedenlerin sayısı azımsanmayacak derecededir. Bu çalışmada bilimin insanlığın ortak malı olduğu anlatılmak istenmiştir. İslâm biliminin Yunan ile Batı bilimi arasında köprü vazifesi gördüğü unutulmamalıdır. Bu köprü vazifesi sadece çevirilerden ibaret olmayıp, Yunan'dan iktibas edilen bilimin üzerine konularak Batı'ya taşınmıştır.

Tezde Endülüs'te yetişen âlimlerin çokluğu nedeniyle hepsine yer verilememiş olup, bu konuda sınırlandırılmalara gidilmek zorunda kalınılmıştır.

1.2. Çalışmanın Metod ve Kaynakları

Metod ve kaynaklardan önce çalışmanın zorlukları ve sınırlarından bahsetmek gerekmektedir. Türkçeye yapılan çevirilerin azlığı nedeniyle ana kaynak kullanımında zorluklar yaşanmasına yol açmıştır. Çalışmamda öncelikle ana kaynaklar ve daha sonrasında ikinci elden kaynaklar kullanılmıştır. Çalışmanın gerçekleştiği dönem itibariyle kaynakların çoğunluğu Arapça yazılmıştır. Çalışmada öncelik Türkçe çevirilere verilmiş olup, Arapça, İngilizce kaynaklarda kullanılmıştır.

Araştırmada takip edilen metod ise, elde edilen kaynaklarda geçen bilgilerin karşılaştırmalı değerlendirmesi ve derlemesi yapılarak araştırma-inceleme tarzı bir çalışma ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışmada ana kaynakların yanı sıra, M. Özdemir, L. Şeyban, F. Sezgin, Y. Unat gibi günümüz bilim adamlarının araştırma-inceleme eserlerine de yer verilmiştir. Böylece ana kaynaklarla günümüz kaynaklarının da bir mukayesesi yapılmıştır. Ama bu çalışmayı asıl anlamlı kılan hiç şüphesiz ana kaynaklardır. Çalışmada aşağıda yer verilen ana kaynaklardan yararlanılmıştır.

El-Fihrist

Muhammed b. İshâk en-Nedîm (?-?/380-990) tarafından yazılan eserdir. Eser İslâm dünyasına bilinen ilk bibliyoğrafya çalışması olması açısından önem arz etmektedir. Çalışmamızda eserin Mehmet Yolcu, Sabri Türkmen, M. Salih Arı, Selahattin Polatoğlu ve Furkan Halit Yolcu tarafından yapılan çeviri kullanılmıştır.[2]

El-Kâmil Fi't-Târîh

İbnü'l-Esîr (555-116071233) tarafından kaleme alınan tarih ağırlıklı bir eserdir. Eserde insanlığın yaratılışından, 628 (1230) yüzyıla kadar geçen olaylar anlatılmaktadır. Çalışmamızda eserin Ahmet Ağırakça vd. tarafından yapılan çevirisi kullanılmıştır.[3]

Et-Ta'rîf bi Tabakâtü'l-Ümem ve Ulemâihâ ve Nübezin min Teâlîfihim ve Ahbârihim

Sâid el-Endelüsî'nin (420-1029/462-1070) eseridir. Endülüs Emevî Devleti'nde yazılmış en önemli bilim tarihi eserlerinden biridir. Eserde bilimin geçirdiği süreçler anlatılmıştır. Özellikle Endülüs bilimi hakkında birinci el kaynak olup, takdire şayan bilgiler vermesi açısından önemli bir eserdir. Çalışmamızda eserin Ramazan Şeşen tarafından yapılan çevirisi kullanılmıştır.[4]

Sûrat El-Arz

Ebü'l-Kâsım İbn-i Havkal (?-?/4-10. yüzyıl) tarafından kaleme alınmıştır. Eserde X. yüzyıl İslâm coğrafyası hakkında bilgi verilmektedir. Çalışmamızda eserin Ramazan Şeşen tarafından yapılan çevirisi kullanılmıştır.[5]

---

[2] Muhammed b. İshâk en-Nedîm, **el-Fihrist (İlk Dönem İslâm Kültür Atlası)**, (Çev. Mehmet Yolcu, Sabri Türkmen, M. Salih Arı, Selahattin Polatoğlu, Furkan Halit Yolcu), Ed: Mehmet Yolcu, 1. bsk. , Çıra Yayınları, İstanbul 2017, s. 3-12.

[3] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târîh**, (Çev. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, C: I, İstanbul 2016, s. ii-xiv.

[4] Sâid el-Endelüsî, **Et-Ta'rîf bi Tabakâtü'l-Ümem ve Ulemâihâ ve Nübezin min Teâlîfihim ve Ahbârihim (Milletlerin Bilim Tarihi)**, 1.bsk. Türkiye Yazma Eserler Kurmunu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014, s.7-14.

[5] İbni Havkal, **Sûrat El-Arz (Yer'in Haritası)-10. Asırda İslâm Coğrafyası**, (Çev. Ramazan Şeşen), 2. bsk. ,Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 7-14.

Sayılan eserlerden başka; Ebü'l-Fidâ'nın "*Takvimü'l-Büldan* (*Ebü'l-fidâ coğrafyası*)", el-Belâzurî'nin, "*Fütûhu'l Büldan*", el-Gırnâtî'nin "*Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb (Gırnâtî Seyahatnâmesi*)", İbn Abdirabbih'in "*el-'İkdü'l-Ferîd (Bedevî Araplar Özdeyiş ve Âdetleri)*", "*el-'İkdü'l-Ferîd (Hükümdar ve Siyaset Kitabı)*", "*el-'İkdü'l-Ferîd (Nükteler ve Mizâhî Öyküler)*", "*el-'İkdü'l-Ferîd (Şarlatanlar, Deliler, Cimriler ve Asalaklar)*", İbn Haldun'un "*Mukaddime*", İbn Hurdazbih'in "*el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*", İbn Rüşd'ün "*Tehâfütü't-Tehâfüt (Tutarsızlığın Tutarsızlığı)*", İbn-i Avvâm'ın "*Kitâbü'l-filâha (Terceme-i Kitâbü'l-Filâha-Ziraat kısmı)*", "*Kitâbü'l-filâha (Terceme-i Kitâbü'l-Filâha-Zootekni kısmı)*", İbn-i Beşküvâl'in "*es-Sıla*", İbn-i Cübeyr'in "*Rıhlet el-Kinânî*", İbn-i Hazm'ın "*el-Ahlâk ve's-Siyer fî Müdâvâti'n-Nüfus*", "*Tavku'l-hamame fi'lülfe ve'l-üllef"*, Marco Polo'nun "*Le devisement du monde Le Livre des merveilles*" (*Dünyanın Hikâye Edilişi-Harikalar kitabı*)", Mesûdî'nin "*Murûc ez-Zeheb*", "*Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*", Muhammed b. İshâk en-Nedîm'in "*el-Fihrist*", Muhyiddin İbn-i Arabî'nin "*Fusûs el-Hikem*", "*Keşfü'l-Mâ'nâ an Sırrı Esmâillâhi'l-Hüsna*", "*Mevâki'un Nücûm*", *"Kitâbü'l-Fenâ fi'l-Müşâhede*", yazarı bilinmeyen "*Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib"* ve yine yazarı bilinmeyen "*Kitâbü Keşfi'l-Hümûm Ve'l-Kürab Fî Şerhi Âleti't-Tarab"* isimli eserlerden faydalanılmıştır.

Endülüs (İberya Yarımadası), Avrupa kıtasının güneybatısında yer alır. Kuzeyde bulunan (Pirene/Pyrenes) el Bürt Dağları Endülüs'ü Fransa'nın güneyinden ayırır. O noktada Endülüs büyük karaya bağlanır. Genişliği doğudan batıya 13-37 km'ye ulaşan Cebelitârık Boğazı Endülüs'ün güneyde Avrupa kıtasıyla olan sınırını Afrika'dan ayırmaktadır.[6] Endülüs coğrafyası çok sayıda dağları ve akarsuları bulunan bir yerdir. Mâmur bir yer olan Endülüs, içinde altın, bakır, kurşun vb. nice değerli madenleri barındırmaktadır.[7]

---

[6] Abdurrahman Ali Haccî, **İslâmi Fetihten Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)**, (Çev. Kadir Kınar), İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2017, s. 45; Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017, s. 19; İbn Havkal, a.g.e, s. 114; Ebü'l-Fidâ, **Takvimü'l-Büldan (Ebü'l-Fidâ Coğrafyası)**, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 154-158; Alp Hamuroğlu, **Hıristiyanlık, İslâmlık ve Avrupa Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları (Endülüs, Sicilya, Haçlı Seferleri)**, Bilim ve Gelecek Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2016, s. 152.

[7] **Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib**, (Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları Yayınları, İstanbul 2018, s. 115.

Endülüs ismi Germen soyundan gelen Vandal kabilelerinin isminden gelmektedir. İberya Yarımadasına 3 ilâ 5. yüzyıllarda hâkim olan Vandallar sebebiyle bu ada Vandalların yurdu anlamına gelen Vandalusya (Vandalusia) adıyla adlandırılmıştır. Sonrasında bu kelime Arapça *"el-Endelüs"* diye telaffuz edilmiştir.[8]

İber Yarımadası, Müslümanların fethinden önce, Vizigotlar'ın hâkimiyeti altında bulunmaktaydı. Milâdi 5. asrın başlarında buraya yerleşen Vizigotlar, ülkenin yerli halkına köle muamelesi yapmışlardır.[9] Müslümanlar ilk defa Hz. Osman zamanında (574-656) Endülüs'e sefere çıkılmıştır. Kuzey Afrika'nın tamamen fethedilmesinin devamında Hz. Osman, Abdullah b. Nâfi' b. Kays ve Abdullah b. Nâfi' b. Husayn'ı Endülüs'ü fetihle görevlendirmiştir. Hz. Osman orduya şöyle bir mektup yollamıştır: "*Haberiniz olsun ki Konstantiniyye (İstanbul) Endülüs yönünden fethedilecektir*". Mezkûr iki komutan beraberindeki Berberîler ile birlikte Endülüs'te fetih harekâtları yapmışlardır. Bu ilk fetih faaliyetleri kalıcı olmasa da, bölgede Müslümanların varlığı iyiden iyiye hissedilmeye başlaması açısından önem arz etmektedir.[10]

Müslümanlar, Emevî Hâlifesi I. Velid b. Abdülmelik döneminde (705-715) İber Yarımadasını fethe karar vermişlerdir. Daha öncesinde Mağrib'in tamamen fethi Müslümanları bu seferi yapmasında ana etken olmuştur.[11] 92/711 yılında Târık b. Ziyad komutasındaki Emevî kuvvetleri, Kral Rodrigo komutasındaki Vizigotları Barbat (Lekke) Vadisi'nde yenerek büyük bir zafer elde etmişlerdir.[12] Endülüs

---

[8] Haccî, a.g.e, s. 46; Mehmet Özdemir, **Endülüs**, İsam Yayınları, Ankara 2017, s. 29; Özdemir, **Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)**, s. 63; Hamuroğlu, a.g.e, s. 151; Muhammed Süheyl Takkûş, **Emevî Devleti Tarihi**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2016, s. 134-135; Ayşe Kılıç, **Endülüs Müslümanlarının Sürgünü**, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 24; Sırrı Süreyya Sırma, **Ah Endülüs**, Beyan Yayınları, İstanbul 2017, s. 11-12; Lütfi Şeyban, **Mudejares & Sefarades-Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri**, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 27.

[9] İsmail Yiğit, **Endülüs (Gırnata Sultanlığı) ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri**, Kayıhan Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 23; Fuat Boyacıoğlu, **Fransız Roland Destanı'nda Endülüs Müslümanları**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 35-36; Sırma, a.g.e, s. 16.

[10] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târîh**, (Çev. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, C: II, İstanbul 2016, s. 581-583.

[11] Hasan Yılmaz, **Emevîler ve Emevî Hâlifeleri**, Elips Yayınları, Ankara 2016, s. 110-113; Boyacıoğlu, a.g.e, s. 39.

[12] Yılmaz, a.g.e, s. 114; Haccî, a.g.e, s. 67-74; Özdemir, a.g.e, s. 24; Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, **Fütûhu'l Büldan**, (Çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 264; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîh**, (Çev. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, C: IV, İstanbul 2016, s. 230; Özdemir, a.g.e, s. 52-54; Zeki Tez, **İslâm'ın Batı Cephesi (Mağrip, Endülüs, Sicilya ve Mısır)**, Hayykitap Yayınları, İstanbul 2014, s. 17; Adnan Demircan, **Emevîler**, Beyan Yayınları, İstanbul 2017, s. 78-79; Vasilij Vladimiroviç Barthold, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, (Çeviren: Mehmet Fuat Köprülü), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 132; Erwin Rosenthal, "*Portekiz'de Arap Nüfûzunun İzleri*", (Çev. Yusuf Alemdar), **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XII, S: 2, 2008, s. 488; Takkûş, a.g.e, s. 141; Boyacıoğlu, a.g.e, s. 39; Kılıç, a.g.e, s. 27; Sırma, a.g.e, s. 16; Rıza Kurtuluş, *"Avrupa (Kıtada İslâmiyet)"*, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: IV, İstanbul 1991, s. 152; "*Endülüs Emevîleri*",

Kralı[13] Târık'ın Tuleytula'ya girişi sırasında öldürülmüştür.[14] Kısa sürede Tuleytula (Toledo), Kurtuba (Córdoba), Kaştâle (Kastilla), Mâleka (Málaga), Gırnâta (Granada), İlbire (Elvira), Beze gibi şehirlerin alınmasıyla İber yarımadasının yarısı fethedilmiştir.[15]

756 yılında Endülüs'te bulunan eski Emevî yöneticileri bağımsız bir Endülüs Emevî Devleti kurmuşlardır. Devletin ilk kurucusu ise I. Abdurrahman (756-788) olmuştur.[16] 1010 tarihinden itibaren yaşanan iç ayaklanmalar sonucu düşüşe geçen devlet, 1030 tarihinde bütünlüğünü kaybederek parçalara ayrılmıştır. Sonra sırasıyla Tavaif-i Mülük krallıkları (1031-1090), Murabıt (1091-1146) ve Muvahhit Krallıkları (1146-1269) ve son olarak Gırnâta Sultanlığı dönemleri yaşanmıştır. 1492'de Gırnâta şehrinin düşüşüyle birlikte Müslümanların yarımadada bulunan hâkimiyetleri sona ermiştir.[17]

Müslüman-Hristiyan ya da İslâm-Avrupa ilişkileri tarihi içerisinde Endülüs, çok özel bir konuma sahiptir. Çünkü Endülüs, toprakları üzerinde Hristiyanlar dâhil pek çok farklı din ve ırk barındıran diğer İslâm devletlerinden farklı olarak, Hristiyanların hâkim olduğu Avrupa'yı kendisine mekân edinmiştir. Endülüs Emevî Devleti, Müslümanlar milletler için her zaman bir ibret ve gurur kaynağı olmuştur.[18] Endülüs, coğrafî ve kültürel yeri itibariyle Avrupa başta olmak üzere, Kuzey Afrika ve Orta Doğu ile ilişkilidir. Ayrıca Endülüs, İslâmiyet'in medeniyet bakımından Ortaçağ'da ulaştığı zirve ve "*Batı Aydınlanma*"sının aracısı mevkiinde bulunmaktadır.[19] Endülüs

---

Büyük İnsanlık Tarihi Dergisi, Ed: Berk Bağ, C: I, S: 7, İstanbul, s. 122; Mehmet Özdemir, "*Endülüs*"**, TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XI, İstanbul 1995, s. 211; Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 166-167.

[13] Endülüs Krallarına Luzerik denilmekteydi. Mesûdî, **Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2017, s. 129.

[14] Mesûdî, Murûc ez-Zeheb, s. 129.

[15] Ziya Paşa, **Endülüs Tarihi, Ortaçağ Avrupası'nda Bilim ve Medeniyetin Ulaştığı Zirve: Endülüs İslâm Devleti**, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 30-34; el-Belâzurî, a.g.e, s. 264; Demircan, a.g.e, s. 79; Takkûş, a.g.e, s. 141; Boyacıoğlu, a.g.e, s. 39; Kılıç, a.g.e, s. 24-25.

[16] Mesûdî, **Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf, (Coğrafya ve Tarih)**, (Çev. Ramazan Şeşen), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 234; Fıras Alkhateeb, **Lost Islamic History (Kayıp İslâm Tarihi-Müslüman Medeniyetini Yeniden Keşfetmek)**, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 147; Ebru Yener, *"Ortaçağ'ın Aydınlık Yüzü: Endülüs"*, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, S: 33, Ankara 2005, s. 218; Sırma, a.g.e, s. 35-36.

[17] Yener, a.g.m, s. 218; Maria Rosa Menocal, **Dünyanın İncisi Endülüs Modeli**, (Çeviren: İhsan Durdu), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006, s.15; Kılıç, a.g.e, s. 40; Haccî, a.g.e, s. 723-724, Süreyya, a.g.e, s. 114-116, Şeyban, a.g.e, s. 27; Alkhateeb, a.g.e, s. 151-166.

[18] Lütfi Şeyban, **Reconquista-Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri**, İzcilik Yayınları, İstanbul 2016, s. 21.

[19] Şeyban, Reconquista…, s. 28; Özdemir, a.g.e, s. 9.

Emevî Devleti, yaklaşık sekiz asır boyunca farklı ırk ve dinleri içerisinde barındıran bir hoşgörü devleti olmayı başarmıştır..[20]

2. İSLÂM BİLİMİNE KADAR BİLİM TARİHİNE BAKIŞ

İslâm bilimine geçmeden bilimin nasıl ilerlediğine bakmamız gerekir. M.Ö. 3500'lerde yazının bulunmasıyla bilimin başladığı düşünülmektedir.[21] Eskiçağlarda Çin, Grek (Yunan), Babil, Mısır ve çeşitli yerlerde bilimin ilerleyişi devam etmiştir.[22] M.Ö. XX. ilâ XV. yüzyıllar arasında bilimde tam açıklık yok. Özellikle Babil biliminin üstü kapalıdır. Çin'de ise Konfüçyüs öncesi bilimin ne ölçüde olduğunu kestirmek çok güçtür.[23] Bu bakımdan Grek biliminin bizim için çok büyük önemi vardır. Greklerin büyük bir kısmı pozitif bilimler uğraşmışlardır. Bu sırada Yahudilerinde bilimde etkin olduğunu görmekteyiz. Yahudiler genel olarak dini konulara yönelmişler, ahlâk, töre, vahiy gibi konularda çalışmalar yapmışlardır.[24]

M.Ö. VII. yüzyılda ise şair Zerdüşt'ün meydana çıkmasıyla İran coğrafyasında yeni bir medeniyetleşme hareketi başlamıştır. Zerdüşt'ün çıkardığı din ise Ahameniş Krallığı'ndan Sasasanilerin sonuna kadar İran'da hâkim olmuştur. Bu dönemde Asur Kralı Asurbanipel (ö. M.Ö. VII. yüzyıl) ise Babil ve Asur metinlerini çevirterek bilime katkılar sağlamıştır. Bu metinlerin içeriği tıp, tarih, kimya, botanik, gramer ve sözlük vb. idi.[25]

M.Ö. VI. yüzyılla beraber diğer geçmiş yıllara kıyasla bilimsel üretim seviyesi artmıştır. Bu seviye artışı Yunan, Yehuda Krallığı, Babil, Hint ve Çin'de gerçekleşmiştir. Bilim faaliyetleriyle uğraşayan ülkelerin sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Özellikle Çin ve Hint'te yeni bilgin ve dinlerin çıkması bunda etken olmuştur. Çin'de Lao Tzu (604-510) Taoizm, Konfüçyüs (551-679) Konfümyizm

[20] Şeyban, Reconquista…, s. 28.
[21] Hakan Kutluay, "*Yazı Nasıl Bulundu*?", https://www.**makaleler**.com/yazi-nasil-bulundu-2-3 30.06.2019.
[22] Sarton, a.g.e, C: I, s. 8.
[23] Sarton, a.g.e, C: I, s. 52.
[24] Sarton, a.g.e, C: I, s. 54.
[25] Sarton, a.g.e, C: I, s. 60-62.

gibi dinler kurmuşlardır. Hint'te ise Buda (560-483) Budizm, Mahavira, ya da Vardhamana Jainizm (Cainizm, Caynizm) dinini kurmuşlardır.[26]

M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısıyla beraber Babilliler doğayı gözlemlemeye başlamıştır. Mısır ve Babil bilimi Yunanlılara ulaşmıştır. Bu yüzyılda Yunan felsefesinde de gelişmeler yaşanmıştır. İyonya'da doğal felsefe doğmuştur. Tales, Anaksimandros, Kleostratos, Ksenofanes, Anaksimenes ve İtalya'nın en güneyinde Pitagoras gibi filozoflar meydana çıkmışlardır. Bunlar felsefe, edebiyat, astronomi gibi bilimlerle uğraşmışlardır. Yunan'da mimari ve mühendislik alanlarında da Glaucos, Kersifron, Eupalinos, Theodoros, Mandrocles ve Metagenes gibi isimler çıkmıştır. Miletli Hekataeos ise coğrafya alanında çalışmalar yürütmüştür. Coğrafya araştırmalarının öncülerinden olmasından ötürü "*Coğrafyanın Babası*" unvanını almıştır.[27] Mısır'da Kral Neko (M.Ö. 609-593) Nil Nehri'ni Kızıldeniz Deltası'na bağlama girişimlerinde bulunmuştur.[28]

M.Ö. V. yüzyıl tıbbına bakacak olursak; Hindistan'da *Âtreya Susruta* isminde bir tıbbî okul açılmıştır. Yunan tıbbının babası olarak kabul edilen Alcmaeon, Democedes bu yüzyılda tıp alanında çığır açan isimler olmuşlardır.[29]

M.Ö. V. yüzyılda hukuk alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Yunan'da *Solon*, Roma'da *Papirius* ve Çin'de *Kung-sun Ch'iao* kanunları oluşturmuş ve bu kanunlar çerçevesinde mezkûr ülkeler hâkimiyetlerini korumuşlardır.[30] M.Ö. 5. yüzyılda Hz. Üzeyir (Ezra ya da Esdras; M. Ö. 458-444) gibi Yahudi asıllı peygamberlerin de bilimde destek verdikleri bilinmektedir. Gortyna Kanunları (M. Ö. 5 ve 4. yüzyıllar) ve 12 Levha Kanunları (Lex XII Tabalarum; 452-450) gibi insan hakları ve kölelik üzerine çıkarılan kanunlarda bilimin bu yüzyılda hukuk yönünün gelişmesine fayda sağlamıştır. Ayrıca bu yüzyıl içerisinde Çin'de leksikografi (sözlükçülük) ve Hint'te gramer çalışmaları yapılmıştır.[31]

[26] Sarton, a.g.e, C: I, s. 65.
[27] Sarton, a.g.e, C: I, s. 65-66.
[28] Sarton, a.g.e, C: I, s. 66, s. 78.
[29] Sarton, a.g.e, C: I, s. 66.
[30] Sarton, a.g.e, C: I, s. 66-80.
[31] Sarton, a.g.e, C:I, s, 107-110.

M.Ö. V. yüzyılda felsefe alanında Epikharmos, matematik ve felsefede Philolaos ile dört element kuramı ve hava ile ilgili önemli çalışmalar yapan Epmedokles'i görmekteyiz. Bunlara ek olarak; sıcak ve soğuğu açıklamaya çalışan Archélaos, görecelik kavramını ilerleten Protogoras, tıpta öncü isimlerden olan Hipokrat ve ünleri günümüzde bile devam eden Sokrates, Demokritos, tarih alanında Halikarnas'lı Herodot ve Tükides gibi bilim adamları örnek verilebilir.[32]

M.Ö. IV. yüzyılın ilk yarısından itibaren ise "*Platon (Eflatûn) Dönemi*" diyebileceğimiz bir dönem başlamıştır. Platon (M. Ö. 428-348) önderliğinde başladığı düşünülen bu yeni dönemde, matematik felsefesi başta olmak üzere bilimin ilerleyişi gitgide hızlanmıştır. Platon, kendi başarılarının yanı sıra, Atina yakınlarında bir *Akademi* (M.Ö. 388 - M.S. 529) kurması da, yeni bilim adamlarının yetişmesi açısından önemlidir. Pânini isimli Sanskrit dilbilimcisinin *Astâdhyâyî* diye bilinen gramer çalışmaları da M.Ö. IV. yüzyılda dilbiliminin gelişmesi açısından önemlidir.[33]

M.Ö. IV. yüzyılın ikinci yarısında Büyük İskender (M.Ö. 356-M.Ö. 323), Alexandria şehrini kurarak, burayı bir kültür merkezi hâline getirmiştir. Aristoteles (M.Ö. 384-M.Ö. 323) ise M.Ö. 335'te *Lyceum*[34] isimli akademiyi kurmuştur. Bu akademi M.S. III. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Aristoteles, hocası Plato'nun (Eflatun) izinden giderek bu yüzyılda bilimin gelişmesine katkı sağlamıştır.[35]

M.Ö. III. yüzyılın ilk yarısında büyük matematik ve geometrici Öklid'i görmekteyiz. Öklid, *Helenistik* bilimin başlangıcında önemli bir sima olup, bu dönemde neredeyse tek başına yürüttüğü geometri çalışmaları bilim tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu dönemde İskenderiye'de Aristyllos ve Timocharis'in gözlemler yaptığı bilinmektedir. Bunlara ek olarak "*Antik Çağ'ın Kopernik'i*" diye bilinen Sisam'lı gökbilimci Aristarkus'u söyleyebiliriz.[36]

---

[32] Sarton, a.g.e, C: I, s. 81-107.
[33] Sarton, a.g.e, C: I, s. 111; Plato ve Akademisi için ayrıca bkz. Sarton, a.g.e, C: I, s. 113-123.
[34] Detaylı bilgi için bkz. Sarton, a.g.e, C: I, s. 127-128.
[35] Sarton, a.g.e, C: I, s. 124-125.
[36] Sarton, a.g.e, C: I, s. 149-150.

M.Ö. III. yüzyılın ikinci yarısında Arşimet ismi karşımıza çıkmaktadır. Arşimet, Sicilya'da bulunan Syrause'de (Siraküza) yaptığı çalışmalarla matematik, astronomi ve fizik alanlarında birçok konuyu ele almıştır. Roma'ya Archagathus önderliğinde Yunan tıbbı girmiştir. Bu dönemde Çin'de ise Helenistik kültürün izleri görülmeye başlamıştır. Çin'e Yunan'dan yazıda kullanılmak üzere mürekkep fırçaları getirilmiştir.[37]

M.Ö. II. yüzyılın ilk yarısına bakacak olursak; Hipsikles matematik ve geometri alanında çeşitli çalışmalar ortaya koymuştur. Özellikle Öklid'in kitaplarının yayılmasında önemli katkı sağlamıştır. Bu dönemde en büyük gelişmeyi ise dilbilimi alanında görmekteyiz. Aristofanes, Aristarkos bu dönemin ünlü dilbilimcileridir.[38]

M.Ö. II. yüzyılın ikinci yarısında astronomi ve matematik alanında önemli çalışmalar yaşanmıştır. Bu dönemde açık ara en ilerde olan isim Hipparkos'tur. Hipparkos, Rodos ve İskenderiye şehirlerinde ekinoks devinimleri üzerine çalışmalar yapmış olmanın yanı sıra, 850 yıldız ve 134 nova gözlemlemiştir. Botanik alanında ise asma ve kaba yonca bitkileri Asya'dan Batı'ya doğru hızlı bir biçimde yayılmıştır. M.Ö. III. yüzyıl tarım faaliyetlerinin de geliştiği bir dönem olmuştur.[39]

M.Ö. I. yüzyılda, matematik ve geometri alanında Tripolisli Theodosius'u görmekteyiz. Theodosius, küresel geometri üzerine önemli çalışmalar yapmıştır. Theodosius, astronomi ile de ilgilenmiştir. Astronomi alanında, güneşin uzaklığı ve çapı hakkında çeşitli araştırmalar yapmıştır. Edebî sahada; Titus Lucretius Carus ve Çiçero isimleri bu döneme damga vurmuştur. Titus ve Çiçero'nun yazmış olduğu şiirler çok beğenilmiş ve başta ülkeleri Roma olmak üzere tüm Dünya'da ciddi etkiler oluşturmuştur.[40]

M.S.'da Eskiçağ bilimi ilerleyişini sürdürmüştür. Eskiçağ biliminin nerede bittiğini ise söylemek ise zordur. Bazı görüşlere göre, Fathers of the Church'un (Kilise Babaları) açılmış ve yeni bir dönem başlamıştır. Fakat bu sırada *Pagan Medeniyeti* hâlen devam etmekteydi. 529'ta *Atina Okulu*'nun kapanmasıyla, Grek-Pers

---

[37] Sarton, a.g.e, C: I, s. 165-166.
[38] Sarton, a.g.e, C: I, s. 177-179.
[39] Sarton, a.g.e, C: I, s. 177-178.
[40] Sarton, a.g.e, C: I, s. 201-202.

düşüncelerinin yeni temas alanı oluşmuştur. Bu dönemde Hristiyan eğitimi veren taşra okulları açılmıştır. 6. yüzyılın ortalarında *İskenderiye Okulları* tamamen Hristiyanlaşmıştır. Böylece bilim arkı Doğu Hristiyanlarına ve nihayetinde Müslümanlara ulaşmıştır.[41]

3. YUNAN (GREK) BİLİMİNİN İSLÂM BİLİM DÜNYASINA GEÇİŞ SÜRECİ VE MÜSLÜMAN BİLİM ADAMLARI TARAFINDAN İNKİŞÂFI

İslâm dininin meydana çıkmasıyla beraber kurulan devlet, kısa sürede büyümeye başlamıştır. Yapılan fetihlerle birlikte sınırlar, kuzeyde Anadolu'ya, batıda İran'a, güneybatıda ise Mısır'a kadar genişlemiştir. Şam'ın 15/636, Emessa (Hıms), Halep'in 16/637, Antakya'nun 17/638 ve son olarak İskenderiye'nin 21/642 tarihlerinde fethedilmesiyle sadece toprak kazanılmadı, aynı zamanda mezkûr şehirlerde yaşayan insanlarla bir temasa geçildi. Fatihler, o şehirlerin insanlara iyi davranarak, onların bilim ve tekniklerinden istifade etme yolunu seçmişlerdir. Bu politika izlenilmeden, Müslümanların, 28/649 yılında Kıbrıs adasının fethi, 31/625 yılında Sicilya kıyılarını vurmaları ve kısa bir süre sonrasında Rodos'u fethetmeleri olanaksız bir hâl alırdı.[42] Peygamberin vefatından yüzyıl sonra tarihin gördüğü en hızlı fetih hareketlerinden biri gerçekleşmişti. VI. yüzyılın sonlarında artık dış dünya yeni bir din ile kesin olarak tanışmıştı.[43]

İslâm enstitülerinin arka planında Grek (Yunan), Babil ve Mısır bilimleri bulunmaktaydı. İslâm bilimi bunlardan en çok Yunan-Helenistik kültürünü benimsemiş ve temsilcisi olmuştur.[44] Yunan Medeniyeti'nin, karakter ve ahlâk eskikliğinden çökmesinden sonra bilimi kimin ilerleteceği merak konusuydu.[45] Konuya geçmeden Yunan biliminin bilimler tarihi içindeki yerine bakmak gerekir. Yunanlıların bilim tarihindeki bulundukları konum üst düzeydedir ve bu konum

---

[41] Sarton, a.g.e, C: I, s. 13-14.

[42] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 2-3; Sezgin, Tanınmayan Büyük Çağ, s. 17; Jean-Claude Cheynet, **Histoire de Byzance (Bizans Tarihi)**, (Çev. İsmail Yerguz), Dost Yayınları, Ankara 2016, s. 50-51; Paul Lemerle, **Histoire de Byzance (Bizans Tarihi)**, (Çev. Galip Üstün), İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 75-76.

[43] Bernard Lewis, **The Middle East (Ortadoğu)**, (Çev. Selen Y. Kölay), Arkadaş Yayınları, Ankara 2016, s. 70.

[44] Aydın Sayılı, **The Observatory In Islam And Its Place In The General History Of The Observatory**, (Ed. Remzi Demir), (Der: İnan Kalaycıoğulları), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2016, s. 1.

[45] Sarton, a.g.e, C: I, s. 10.

herkes tarafından takdir edilmektedir. Yunanlıların bu bilimi sıfırdan inşâ ettiklerine dair de bir inanış bulunmaktadır. Yalnız bu inanış asılsızdır. Yunanlıların öncesinde de bilim yapıldığı ve bu bilimin Yunanlılar tarafından alınıp geliştirildiği bilinmelidir. XX. yüzyılın ünlü Alman matematikçisi Otto Neugebauer 1932'de Yunan olanı Yunan öncesine bağlama girişiminin ciddi bir mukavemetle karşılaştığını belirtmektedir. Bununla beraber Neugebauer bilim dünyasında Yunan merkezli alışılageldik bir temel olduğundan ve bunun değiştirilmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Son olarak Neugebauer, Winkelmann'ın döneminden beri mevcut durumun bütün değişikliğe rağmen değiştirilmediğini belirterek, 2500 yıllık tarihe bir 2500 yıl daha eklenmesi gerektiğini söylemiştir. Böylece Yunanlılar artık başta değil, ortada yer alacaklardı.[46]

İslâm dünyasına Yunan (Grek) biliminin geçişi çeviriler sayesinde olmuştur. İlk olarak Yunan simyacı olan Yukarı Mısırlı Zosimos'un (350-420) bir risâlesinin 38/658 yılında Arapça'ya çevrildiğini bilmekteyiz. Bundan öncesi de olabilir. Eğer Zosimos'un çevrilme tarihi doğru ise daha Hz. Mu'âviye'nin valilik döneminde çeviri işleriyle ilgilendiğini söyleyebiliriz. Emevîlerin devlet olarak tarih sahnesine çıkmasıyla bilim faaliyetlerini etkileyecek değişiklikler olmuştur. Emevîler fethedilen yerdeki halktan faydalanmak ihtiyacını hissetmişler ve onların tabiri caizse suyuna gitmeye çalışmışlardır. Emevî yöneticileri vergi ve idarede bölge halkının konuştuğu dile göre bir uygulama yapmıştır. Emevîler zamanında Mısır'da Kıpt dili, Suriye'de Yunanca ve Irak ve İran'da ise eski Farsça kullanılmıştır. Arapça'nın kullanımı, Suriye'de 81/700 yılında Abdülmelik b. Mervân'ın döneminde, Irak'ta 78/697 yılında Vali el-Haccâc b. Yûsuf'un emri doğrultusunda, Mısır'da ise 87/705 Vali Abdülmelik b. Mervân, Horâsân'da 124/742 yılında Hâlife Hişâm b. Abdülmelik döneminde olmuştur. I. Mervân'ın (64-65/683-685) iktidarlık döneminde 6. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen İskenderiyeli Ahron'un ders için Yunanca yazmış olduğu bir tıp kitabı çevrilmiştir. Mervân'ın Yahudi tabibi Mâserceveyh el-Basrî, bu esere iki bölüm daha ilave ederek Arapça'ya çevirmiştir. Arapça çeviriden önce Gôsiôs adlı birisinin bu eseri Süryanice çevirdiği

[46] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. xiii-xiv; Sezgin, Tanınmayan Büyük Çağ, s. 10-11.

bilinmektedir. Arapça'ya çevrilen bu tıp eseri, Hâlife Ömer b. Abdülazîz (91-101/717-720) tarafından kamunun istifadesine açıldığı düşünülmektedir.[47]

İslâm dünyasında çeviri faaliyetleri ciddi anlamda ilk kez Emevî emîrlerinden Hâlid b. Yezîd'in (ö. 85?/704?) katkılarıyla başlamıştır. Kendisi "*Mervân Ailesinin hekîmi*" diye adlandırıldı. Kimya ile uğraşan Halid, eski Mısır ve Yunanca'dan kimya ve simya yapıtlarını Arapça'ya çevrilmesini istemiştir. Bu çeviriler Staphan ve İskenderiyeli Marianus tarafından yapılmıştır. Batlamyûs'un "*Meyveler Kitabı*", Arapça "*Kitâb es-Semere*" olarak çevrilmiştir.[48] Bu çeviri faaliyetlerinin alanı zamanla genişlemiştir. Hişâm b. Abdülmelik (105-125/724-743) döneminde Aristoteles'in Büyük İskender'e yazdığı sanılan mektuplar çevrilmiştir.[49] Haccâc zamanında "*Divân*" Farsça'dan Arapça'ya çevrilmiştir.[50] Ömer b. Abdülazîz (717-720) zamanında çevirilerin yapımına devam edilmiş, Mısır ve Bizans'tan kitaplar getirilerek Şam'da devasa bir kitaplık kurulmuştur.[51] Bilimin iktibası sadece çeviriler ile sınırlı kalmamış, İslâm coğrafyalarında yazı sanatını öğrenmeye yönelik bir ilgi de doğmuştur. Ayrıca Arapça gramerin başlamasının, 1./7. yüzyıl ile 2./8. yüzyılda gerçekleşen hızlı gelişmeyi tetiklediğini görmekteyiz.[52]

İslâmiyet'e girdikten sonra İranlılar Çin, Hindistan ve Bizans ile ilişkileri ticaret vasıtasıyla ilerletmişlerdir. Tâ Uzak Batı'ya, Fransa'ya dek uzanan bu ticaret zincirinde Süryanîler aracılık yaparak, kültürleşmeyi hızlandırmışlardır. Şarap, ipek, baharat vb. mâlların yanı sıra, Yunan eğitimini de İskenderiye ve Antakya'dan doğuya yaymışlardır. Edessa (Urfa) ve Nisibis (Nusaybin) okullarında, Harran ve Cundişapur'da bu eğitimin yayılmasını hızlandırmışlardır.[53]

VIII. yüzyılın ortalarında kurulan Abbâsîler zamanında ise sadece İslâm Dünyasını değil, tüm dünya'yı etkileyen kültür ve bilim çağı açılmıştır.[54] Çeviri döneminin en

---

47 Sezgin, Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 3-4; Sezgin, Tanınmayan Büyük Çağ, s. 17-18.
48 Muhammed b. İshâk en-Nedîm, a.g.e, s. 618-619; Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 4; Sezgin, Tanınmayan Büyük Çağ, s. 18; Fuat Sezgin, **Wissenschaft und Technik im Islam (İslam'da Bilim ve Teknik)**, (Çev. Abdurrahman Aliy), Türkiye Bilimler Akademisi, C: IV, Ankara 2015, s. 97; Tez, Bilim ve Teknikte…, s. 36; Mahmut Kaya, "*Beytülhikme*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: VI, İstanbul 1992, s. 88-89.
49 Sezgin Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 5; Sezgin, Tanınmayan Büyük Çağ, s. 19.
50 Muhammed b. İshâk en-Nedîm, a.g.e, s. 619.
51 Tez, Bilim ve Teknikte…, s. 39.
52 Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s.5-6 ; Sezgin, Tanınmayan Büyük Çağ, s. 20-21.
53 Tez, Bilim ve Teknikte…, s. 36.
54 Sayılı, a.g.e, s. 6.

yaygınlaştığı dönem ise VIII-IX. yüzyıl olmuştur. Çevirmenlerin çoğu hekim olmasından Aristo, Batlamyûs ve Öklid'in eserlerinden sonra Hipokrat ve Galen gibi hekimlerin eserleri de Arapça'ya çevrilmiştir. İslâm'da ilk mantık çalışmaları ise Aristo'nun (M.Ö.384-322) *Organon* diye isimlendirilen mantık kitaplarının ve Porphyris'un (ö. 301) Aristo mantığına giriş mahiyetinde yazdığı *İsagoji*'sinin Arapça'ya çevrilmesiyle başlamıştır.[55] İlk çevirileri İranlı ünlü kâtip İbn-i Mukaffâ' ve oğlu İsagoji ile Organon'un ilk üç kitabını (Kategoriler, Hermeneutik, II. Analitikler) çevirmek suretiyle yapmışlardır.[56] Daha sonrasında ise Organon'un diğer dört kitabı (Topikler, Sofistik, Kanıtların Çürütülmesi, Retorik) da çevrilerek, İslâm dünyasında yayılmıştır. Çeviri faaliyetleri Yunan terimlerin karşılığının Arapça'da karşılığının bulunmasından zor olmasından dolayı başlangıçta ağır ilerlese de, daha sonraları metafizik, mantık ve diğer bilimlerin hakkında Arapça yazılan eserlerin artmasıyla, teknik terimler artmış ve böylece çeviri faaliyetleri hızlanmaya başlamıştır.[57] Arapça'ya yakın bir dil olması sebebiyle Süryani çevirilerden faydalanmaya devam edilmiştir. Ancak şunu da belirtmek lâzım gelir ki, Süryanilerin çevirideki etkisi sadece aktarmakla sınırlı kalmıştır. Onlar bu çevirilerin üzerine herhangi bir yenilik koymamışlardır. İslâm dünyasındaki bilim ve felsefî konularda gelişim tümüyle Müslümanların katkılarıyla olmuştur. O zamanın en üst kademe Süryani âlimleri bile el-Fârâbî, İbn-i Sina, el-Bîrûnî, İbn-i Rüşd ile karşılaştırılabilecek düzeye çıkamamışlardır.[58]

Abbâsî Hâlifesi Mansûr zamanında (754-775) bir Hintli seyyahın getirdiği matematik ve astronomi ile ilgili olan Sindhind (Sindhinta) isimli kitap el-Fezârî tarafından çevirilmiştir. Kabgar (Brahmagupta) tarafından yazılan bu kitabın çevirisinden sonra artık Hint rakamları İslâm Dünyası'na girmiştir.[59] Mansûr sarayında kitapların konulması için bir yer inşa ettirmiştir. *Hizânetü'l-hikme* denilen bu kütüphane Beytü'l-hikme'nin çekirdek yapısını oluşturmaktaydı.[60] Mansûr'un ölümünden sonra

---

55 Tez, Bilim ve Teknikte…, s. 36-37.
56 Sâid el-Endelüsî, a.g.e, 99, s. 138-139; Tez, Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları, s. 37; Kaya, *Beytülhikme*, s. 89.
57 Tez, Bilim ve Teknikte…, s. 37.
58 Tez, Bilim ve Teknikte…, s. 37-38.
59 Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 138-141; Kaya, *Beytülhikme*, s. 89.
60 Kaya, *Beytülhikme*, s. 89.

yerine geçen Hâlife Mehdî-Billâh (775-785) *zenâdıka hareketinin*[61] baş göstermesi ve alevlenmesi yüzünden çeviri faaliyetlerine gereken önemi verememiştir. Hârûnreşîd döneminde (786-809) çeviri faaliyetleri yeniden devam etmiştir. Bu dönemde Ankara, Ammûriye[62]'nin fethiyle birlikte, bölgeden çok sayıda kitap Bağdat'a getirilmiştir. Getirilen kitaplar Yuhannâ b. Mâseveyh başkanlığında kurulan bir heyet vasıtasıyla Arapça'ya çevirilmiştir. Ayrıca Farisî kökenli Ebû Sehl el-Fazl b. Nevhaht Hâlife Hârûnreşid'in talimatıyla Farsça'dan tercüme yapmıştır. Kitapların Hizânetü'l-hikme'ye sığmaması üzerine sarayda daha geniş bir kısım kütüphane için ayrılmıştır.[63]

Abbâsîler'de özellikle el-Me'mûn zamanında (813-833) çeviri faaliyetlerinin desteklenme düzeyi artmıştır. Bunda da Me'mûn'un gördüğü rüyanın etkisi olduğu söylenir. Me'mun bir gün rüyasında; hafif kızıla çalan beyaz tenli, alnı geniş, kaşları bitişik, saçları dökülmüş, ela gözlü ve hoşça gözüken yaşlı bir adam görmüştür. Bu yaşlı adam Hâlife Me'mûn'un tahtının üzerinde oturuyordu. Me'mûn onun karşısında içi heybetle doldu. Me'mûn ona kim olduğunu sordu. O kişi ise Aristâtâlis (Aristotoles) olduğunu söyledi. Memûn, bu durumdan sevinç duyarak, ona birtakım sorular sormak istediğini söylemiştir. Ondan olumlu cevap alması üzerine Me'mûn, hüsn'ün (iyilik) nede olduğunu sordu. Aristo ise aklın hoş gördüğü şeyler cevabını verdi. Me'mun bundan başka ne diye sorunca, Aristo Şerî'at'ın hoş gördüğü şeydir, dedi. Me'mûn ya sonra deyince, Aristo cumhurun (çoğunluğun) hoş gördüğü şeydir demiştir. Me'mun son kez sonra mı diye sormuştur. Aristo ise sonrasının olmadığını söylemiştir. Başka bir rivâyette ise son kısım, Me'mûn'un biraz daha fazlasını söylemesini istediği Aristo'nun "*Sana altın konusunda nasihat edenin nasihati, nezdinde altın değerinde olsun. Tevhide sarıl*" şeklindedir.[64]

Bu rüyanın Me'mûn'u çok etkilediği bilinmektedir. Me'mun bu rüyanın da etkisiyle Bizans Kralı Theophilos (829-842) ile münasebetlerini artırmış ve ondan kitap

---

[61] İslâm dinini, bir Arap dini olarak gören Farısîlerin başını çektiği isyan hareketi. Bu hareket, İslâmın gelişme sürecinde meydana gelen en büyük isyanlardan biri olarak kabul edilmiştir. İlhan Kutluer, "*İlhad - İslâm Düşüncesi*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXII, İstanbul 2000, s. 93-94.
[62] Günümüzde Afyonkarahisar'ın Emirdağ ilçesinin 12 km. kadar doğusunda bulunan yer. DİA, "*Ammûriye*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: III, İstanbul 1991, s. 79.
[63] Kaya, *Beytülhikme*, s. 89.
[64] Muhammed b. İshâk en-Nedîm, a.g.e, s. 620-621.

konusunda yardım talep etmiştir. Çünkü Rûm diyârının[65] mahzenlerinde çok sayıda eski ilim kitapları bulunmaktaydı. Bunu bilen Hâlife Me'mûn, Rum Kralına bu kitaplardan seçmeler yapılmasına izin verilmesi için mektuplar yazmıştır. Başta çekingen bir tavır içerisine giren Rûm Kralı, zamanla olumlu tepki vererek, istenilen izini vermiştir. Bu izin faslından sonra Me'mûn bu iş için içlerinde el-Haccâc b. Matar, İbnü'l-Bitrîk, Beytü'l-Hikme sorumlusu Selm, Yuhanna b. Mâseveyh, Şakir el-Müneccim'in oğulları Muhammed, Ahmed ve Hasan, Huneyn b. İshâk ve çok sayıda âlimden bir heyet oluşturmuştur. Bu heyet Rûm diyarını gönderilmiş ve buradan fayda sağlayacak kitapları hummalı bir çalışmanın ardından seçip, İslâm diyarına getirmişlerdir. Çok sayıda tıp, aritmetik, felsefe, hendese ve mûsîkî alanlarında kitap toplanmıştır. Hâlife Me'mûn'un bu gayretleriyle nakil işlemi başarıyla tamamlanmıştır.[66] Getirilen kitaplar arasında Yunan matematikçi Apollonios'un İslâm âleminde "*Kitâbü'l-Mahrûtât*" (*Kônika*) ismiyle bilinen kitabından başka, Eflâtun, Galen, Öklid ve Batlamyûs gibi filozof ve doğa bilimcilerine ait kitaplar da getirilmiştir.[67]

El-Me'mûn döneminin bir diğer önemli olayı da 830 tarihinde Bağdat'ta "*Beytü'l-Hikme*"[68] ya da "*Dârü'l-Hikme*" (Bilgelik Evi) adlı bir çeviri akademisinin kurulmasıdır. Bu yapıda bir üniversite, bir gözlemevi ve bir adet de kitaplık bulunmaktaydı.[69] Bu Alexandria (İskenderiye) Kütüphanesinden (Kuruluşu; M.Ö. 3. yüzyılın ilk çeyreği) beri kurulmuş bilim anlamında en iddialı girişimdi.[70] Aylıkları bizzat devlet tarafından ödenen çevirmenler, Arapça'nın yanı sıra, Pehlevîce, Yunanca, Süryanîce ve Sanskritçe gibi çeşitli dillerde çeviriler yapmışlardır.[71] Öklid'in "*Usûlü'l-hendese*" kitabı bu dönemde Arapça'ya çevrilmiştir. Bizans'tan elde edilen kitapların yanı sıra, Kıbrıs, Sicilya ve komşu ülkelerden de satın alma ya da seferler sırasında ele geçirilmek suretiyle kitaplar getirilmiştir.[72] Görüldüğü üzere

---

[65] Bizans topraklarını anlatmak için Anadolu için kullanılan bir tabirdir. Casim Avcı, "*Rum*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXXV, İstanbul 2008, s. 222; Salim Koca, " *"Diyâr-ı Rûm"un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Hâline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü*", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S: 23, 2008, s. 1.
[66] Muhammed b. İshâk en-Nedîm, a.g.e, s. 621; Nahide Bozkurt, "*Me'mun*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXIX, İstanbul 2004, s. 103-104; Kaya, *Beytülhikme*, s. 89.
[67] Bozkurt, a.g.m, s. 104.
[68] Hâlife Mansûr zamanında (754-775) kurulduğu da söylenmektedir. Kaya, *Beytülhikme*, s. 88.
[69] Sarton, a.g.e, C: I, s. 558; Tez, a.g.e, s. 39; Bozkurt, *Me'mun*, s. 104; Kaya, *Beytülhikme*, s. 89.
[70] Sarton, a.g.e, C:I, s. 558.
[71] Tez, a.g.e, s. 39; Kaya, *Beytülhikme*, s. 89.
[72] Bozkurt, a.g.m, s. 104.

Bağdat şehri zengin Eskiçağ kaynaklarının sistematik bir şekilde tercüme faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir yer olmuştur.[73] Bağdat'ın astronomi, felsefe vb. bilimlerin merkeziydi. Diğer bilim merkezlerinden açık ara öndeydi ve bilim konusunda neredeyse rakipsizdi.[74] Me'mûn, bundan başka Tadmor (Palmira) Ovası'nda bir gözlemevi kurmuştur.[75] Hâlife Me'mûn ise bilimsel araştırma merkezlerinin kurulmasında sembol bir isim olarak tarihe adını yazdırmıştır.[76]

İslâm'ın hâkim olduğu diğer bölgelerinde de bilim ilerleyişini sürdürmüştür. Astronom ve matematikçi el-Harezmî (ö. 237/850 civarı) yaptığı çalışmalarla adından söz ettirmiştir.[77] Sindhind'e dayanarak meşhur zîcini[78] yazmıştır.[79] XI. yüzyılda bir doğa filozofu olan Ya'kûb b. İshâk el-Kindî'yi (ö. 256/870) görmekteyiz.[80] El-Kindî, Aristoteles metrolojisinin bütün konularını işlemiş ve birçok soruna çözümler üretmiştir. Rüzgârların oluşumuna çözümüne dair bulduğu buluş buna örnek verilebilir. Hava sıcaklık nedeniyle genişlediği bölgeden soğukluk sebebiyle küçüldüğü bölge yönüne doğru akar. Güneş'in Kuzey Yarım Küre'de üzerinde olduğu zaman, orada bulunan hava sıcaklık sebebiyle genleşir. Genleşen hava güneye doğru akarak orada bulunan soğukluk sebebiyle bir küçülme yaşar. Genellikle, rüzgârın yönünü değiştirecek etkenler olmadıkça yazın kuzeyden, kışın ise güneyden eser.[81] Bu ve buna benzer birçok çıkarımlar yapan el-Kindî'nin 50'den fazla hacimli risâlesi bulunmaktadır.[82] Dönemin bir diğer filozofu Fârâbî (ö. 339/950) ise Kindî'nin temas etmediği konulara değinmiştir. Fârâbî, yaşadığı dönemde mantık ilminde zirve bir isim olmayı başarmıştır.[83]

---

[73] Sayılı, a.g.e, s. 6.
[74] Marco Polo, **Le devisement du monde Le Livre des merveilles (Dünyanın Hikâye Edilişi - Harikalar Kitabı)**, (Çev. Işık Ergüden (CVI) – Z. Zühre İlkgelen (CVII-CCXXXIV), Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 2019, s. 76.
[75] Sarton, a.g.e, C:I, s. 558.
[76] Sayılı, a.g.e, s. 7.
[77] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 140-141; Sarton, a.g.e, C:I, s, 563.
[78] Farsça'dan Arapça'ya geçmiş bir kelime olup, İslâm tarihi literatüründe astronomi cetvellerine verilen isim. Yavuz Unat, "*Zîc*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XLI, İstanbul 2013, s. 397; Régis Morelon, "İslam Astronomimisinin Genel Bir İncelemesi", (Ed. Rüşdi Raşid), (Çev. Habip Türker, Cemile İpar), (Ed. Mehmet Dalkılıç), **İslam Bilim Tarihi I Astronomi (Historie Des Sciences Arabes 1: Astronomie)**, C: I, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 15-16; a.y, "General Survey of Arabic Astronomy", (Ed. Roshdi Rashed), **Encyclopedia of the History of Arabic Science**, C: I, Routledge Yayınevi London & New York 1996, s. 1.
[79] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 140-141.
[80] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 128-129; Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 14.
[81] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 14.
[82] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 144-145.
[83] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 146-147.

IX. yüzyılda Musâ b. Şâkir'in oğulları olan Muhammed, Ahmed ve Hasan'ın (Benû Mûsâ kardeşlerin) çalışmaları da önemlidir.[84] Yazdıkları *El-Hiyel* isimli eserde nesneleri suda kaldırmaya yarayan alet, şiddetli rüzgârda bile sönmeyen lamba gibi çeşitli çalışmalardan bahsetmişlerdir. Müslümanların artık çeviriden ziyade, üretimde yaptıklarını görmekteyiz.[85] IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslümanların etkisi giderek artmıştır. Bu dönemde bilim adamlarına örnek olarak; kimya ve fizikte Ortaçağ boyunca tüm bilimi dünyasını etkileyen Ebu Bekir er-Râzî'yi (854-925) ve el-Battânî'yi verebiliriz. Bu iki isimden hangisinin daha iyi olduğunu söylemek ise çok zordur.[86] X. yüzyılda ise coğrafyacı, filozof ve ansiklopedist Mesûdî'yi, filozof Fârâbî vb. bilim adamlarını görmekteyiz.[87]

XI. yüzyılda öne çıkan bir diğer isim ise Ahmed el-Bîrûnî (ö. 440/1048)'dir. Onun astronomiye dair yazdığı *el-Kânûn el-Mes'ûdî* eseri önemlidir. Ayrıca Bîrûnî, yazdığı "*Tahdîd Nihâyât el-Emâkin li-Tashîh Mesâfât el-Mesâkin*" isimli eseriyle de, matematiksel coğrafyayı geliştirmiştir.[88] Bununla beraber Bîrûnî'nin çağdaşı İbnü'l-Heysem'de (965-1039) yaptığı optik çalışmalarıyla ve bu konuda yazdığı *Kitâb el-Menâzır* isimli eseriyle Ortaçağ'a damgasını vurmuştur.[89] XI. yüzyılda ise İbn-i Sînâ (ö. 428/1037) ismini vurgulamak gerekir. Onun *el-Kânûn fî et-Tıbb (Tıp Kanunu*) ve *Kitâb eş-Şifâ* eserleri tıp alanında çığır açacak türden olmuştur. Mezkûr bilim adamlarına daha birçok örnekler verilebilir. Müslüman bilim adamları tüm Ortaçağ boyunca zirvede kalmayı başarmışlardır.[90]

Ortaçağ'ı sadece çevirilerin olduğu bir dönem olarak algılamamalıyız. Ortaçağ'da çeviri faaliyetlerinde iyi, kullanılabilir ve güzel olan eserler çevrilmiştir. Tabii olarak bu çeviriler zaman zaman siyasi, dini ve ekonomik kısıtlamalara uğramaktaydı. Bununla beraber çalışmamızın giriş kısmında bahsedildiği gibi kayda değer çeviriler yapılmıştır.[91] 8. yüzyıl ortalalarından itibaren Arapça bilim dili olmuştur.[92] Bu durum

---

84 Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 150-151; Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: V, s. 43.
85 Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: V, s. 43-46.
86 Sarton, a.g.e, C:I, s. 583-587.
87 Sarton, a.g.e, C:I, s. 620.
88 Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 25.
89 Hüseyin Gazi Topdemir, **Modern Optiğin Kurucusu: İbnü'l-Heysem Hayatı, Eserleri ve Teorileri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 4-6; Hüseyin Gazi Topdemir, "*İbnü'l-Heysem*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXI, İstanbul 2000, s. 82-85.
90 Seyyid Hüseyin Nasr, **Three Muslim Sages (Üç Müslüman Bilge)**, (Çev. Ali Ünal), İnsan Yayınları, İstanbul 1985, s. 31-35; Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 32.
91 Sarton, a.g.e, C: I, s. 15-16.

11. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. XI. yüzyılda en önemli dil açık ara Arapçaydı.[93] Müslümanların yazdıkları eserler genelde Arapça, bir kısmı ise Farsça ve Türkçe dillerinde verilmiştir. Arapça, Latin ve Grekler için de önemliydi. Çünkü Arapça bilinmeden eski eserleri tam olarak anlamak zordu.[94] Özellikle Batılı düşünürler Ortaçağ'ı "*Karanlık Çağlar*" olarak tanımlamışlardır. Bu düşünce yanlış olup, Ortaçağ bilimin ilerlediği ve karanlığın aksine aydınlığın olduğu bir çağ olmuştur.[95]

İslâm'ın çevirilerle başlayıp, daha sonrasında kendilerinin üretim olarak ön plana Ortaçağ'da Hindular ve Çinliler de bilimle uğraşıyorlardı. Hinduların bilimi hakkında krolonojik hatalardan mevcuttur. Bu dönemde sağlıklı bir tahlil yapılamamaktadır. Yunanlılar mı Hindulardan etkilendi, yoksa tam tersi mi? gibi çelişkili sorularla karşı karşıya kalmaktayız. Çin bilimine dair bilgiler ise Hindulara nazaran daha elle tutulurdur. Hindu kaynaklarına kıyasla daha güvenilir olan Çin kaynakları genel olarak coğrafya, kozmolojinin yanı sıra, simya, hijyen gibi sözde-bilimler hakkında da bilgiler vermektedir. Özetle, Doğu'da Müslümanların uğraşıları hariç gözle görülür bilimsel çalışmalar yapılmamıştır. Eğer yapılsaydı, bu durumun gözden kaçması imkânsızdı.[96]

4. ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ'NDE BİLİMSEL FAALİYETLER VE YETİŞEN BİLİM ADAMLARI

Endülüs'ün 92/711 tarihinde Müslümanlar tarafından fethiyle birlikte bu coğrafyada bilim başlamıştır. Daha öncesinde Endülüs coğrafyasında, sadece Roma hükümdârlarının emriyle, ülkenin çeşitli yerlerine koyturtulan tılsımlar bulunmaktaydı.[97] Endülüslü düşünürler, eğitimin temel amacının insanı, gerek dünya, gerekse uhrevî hayatında mutlu ve mesut kılacak bir yapıya kavuşturmak olduğu noktasında görüş birliği sağlamışlardır. Onlara göre iyi bir eğitimin verilmesiyle, insanın önündeki en büyük engellerden biri olan cehaletten kurtaracak

[92] Sarton, a.g.e, C: I, s. 17.
[93] Sarton, a.g.e, C: I, s. 17, s. 35.
[94] Sarton, a.g.e, C: I, s. 35.
[95] Sarton, a.g.e, C: I, s. 17.
[96] Sarton, a.g.e, C: I, s. 36-37.
[97] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 164-165.

ve aklını kullanan, nefsini kontrol altında tutabilen, iyi huylarla bezenmiş, ilmî ile âmil, âbid, kendisi ve çevresiyle uyumlu faziletli bir kimse hâline getirecekti. Endülüslü fikir adamları, dinin temel amaçlarını, eğitimin temel amaçları olarak görmüşlerdir. Uygulamada da, bu temel amaca bağlı kalarak, eğitimin ilk safhasında Kur'ân-ı Kerim öğretimine ve dinî bilgilerin öğretilmesine öncelik verilmiştir. Bu böyle bir anlayışın tezahürüydü.[98] Çocukların dinî eğitimlerinin yanında, şiir ezberleyip rivayet etme, kompozisyon ve güzel yazı yazma dersleri verilmekteydi. Çocuklar küçüklükten itibaren Arapça gramerini öğrenip, dile hâkim bir birey hâline getirilmekteydi.[99]

Endülüs bilim adamları siyasî kargaşaların son bulup düzen oturuncuya kadar sadece dil ve din ilimleriyle uğraşmışlardır.[100] Sekizinci Emevî Hâlifesi III. Abdurrahman zamanında (300-912/350-961) Endülüs Emevî Devleti siyasî açıdan büyürken, ilmî açıdan da bir büyüme yaşamıştır. Bu dönemde her caminin yanına bir okul yapılmıştı. Ayrıca her mahallenin de şahsına münhasır bir okulu vardı. Endülüs kitaplıklarında bulunan yüzlerce kitap, halkın yararlanması için açılmıştır.[101] III. Abdurrahman, Kurtuba (Córdoba) şehrini bir medeniyet merkezi hâline getirmiştir.[102]

X. yüzyılın ilk yıllarından sonra, III. Abdurrahman'ın oğlu Emir el-Hakem el-Mustansır-Billâh (961-976) insanları ilimle meşgul olmaya çağırmıştır. Kurtuba (Córdoba) Hâlifesinin tüm memurları o dönemin ilim merkezlerinde âdeta bir arı misali eski ve yeni eserlerin satın alınması ya da kopyalanması için çalışmaktaydı. Bu bağlamda hâlife, Bağdat, Mısır, diğer doğu ülkelerinden eski ve yeni ilimlerde yazılmış önemli, enteresan eserleri getirtmiştir. Getirilmesi mümkün olmayanlar ise kopyalanmıştır. Abbâsî hâlifelerinin topladığı eserlerle yarışacak sayıda kitap toplanmıştır. Emir el-Hakem'in diğer Endülüs hükümdârlarında görülmeyecek düzeyde ilme düşkün biri olması bu eserleri toplamasına imkân vermiştir. Onun zamanında insanlar eskilerin bilim adamlarına ve yazdıkları eserlere merak

98 Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017, s. 151.
99 İbn Haldun, **Mukaddime**, (Yay. Haz. Ahmet Erkoç), Yason Yayınevi, Ankara 2017, s. 77.
100 Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 166-167.
101 Tez, a.g.e, s. 7.
102 Sarton, a.g.e, C:I, s. 620.

duymuşlardır.[103] Mustansır-Billâh, âlimleri koruması bilimin Endülüs coğrafyasında kalıcı hâle gelmesinde ana etkenlerden biri olmuştur.[104]

İslâm düşüncesi ve uygarlığı Endülüs ve Sicilya üzerinden yayılmakta olduğu sırada, batı Hristiyan dünyasının sınırlarında birçok bilim merkezi kurulmuştur. Bunlardan Gırnâta (Granada), Kurtuba, Tuleytula (Toledo) ve İşbîliye (Sevilla) medreselerinin herbiri birer üniversiteydi. Sayılan üniversitelerden Tuleytula ve Kordoba üniversitelerinde bilim ve felsefe uğraşıları daha yoğun olarak gerçekleşmekteydi.[105] Bununla birlikte devletin eğitimdeki yeri ve etkisi son derece kısıtlı olmuştur. Eğitim faaliyetleri esas itibariyle halkın önceliğinde gerçekleşmiştir. Meselâ öğretmenlerin maaşları, halk ya da vakıflar tarafından ödenmekteydi. Endülüs'te eğitim alanında en dikkate değer hususlardan birisi de, vakıflar tarafından sağlanan büyük katkılardır. Vakıflar, özellikle fakir ve kimsesiz çocukların, ciddi bir sıkıntıyla karşılaşmadan tahsillerini tamamlarını mümkün hâle getirmişlerdir.[106]

Endülüs medeniyeti, *"kitap medeniyeti"* olarak tanımlanmıştır. Endülüs halkının iki belirgin özelliği arasında; güzel yazı yazma merakı ve kitap sevgisi bulunmaktaydı. Endülüs halkında, özellikle ilimle uğraşan kişiler için kitap bir mücevherden farksızdı. Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin, sahip olduğu kitapları parlak ve pahalı kumaşlar içinde koruduğu bilinmektedir. İbnü'l-Haddâd'ın da en sevgili arkadaşı kitaplardı. Ebu İsâ İbn-i Lebbûn'un gözünde kitap, uğrunda dünyadan el etek çekilecek ve bütün bir ömrü kendisiyle birlikte geçirilecek kadar önemli ve değerli bir dosttu.[107]

Endülüs'te kitap sevgisi âlimlere özgü değildi. Genel olarak toplumun tüm kesimlerinde kitabın büyük bir yeri ve önemi vardı. Hatta eşraftan bazı kimlerin, sırf kendilerine *"kaba ve kültürsüz"* diye hitap edilmemesi için, okumasalar bile evlerinin bir köşesinde kitaplık kurmaları âdet hâline gelmişti. Bu kitap sevgisi Endülüs'te çok sayıda kütüphane kurulmasına vesile olmuştur. Bu kütüphânelerin

---

[103] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 172; Tez, İslâm'ın Batı Cephesi…, s. 65-66, Tez, Bilim ve Teknikte…, s. 7-8.
[104] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 200-201.
[105] Tez, Bilim ve Teknikte…, s. 16.
[106] Özdemir, Endülüs, s. 155.
[107] Özdemir, Endülüs, s. 245-246.

bazıları devlete, bazıları ise şahıslara aitti.[108] İslâmiyet'in kuruluşunda eğitime verilen önem, Endülüs Emevî Devleti'ne tam olarak yansımıştır.[109]

Endülüs Emevî Devleti'nde matematik, fizik, tıp, astronomi, tarih, coğrafya, felsefe, edebiyat, botanik, mûsikî gibi alanlarda birçok bilim adamı yetişmiştir. Bilim adamlarının sayısının fazla olmasından dolayı hepsini ele almamız mümkün olamayacağından, bu çalışmada bazılarını ele alacağız.

4.1. Matematik ve Astronomi Alanlarında Yetişen Bilim Adamları

4.1.1. Ebu'l Kâsım Abbâs İbn-i Firnâs (?-?/274-854)

4.1.1.1. Hayatı

Endülüs'ün Ronda bölgesindeki Takeruna'nın köylerinden birinde doğan İbn-i Firnâs'ın, doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Berberî asıllı olan Abbâs İbn-i Firnâs, Endülüs'te gökbilimi, simya, fizik, şiir ve dini alanlarda otorite sahibi birisi olmuştur.[110] İbn-i Firnâs, 274/854 yılında vefat etmiştir.[111]

4.1.1.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Firnâs, kaya kristallerini kesme yöntemini geliştirmişti. O döneme kadar kaya kristallerini kesme yöntemini sadece Mısırlıların bildiği düşünülmekteydi. Bu olaydan sonra Endülüs Emevî Devleti Mısır'dan kuvars denilen kristalleri ihraç etmeyi bırakmıştır. Bunların yanı sıra, "*el-Makata*" adlı bir saat tasarlamıştır.[112] İbn-i Firnâs musikişinas bir kişi olarak da tanınmış ve İslâm musikisinin Endülüs'te gelişimine katkı sağlamıştır.[113]

---

[108] Özdemir, Endülüs, s. 246.
[109] Hamuroğlu, a.g.e, s. 163.
[110] Kocayürek, a.g.e, C: I, s. 33; Mehmet Bayrakdar, **İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017, s. 327; Kasım Kırbıyık, "*Abbas b. Firnâs"*, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: I, İstanbul 1988, s. 24.
[111] Kırbıyık, a.g.m, s. 24.
[112] Kocayürek, a.g.e, C: I, s. 33; Hacı Mahmut Hatun, **Dünyaya Yön Veren Müslüman Bilim Adamları**, Yeşil Elma Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 100-101.
[113] Hatun, a.g.e, s. 101.

İbn-i Firnâs, astronomi alanında da önemli çalışmalar yapmıştır. Sinhind adını verdiği astronomi tabloları Avrupa'da astronominin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Bunların yanı sıra, tarihi kaynaklar Firnâs'ın uzun çalışmalar sonucu bir cihaz yaptığını, üzerine kumaş geçirip kanat yerine büyük kuş kanatları taktığını ve bu aleti çalıştırarak havalanıp, havada kuş gibi süzülerek uçtuğunu kaydetmişlerdir.[114] Yaptığı alette kanat kısmı bulunmadığından inişi sert olmuş ve ölümden zor kurtulmuştur. Bu uçuş denemesi Wright Kardeşler'den yaklaşık 1023 yıl öncesine denk gelmektedir. İbn-i Firnâs havacılığın öncülerinden sayılmaktadır. I. Hakem yaptığı çalışmalardan dolayı Abbas b. Firnâs'a *"Hâkimü'l-Endelüs*" unvanını vermiştir. Libya'da İbn-i Firnâs adına bir posta pulu basılmıştır. Bununla birlikte Irak'ta "*Bağdat Uluslararası Havaalanı*"nda onun anısına bir heykel dikilmiştir. Bağdat'ın kuzeyinde bulunan "*İbn-i Firnâs Havaalanı*"na da onun adı verilmiştir. Ay üzerinde güneybatıda King ve Ostwald Kraterlerine yakın bir yerde bulunan 89 km genişliğinde bir kraterin adı "*Abbas Ibn Firnâs Krateri*" diye isimlendirilmiştir. Görüldüğü üzere yıllar geçmesine rağmen, ünlü astronomun adı unutulmamıştır.[115]

4.1.2. Mesleme el-Mecrîtî (338-950/398-1008)

4.1.2.1. Hayatı

Mesleme el-Mecrîtî, nisbesinden tahmin edilebileceği üzere, 950'te Endülüs'ün Mecrît (Madrid) şehrinde doğmuştur.[116] Endülüs hâlifelerinden II. Hakem ile II. Haşim dönemlerinde Kurtuba'da (Córdoba) yaşamıştır.[117] Mecrîtî, 398/1008 yılında vefat etmiştir.[118]

4.1.2.2. Bilim dünyasına katkıları

Mecrîtî, Doğu ülkelerine yaptığı geziler sırasında satın aldığı eski bilim kitaplarını Endülüs'e getirmiş ve tercüme etmiştir.[119] Özellikle *İhvân-ı Safâ* risâlelerini

---

[114] Kocayürek, a.g.e, C: I, s. 33-34; Kırbıyık, a.g.m, s. 24.
[115] Hatun, a.g.e, s. 101.
[116] Abdullah Kocayürek, **İslâm Bilim Tarihi 2 (940-1090)**, Maviçatı Yayınları, C:II, İstanbul 2017, s. 38; Ömer Mahir Alper, "*Mecrîtî*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XVIII, İstanbul 2003, s. 278; Karakaş, a.g.e, s. 207.
[117] Kocayürek, a.g.e, C: II, s. 38; Alper, a.g.m, s. 278; Karakaş, a.g.e, s. 207-208; Özdemir, Endülüs, s. 270.
[118] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181; Alper, a.g.m, s. 278; Karakaş a.g.e. s. 207-208.
[119] Kocayürek, a.g.e, C: II, s. 38; Alper, a.g.m, s. 278; Karakaş, a.g.e, s. 207-208; Özdemir, Endülüs, s. 270.

Sarakusta (Zaragoza) şehrinde yaymaya başlamasıyla beraber Yeni Eflâtunculuk akımı Endülüs'te yaygınlaşma göstermiştir.[120] Bu kitapların getirilmesi Endülüs'ü hareketlendirmiştir; bu konuda ona destek olan müridi el-Kirmânî'niyi de unutmamak gerekir.[121] Merîtî, zamanında Endülüs'teki matematikçilerin reisi olarak kabul edilmiş ve Mağrib'in ilmî geleneğinde bir otorite hâline gelmiştir.[122]

Mecrîtî, 979 yılında gözlemler yaparak, Muhammed b. Mûsâ el-Harezmî'nin (ö. 235/850 civarı) zîcini düzelterek geliştirmiştir.[123] Farsça olan tarihlerini Arapça'ya tercüme etmiş, hicretten başlayarak yıldızların konumlarını göstermiş ve güzel cetveller eklemiştir.[124] Mâcrîtî, Harezmî'nin yaptığı hataları göstermesine rağmen yanlış kısımlarını düzeltmemiştir.[125] Bu zîci yeniden yayınlanmasından sonra Batı'da tanınmaya başlamıştır.[126] Ayrıca Battânî'nin *"Zîc-i Sabi"* adlı eserinin özetini yaptığı "*Ta'dilü'l-Kevâkıb*" isimli bir eser meydana getirmiştir.[127] Batı dünyasının trigonometri, özellikle sinüs ve tanjant kavramlarıyla ilk karşılaşması da Mecrîtî'nin çalışmaları sayesinde olmuştur.[128]

Mecrîtî, kimya ilminde de söz sahibiydi. O dönemde kimya konusunda Câbir b. Hayyân ve Zekeriyyâ er-Râzî'den sonra Mecrîtî, üçüncü sırada gelmekteydi. Mecrîtî'nin amacı kimya ilmini sihir, hurafe ve tılsımlardan ayıklanıp kendine has bir ilim hâline getirmekti. Mecrîtî istikra denilen tümevarım metodunu kullanmıştır. Mecrîtî'ye göre matematik kimya için kaçınılmaz bir ilimdi ve mutlaka öğrenilmesi gerekiyordu. Astronomi ve fen ilimlerinde belli bir seviyeye ulaştıktan sonra ise Câbir b. Hayyân ve Zekeriyyâ er-Râzî'nin eserlerinin okunmasını gerektiğini belirtmiştir. İhtisas sahibi olunduktan sonra ise artık kimyevî deney safhasına geçmenin mümkün olabileceğini söylemiştir. Mecrîtî, kimyevî maddelerin ilmî

---

[120] Özdemir, Endülüs, s. 270.
[121] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 182-183; Sarton, a.g.e, C: I, s. 648; Özdemir, Endülüs, s. 270.
[122] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 178; Alper, a.g.m, s. 278.
[123] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 178-179; Kocayürek, a.g.e c: II, s. 38; Karakaş, a.g.e, s. 208; Alper, a.g.m, s. 278.
[124] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 178.
[125] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181.
[126] Kocayürek, a.g.e, C: II, s. 38.
[127] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 178-179; Kocayürek, a.g.e, C: II, s. 38; Karakaş, a.g.e, s. 208.
[128] Kocayürek, a.g.e, C: II, s. 38.

tetkike tâbi tutulmasının yalnızca bu yöntemle mümkünlük kazanacağını söylemiştir.[129]

Mecrîtî, zîc düzeltmelerinin yanı sıra, *"Kitâbu Semâr-İl-Aded Fil-Hisâb"," Kitâb'ül-Ahcâr"," Kitâb Fil-Usturlab", "Kitâbu Gayet-İl-Hâkim"* gibi eserler kaleme almıştır.[130] Özellikle bu eserlerden "*Kitâbu Gâyeti'l-Hâkim*" isimli eser önemlidir. Eserde kimya ve bilim tarihiyle alakalı bilgiler verilmiştir. Eserde yalnızca kimya konusu ele alınmamış, eski dönemlerden astronomi, matematik, mekanik ve tabiat tarihi de ele alınmıştır. Bilim tarihi sade bir biçimde olup özet mahiyetindedir. Bu eser o dönemde Kral Alfonso tarafından Latince'ye tercüme ettirilmiş ve 1252'de "*Picatrix*" ismiyle neşredilmiştir. Ayrıca H. Ritter, 1927'de mezkûr eseri Almanyaca'ya çevirerek yayımlamıştır.[131] Bunlardan başka Mecrîtî'nin, "*Muâmelât*" isminde aritmetik konulara değindiği bir eseri de vardır.[132]

Mecrîtî, 398/1008 yılında vefat etmesinden sonra geride hiçbir Endülüs âliminin bırakmadığı değerli öğrenciler bırakmıştır. El-Mecrîtî'nin öğrencilerinden en meşhurları İbnü's-Semh el-Gırnâtî, İbnü's-Saffâr, ez-Zehrâvî, el-Kirmânî ve İbn-i Haldûn'dur. Bu âlimler, hocaları Mecrîtî'nin metotlarını bütün Endülüs'e yaymışlardır.[133]

4.1.3. el-Murâdî (IV.-XI. Yüzyıl/IV.-XI. Yüzyıl)

4.1.3.1. Hayatı

El-Murâdî'nin IV. (XI.) yüzyılda yaşamıştır. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan el-Murâdî, Endülüs'te astronomi, matematik ve mekanik alanlarında ünlenmiştir.[134]

---

[129] Kocayürek, a.g.e, C: II, s. 38-39.
[130] Alper, a.g.m, s. 278-279; Kocayürek, a.g.e, C: II, s. 39; Karakaş, a.g.e, s. 208-209.
[131] Alper, a.g.m, s. 279; Kocayürek, a.g.e, C: II, s. 39.
[132] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 178-179.
[133] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181; Alper, a.g.m, s. 278; Karakaş a.g.e. s. 207-208.
[134] Salim Aydüz, "*Endülüs Bilim Dünyasından 10 Âlim 10 Keşif*", **Derin Tarih Dergisi**, S: Özel Sayı-4 (Kasım), İstanbul 2015, s. 80.

4.1.3.2. Bilim dünyasına katkıları

El-Murâdî, bilim dünyasına çok kıymetli bir eserle katkı sağlamıştır. Bu eserinin adı "*Kitâbu'l-Esrâr fî Netâyici'l-Efkâr*" *"(Fikirlerin Netincesinde Sırlar Kitabı)*" dır. Eserde kale saatleri, eğlenceli aletler hakkında bilgiler yer almaktadır. Endülüs'te mekanik mühendislik hakkında yazılan tek eser olduğu düşünülmektedir. Eserde dört adet mekanik oyuncak, on sekiz adet su ile çalışan saat, dört adet savaş makinesi, iki adet suyun kaldırma gücüyle çalışan alet ve bir adet güneş saati ile beraber dört adet ek bulunmaktadır. İspanya Kralı VI. Alfonso bu eseri tercüme ettirerek, kopya ettirmiştir. Günümüzde eserin hasarlı tek kopyası Floransa'daki kütüphanede bulunmaktadır.[135]

4.1.3. Ebü'l-Kâsım İbnü's-Saffâr (360?-971?/426-1035)

4.1.3.1. Hayatı

İbnü's-Saffâr, Kurtuba'ya (Córdoba) bağlı Gâfik'te (Guijo) dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen İbnü's-Saffâr'ın, hocalarının ölümlerinden yola çıkarak 360 (971) yılı civarında doğduğu tahmin edilmektedir. Büyük dedesinden dolayı "*İbnü's-Saffâr*" künyesini almıştır ve isimle nâm salmıştır.[136] Geometri, matematik, aritmetik, astronomi alanlarında Endülüs'te ünlenmiştir.[137] Bazı kaynaklarda usturlap yapımcısı kardeşi Muhammed ile karıştırılmıştır. İbnü's-Saffâr eğitimini Kurtuba'da almıştır. Dinî ilimleri ise kuvvetle muhtemel Kadı İbn-i Müferric el-Ümevî'den okumuştur. Buna dayanarak olarak ise ondan çok sayıda hadis rivayet etmesi gösterilmiştir. İbnü's-Saffâr, astronomi ve matematik alanında yetkinliğini ise el-Mecrîtî'den dersler alarak kazanmıştır.[138] İbnü's-Saffâr'ın Kurtuba şehrinde hocalık yaptığı da bilinmektedir.[139]

---

[135] Aydüz, a.g.m, s. 80.
[136] Cemil Akpınar, "*İbnü's-Saffâr, Ebü'l-Kasım"*, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXI, İstanbul 2000, s. 193
[137] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181; Akpınar, *İbnü's-Saffâr,* s. 193.
[138] Akpınar, *İbnü's-Saffâr,* s. 193.
[139] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181.

İbnü's-Saffâr dönemin birçok âliminin başına geldiği gibi, Hammûdiler'in[140] siyasî karışıklıklar çıkarması üzerine Emîr Mücâhid el-Âmirî'nin davetininde etkisiyle Kurtuba'dan Dâniye'ye (Denia) göç etmek zorunda kalmıştır. Bu şehre yerleşen İbnü's-Saffâr, burada matematik, geometri ve astronomi alanlarında dersler vermiştir. İbnü's-Saffâr, 426'da (1035) vefat etmiştir.[141]

4.1.3.2. Bilim dünyasına katkıları

İbnü's-Saffâr, ardında özellikle astronomi alanında önemli eserler bırakmıştır. Bunlardan ilki "*ez-Zîcü'l-muhtasar*" dır. Sindhind (Siddhânta) metoduyla kaleme alınan ve özet mahiyetinde yazılan bu eser, astronomik tablolar hakkında bilgiler vermektedir.[142] Bu eserin Arapça yazımı günümüze ulaşmamasına rağmen, Paris'te İbranice olarak tercüme edilmiş bir kopyası bulunmaktadır.[143]

İbnü's-Saffâr'ın ikinci eseri "*Kitâb fî 'Ameli'l-usturlâb*" dır.[144] Bu eser "*el'Amel bi'l-usturlâb*", "*Risâletü'l-usturlâb*", "*Risâle fi'l-usturlâb ve zikri âlâtih ve eczâ'ih*" gibi isimlerle de bilinmektedir. Eser usturlâbın yapısı, işlevleri ve kullanışı hakkında bilgi vermektedir.[145] Güzel bir dille yazılan eser, anlaşılır ve oldukça kısadır.[146] Eserin hacmi küçük olup, müstensihlerin elinde değişikliğe maruz kalmasından ötürü eserin kaç kısımdan oluştuğu net olarak bilinememektedir. José María Millás Vallicrosa eserin kırk iki kısımdan oluşan Madrid ve Berlin'de bulunan kopyalarınını esas alarak "*Kitâbü'l-'Amel bi'l-usturlâb ve zikru âlâtih ve eczâ'ih*" adıyla yayımlamıştır ("*Revista Del Instituto Egipcio de Estudios Islamicos en Madrid*", III/1, Madrid 1955, s. 47-76). Eserin en eksiksiz olanı ise elli üç kısımdan oluşmakta ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Türkiye'de bu eserden toplam beş kopya bulunmaktadır. İki kopyası Süleymaniye Kütüphanesi'nde, diğer ikisi ise Sivas Ziya Bey Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. İbnü's-Saffâr'ın Ocak ayı başlarının hangi gün ve tarihe denk geleceğini aktardığı bir örnekte H. 418 yılı Zilhiccesi'nin

---

[140] 1016-1058 yılları arasında Kurtuba (Córdoba), İşbîliye (Sevilla), Mâleka (Málaga) ve Cezîretülhadrâ'da hüküm sürmüş olan bir İslâm hanedanı. Mehmet Özdemir, "*Hammûdîler*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XV, İstanbul 1997, s. 496.
[141] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-185; Akpınar, *İbnü's-Saffâr,* s. 193-194
[142] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181; Akpınar, *İbnü's-Saffâr,* s. 194.
[143] Akpınar, *İbnü's-Saffâr,* s. 194.
[144] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181
[145] Akpınar, *İbnü's-Saffâr,* s. 194.
[146] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181.

ikinci gününün M. 1028 yılı Ocak ayı başına geldiğini söylemiştir. Eserin Kahire'de bulunan başka bir kopyasında ise bu tarihi 413 (1023) olarak vermesinden eserin iki defa yazıldığı sonucu çıkartılabilir. Sa'd b. Muhammed et-Tûcîbî eseri müstensihlerin yaptığı değişikliklerden arındırmak amacıyla Risâle fi'l-usturlâb isminde bir eser kaleme almıştır. Bununla beraber Ebû Yahyâ et-Tilimsânî, eserin özetini çıkararak daha sade hâle getirmiştir. İbnü's-Saffâr'ın iki eserinden başka "*Kitâb fi'l-edviyeti'l-müfrede*" adlı bir kitabının da olduğu söylendiyse de, bu eserin tabip Ebû Ca'fer Ahmed İbnü's-Saffâr tarafından yazıldığı görüşü daha kuvvetlidir.[147]

İbnü's-Saffâr'ın eserlerinin haricinde yaptığı alet tasarımları da olmuştur. Sâid el-Endelüsî, İbnü's-Saffâr'ın Endülüs'teki en güzel usturlapları yaptığını söylemektedir. İbnü's-Saffâr'ın kardeşi Muhammed'de usturlap yapımıyla uğraşmaktaydı.[148] Bundan başka İbnü's-Saffâr, günümüze ulaşan en eski İslâm güneş saatini yapan (yaklaşık H. 390/M. 1000) kişidir. Yapılan aletin sadece yarısı günümüze ulaşmasına rağmen yine de değerlidir. Yatay bir hâlde bulunan güneş saati her bir zaman aralığı için çizgiler içermektedir. Bu çizgilerinden bazısının ekinoks gölge iziyle kesiştiği yer kırık olup, bu izin devrine doğrusal değildir. Saatin üzerinde öğle namazı (zuhr) ve ikindi namazı (asr) için de işaretler bulunması muhtemeldir. Güneş saatinin mil kısmının kayıp olmasına rağmen, uzunluğu güneş saati üzerine işlenen bir dairenin yarıçapı kadar gösterilmektedir. Endülüs'e ait diğer güneş saatleri yapıcılarının oldukça zayıf olması, bu saatin önemini daha da artırmaktadır. Bununla beraber Endülüs'te bundan başka işe yarayan güneş saatlerinin var olduğu düşünülmektedir.[149]

---

147 Akpınar, a.g.m, s. 194.
148 Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 182-183.
149 David A. King, "Astronomi Ve İslam Toplumu Kıble Güneş Saati Kuramı Ve Vakit Hesaplama", (Ed. Rüşdi Raşid), (Çev. Habip Türker, Cemile İpar), (Ed. Mehmet Dalkılıç), **İslam Bilim Tarihi I Astronomi (Histoire Des Sciences Arabes 1: Astronomie)**, C: I, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 201; David, A. King, "Astronomy and Islamic society: Qibla, gnomonics and timekeeping" (Ed. Roshdi Rashed), **Encyclopedia of the History of Arabic Science**, C: I, Routledge Yayınevi, London & New York 1996, s. 201.

İbnü's-Saffâr, eserlerinin yanı sıra, el-Eftas, el-Mervânî, Yahyâ b. Hişâm el-Kureşî, İbn-i Bergut ve Ebû Ömer İbn-i Mehdî, İbn-i Burgus, İbnü'ş-Şehr gibi değerli âlimler yetiştirerek bilime katkı sağlamıştır.[150]

4.1.4. İbnü's-Semh (368?-979?/426-1035)

4.1.4.1. Hayatı

İbnü's-Semh, Kurtuba'da (Córdoba) doğmuştur.[151] Kültürlü bir ailenin çocuğu olan İbnü's-Semh'in doğum tarihi kesin olarak bilinemese de, öğrencisi Muhammed en-Nâlî, onun elli altı yıllık bir ömrünün (ö. 1035) olduğunu belirtmesinden 368 (979) yılında doğmuş olduğu çıkarımını yapabiliriz. İbnü's-Semh küçük yaşlarından itibaren aklî ilimlere ilgi göstermekteydi. İbnü's-Semh, Mesleme b. Ahmed el-Mecrîtî'den matematik, geometri, aritmetik ve astronomi dersleri okumuştur. İbnü's-Semh, mezkûr ilimlerin yanı sıra, tıp alanında da otorite sahibiydi.[152] V. (XI.) yüzyılın başlarında çıkan siyasî kargaşa sebebiyle Gırnâta'ya (Granada) gitmek zorunda kalmıştır. Asıl ününü bu şehirde yakalamıştır.[153] İbnü's-Semh, 12 Receb 426 (23 Mayıs 1035) yılında Salı gecesi 56 yaşındayken Gırnâta şehrinde vefat etmiştir.[154]

4.1.4.2. Bilim dünyasına katkıları

İbnü's-Semh hayatı boyunca birçok eser kaleme almıştır. Bunlardan ilki "*el-Kâfî fi'l-hisâbi'l-hevâ'î* " ya da "*Risâle kâfiye fi'l-hisâbi'l-hevâ-î*" dir. Zihinden hesap yapma yöntemlerinin anlatıldığı eser, on bölümden oluşmaktadır.[155] İbnü's-Semh'in ikinci eseri "*Kitâbü Simâri'l-'aded*" ya da "*Kitâbü'l-Mu'âmelât*" dır. Eserde sayı sistemlerinin günlük hayatta sağladığı kolaylıklar anlatılmaktadır.[156]

İbnü's-Semh'in üçüncü eseri "*Zîc 'âlâ mezhebi's-Sindhind*" dir. Eser *Sinhind* (*Siddhânta*) yöntemiyle düzenlenen astronomi tablolarından bahsetmektedir. İki

---

[150] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-185; Akpınar, *İbnü's-Saffâr*, s. 193-194
[151] Sadettin Ökten, "*İbnü's-Semh*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXI, İstanbul 2000, s. 204.
[152] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-81; Ökten, a.g.m, s. 204.
[153] Ökten, a.g.m, s. 204.
[154] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181; Ökten, a.g.m, s. 204.
[155] Ökten, a.g.m, s. 204.
[156] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181; Ökten, a.g.m, s. 204.

bölümden oluşan eserin, ilk bölümünde astronomik cetvellere, ikinci bölümünde bu cetvellerin açıklamasına dair bilgiler bulunmaktadır.[157] İbnü's-Semh'in dördüncü eseri ise "*Kitâbü'l-Medhal ile'l-hendese*" dir. Bu eser Öklid'in *Elementler* isimli eserinin kısa bir yorumu niteliğindedir.[158]

İbnü's-Semh'in beşinci eseri "*Kitâbü't-Ta'rîf bi-sûreti san'ati'l-usturlâb (astrolâb)*" tır.[159] Müellif, eserinde usturlabın yapımından, bahsetmektedir.[160] İbnü's-Semh'in altıncı eseri "*el-'Amel bi'l-usturlâb*" tır.[161] 130 bölümden oluşan eserde usturlap aletinin kullanım alanları ve yararları hakkında bilgiler verilmiştir.[162] Mercé Villandrich Grau bu eseri tetkit etmiş ve İspanyolca'ya tercüme etmiştir (Barcelona 1986).[163]

İbnü's-Semh'in yedinci eseri *Kitâb fi'l-hendese*" dir.[164] Kitâb fi'l-hendese'de geometri hakkında geniş bilgiler verilmektedir. Eserde kavisli, doğru ve eğri geometri çizgileri açıklamalı olarak anlatılmıştır.[165] İbnü's-Semh'in sekizinci eseri "*Kitâbü Tabî'ati'l-aded*" tir.[166] Bazı kaynaklarda Kitâbü Tabî'ati'l-aded'in el-Mu'âmelât'la aynı eser olduğu söylenmektedir.[167]

İbnü's-Semh, eserlerinin yanında, çok sayıda öğrenci de yetiştirmiştir. Bunlardan en önemlisi; geometri, aritmetik, tıp ve astroloji alanlarında hâkim ve Endülüs'ün ünlü mühendislerinden Ebû Mervân Süleyman b. Muhammed b. Îsâ b. Ali en-Nâşî'dir.[168]

---

[157] Ökten, a.g.m, s. 204.
[158] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181; Ökten, a.g.m, s. 204.
[159] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181; Ökten, a.g.m, s. 204.
[160] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181.
[161] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181; Ökten, a.g.m, s. 204.
[162] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181.
[163] Ökten, a.g.m, s. 204.
[164] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181; Ökten, a.g.m, s. 204.
[165] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181.
[166] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181; Ökten, a.g.m, s. 204.
[167] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-181.
[168] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 180-187.

4.1.5. Ebû İshak Ez-Zerkalî (420-1030/479-1087)

4.1.5.1. Hayatı

XI. yüzyılda Endülüs'te yetişmiş en ünlü gök bilimcilerinden birisi olan ez-Zerkalî 420/1030 yılında Kurtuba'da doğmuştur.[169] 1060 ile 1081 tarihleri arasında Tuleytula (Toledo) şehrinde yaptığı çalışmalarla adından söz ettiren ez-Zerkalî, kısa sürede büyük üne kavuşmuştur.[170] Kastilya Kralı VI. Alfonso'un Toledo'yu işgali üzerine Kurtuba'ya (Córdoba) giderek çalışmalarına orada devam etmiştir.[171] Bu meşhur astronomi âlimi 479/1087 yılında vefat etmiştir.[172]

4.1.5.2. Bilim dünyasına katkıları

Ez-Zerkalî, doğruluğu ve ayrıntılarıyla ünlü, *"Toledo Cetvelleri"* diye bilinen zîcin hazırlanmasında çok büyük katkıları olmuştur. Toledo Cetvelleri XII. yüzyılda Latinceye tercüme edilmiştir. XIII. yüzyılda, Kral X. Alfonso'nun (ö. 1284) emriyle hazırlatılan *"Alfons Tabloları"* ya da "Alfons Cetvelleri" büyük oranda bu zîce dayanmaktadır. Bilge Alfonso olarak anılan bu kral Zerkâlî'nin çizelgelerini hekimi Don Abraham'a Kastilya dilinde çevirttiği bilinmektedir. İşin ilginç yanı ise diğer batılı kralların bu astronomi çalışmalardan o dönemde haberdar olmamasıdır.[173] Hazırlanan Alfonso Cetvellerinin Nicolaus Cusanus (1401-1464) gibi filozoflar tarafından eleştirilse de, tâ Kopernik zamanına kadar özellikle takvimlerin düzenlenmesinde kullanıldığı bilinmektedir.[174] Ayrıca, ez-Zerkalî'nin hazırladığı yıllık da ünlüdür. Bu yıllıkta Kıptî, Rumî, Kamerî ve Farsî ayların başladığı günleri bulmaya yarayan çizelgeler yanı sıra, ay ve güneş tutulmalarını önceden kolayca öngörmeye yarayan çizelgeler de vardı. Bunlardan başka ez-Zerkalî, enlem ve boylam cetvelleri de derlemiştir.[175]

---

[169] Bayrakdar, a.g.e, s. 341.
[170] Yavuz Unat, *"İslâm Dünyası'nda Astronomi Çalışmaları ve Batı'ya Etkileri"*, **Ortaçağ İslâm Dünyası'nda Bilim ve Teknik**, (Ed: Yavuz Unat), Lotus Yayınevi, Ankara 2008, s. 189; Sevim Tekeli, Esin Kâhya, Melek Dosay, Remzi Demir, Hüseyin Gazi Topdemir, Yavuz Unat, Ayten Koç Aydın, **Bilim Tarihine Giriş**, Nobel Yayıncılık, Ankara 2015, s. 164; Kocayürek, a.g.e, C:II, s. 135.
[171] Kocayürek, a.g.e, C: II, s. 135.
[172] Bayrakdar, a.g.e, s. 341.
[173] Kocayürek, a.g.e, C: II, s. 135; Zeki Tez, Bilim ve Teknikte…, s. 8-9.
[174] Tez, a.g.e, s. 9.
[175] Kocayürek, a.g.e, C: II, s. 135.

Kuramsal bilgisiyle teknik becerisini birleştirmeyi başaran ez-Zerkalî, gözlem aletleri ve saat yapımında da çok usta bir şahsiyetti. Usturlap[176] yapımında, sonraki ilerlemeleri etkilemiş olan buluşlardan birisi ez-Zerkâlî'ye aittir. Kendi buluşu olan, *"Safihatü'l-Zerkiyl"* diye adlandırılan bir usturlap yapmıştır. Bu usturlap Ortaçağ Avrupa'sında "*Saphaea*" adıyla bilinmektedir.[177] Ayrıca "*Evrensel disk*" te denilmektedir.[178] Bunun denilmesinin sebebide düzlemsel bir daire şeklinde olup, yeryüzünün herhangi bir noktasında kullanılabilir olmasıdır.[179] Bu alet Avrupa'da yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Ez-Zerkâlî'nin, bu aletle ilgili olarak yazdığı, "*Risaletün el-Zerkaletü'l-Marufetün bi'il Safihati*" adlı kapsamlı bir eseri vardır. Kral VI. Alfonso eseri İspanyolca'ya çevirtmiştir (13. yüzyıl).[180]

Ez-Zerkalî, Batı Dünyasını'nın önemli düşünürlerini de derinden etkilemiştir. Modern astronominin kurucularından Kopernik (1473-1543), yazdığı eserlerde Ez-Zerkâlî'den alıntılar yapmıştır.[181] Bununla beraber ez-Zerkâlî'nin çalışmaları XVII. yüzyılın büyük astronomu olan Kepleri de etkilemiştir. Ez-Zerkalî Utarit gezegenini oval olarak tanıtmasının, Kepler'in Merih (Mars) yıldızının yörüngesi ile aynı olduğu ortaya çıkmıştır.[182]

4.1.6. Ebü's-Salt Ed-Dânî (460-1160/529-1134)

4.1.6.1. Hayatı

Ebü's-Salt, 460 (1068) tarihinde Endülüs'ün doğusunda bulunan Dâniye (Denia) şehrinde doğmuştur. İlk eğitimini şehrin kadısı Ebü'l-Velîd el-Vakkâşî'den almıştır. Ebu's-Salt'ın bir sonraki durağı İşbîli'ye (Sevilla) şehri olmuştur. Burada tıp, matematik, astronomi, felsefe, botanik ve mûsikî alanlarında dersler almıştır. 489 (1096) yılında Kahire'ye giden Ebü's-Salt, burada Tâcülmeâlî Muhtâr'ın

---

[176] Temel işlevi yıldızların konumunu belirlemek olan çok amaçlı bir alet. Brıce Stephenson - Marvin Bolt - Anna Felicity Friedman, **The Univers Unveiled, Instruments and Images through History (Gökyüzü Tarihi-Berraklaşan Evren)**, (Çev. Atilla Bir, Mustafa Kaçar), Boyut Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 64; Atilla Bir, Mustafa Kaçar, *"Usturlap"*, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XL, İstanbul 2012, s. 195; Yavuz Unat, Ertan Tağman, "*Gökyüzünün Anahtarı Usturlab*", **Popüler Bilim Dergisi (Mayıs 2011)**, S: 206, İstanbul, 2011, s. 69.
[177] Kocayürek, a.g.e, C: II, s. 136-137.
[178] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 34.
[179] Kocayürek, a.g.e, C: II, s. 137.
[180] Kocayürek, a.g.e, C: II, s. 137.
[181] Hamuroğlu, a.g.e, s. 167.
[182] Fuat Sezgin, **İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar**, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 81.

himayesinde astronomi ve tıp alanlarında kendini geliştirmiştir. Muhtâr'ın siyaseten gözden düşmesinin ardından Ebü's-Salt hapse atılmıştır (1108). Üç yıllık hapis hayatının ardından ise önce İskenderiye'ye, sonrasında Mehdiye'ye (Tunus) yerleşmiştir. Burada Emîr Yahya b. Temîm ile sıkı bir dostluk kurmuştur.[183]

Ebü's-Salt, tekrar Mısır'a dönme kararı almış ve burada özellikle mühendislik becerilerini sergileme uğraşı içine girmiştir. Vezir Efdâl'ın ilgisini çekmek istediyse de, bu amacında başarılı olamayarak yine hapse düşmüştür. Dostlarının yardımlarıyla hapisten çıkan Ebü's-Salt, Mehdiye'ye yerleşmiştir. Ebü's-Salt, bu şehirde 1 Muharrem 529 (22 Ekim 1134) tarihinde vefat etmiştir.[184]

4.1.6.2. Bilim dünyasına katkıları

Ebü's-Salt'ın bilim dünyasına başta astronomi ve tıp alanlarında başta olmak üzere önemli eserler bırakmıştır. Bunlardan ilki "*el-'Amel bi'l-usturlâb*" tır. Doksan kısımdan oluşan esede usturlap ve kullanışı hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci eseri, "*el-Edviyetü'l-müfrede*" dir. Eserde ilaçlar ve vücutta bulunan organlardan bahsedilmiştir. Eserin aslı bulunmamakla birlikte İbnü'l-Baytâr'ın bu eserden faydalanmasından dolayı eser hakkında bilgi edinebilmekteyiz.[185]

Ebü's-Salt'ın bilinen diğer eserleri ise şunlardır: "el-*İntisâr li-Huneyn b. İshâk 'âlâ 'Alî b. Rıdvân fî reddihî li-Mesâ'ili Huneyn*" , "*Takvîmü'z-zihn fi'l-mantık*", "*el-Vecîz fî 'ilmü'l-hey'e*", "*el-İktisâr fi'l-hendese*", "*Dîvânü'r-resâ'il*", "*er-Risâletü'l-Mısriyye*", "*Risâle fi'l-mûsikî*", "ez-Zeyl 'âlâ Târîhi'l-Kayrevân", "*Hadîkatü'l-edeb*", "*el-Mülehu'l-'asriyye min şu'arâ'i ehli'l-Endelüs ve't-târi'îne 'aleyhâ*", "*Dîvân*", "*Kitâb fi'l-meâni'l-muhtelife li-lafzati nokta*".[186]

---

[183] Cemil Akpınar, "*Ebü's-Salt ed-Dânî*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: X, İstanbul 1994, s. 340-341.
[184] Akpınar, *Ebü's-Salt ed-Dânî*, s. 341.
[185] Akpınar, *Ebü's-Salt ed-Dânî*, s. 341.
[186] Akpınar, *Ebü's-Salt ed-Dânî*, s. 341-342.

4.1.7. Câbir b. Eflâh (493-1100/?-?)

4.1.6.1. Hayatı

Câbir b. Eflâh, 493 (1100) tarihinde İşbîliye'de (Sevilla) doğmuştur. Câbir b. Eflâh, XI. yüzyılın sonları ile XII. yüzyılın ortalarında yaşamış ve Endülüs'te astronom ve matematik alanlarında ünlenmiştir. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Batı'da "*Geber*" adıyla bilinmektedir.[187] Ölüm tarihi kesin olarak bilinemeyen Câbir'in, XII. yüzyılın ortalarında vefat ettiği görüşü ağır basmaktadır. Bu görüşü destekleyen ise Câbir'in oğlunun İbn-i Meymûnu (ö. 601/1204) bizzat tanımış olmasıdır.[188]

4.1.6.2. Bilim dünyasına katkıları

Câbir yaptığı eleştiriler ve bu konuda yazdığı eserlerle bilim dünyasına yeni bir boyut getirmiştir. Câbir, Batlamyûs'un eseri "*el-Mecistî*"deki (Latince; Almagest) yanlışlarını eleştirmek ve düzeltmek amacıyla kaleme aldığı *"Kitabü'l-Heye fi ıslahi'l-Mecistî"* ya da "*Kitabü'l-İstikmal*" adlı bir kitap kaleme almıştır. Batlamyûs, Merkür ve Venüs gezegenlerinin paralakslarının (uzaklık açısı) belirlenebilecek bir büyüklükte olmadığını belirtmiştir. Câbir ise Güneş'in bu iki gezegen tarafından uzun periyotlarla ve çok kısa bir süre için örtüldüğü gözlemine dayanarak Merkür ve Venüs'ün, Yer'e Güneş'ten daha yakın olduğunu belirtmiştir. Eserin girişi kısmına koyduğu küresel trigonometri bilgileri özellikle önem taşımaktadır. Mesela, C açısı dik bir küresel üçgen için "*Cos A=Cos a. Sin β*" bağıntısına eş değer bir formül vermiştir. Bu o döneme göre büyük bir başarıdır. Eser Cremonalı Gerard tarafından Latinceye çevrilmiş ve P. Apian tarafından da 1534 yılında Nürnberg'de yayınlanmıştır.[189] Gerard'ın yaptığı bu çeviriler, Avrupa'da matematik disiplininin gelişmesine yardımcı olmuştur. Regiomontanus (1436-1476) *De triangulis omnimodis* isimli eserini kaleme alırken Câbir'in eserinden büyük ölçüde istifade etmiştir. Regiomontanus eserinin ilk bölümlerinde bağımsız hareket ederken,

[187] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 34-35.
[188] Dizer, a.g.m, s. 532; Hatun, a.g.e, s. 267.
[189] Tekeli, v.d, a.g.e, s. 165; Kocayürek, a.g.e, s. 31-32; Unat, *İslâm Dünyası'nda Astronomi…*, s. 189; Hatun, a.g.e, s. 267-268; Muammer Dizer, "*Câbir b. Eflah*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: VI, İstanbul 1992, s. 532-533.

dördüncü bölümden itibaren Câbir'in teoremini (Cos A=Cos a. Sin B) harfi harfine eserine işlemiştir. [190]

Batı Dünyası'nda Batlamyûs'u eleştiren bir astronom olarak tanınmış, birçok kere de kimyacı Câbir Hayyân, matematikçi ve astronom olan Câbir b. Eflâk ve ünlü astronom Muhammed b. Câbir el-Battânî ile karıştırılmıştır. Câbir'in Kitabü'l-Heye'si Avrupa'da çok rağbet görmüştür.[191] Câbir bu eserinde cetvelden oluşan bir alet yaptığından bahsetmiştir. Bu aletin halkanın farklı düzlemlere göre gözlem yapabilmekte olduğu belirtilmiştir. Câbir'in bahsettiği ve "*Câbir'in Teodoliti*" adı verilen bu alet Avrupa'da birebir kullanılmamakla birlikte Avrupa'da bu aletten ilham alınarak "*torquetum*" adıyla bir gözlem aleti yapılmıştır.[192]

Câbir b. Eflah'ın eseriyle ilgili daha sonraki yüzyıllarda Avrupa'da çeşitli araştırmalar yürütülmüştür. 1970'te Manchhester'da R. P. Lorch tarafından Câbir'in Batı'yı etkilemesi konusunda hazırlanan "*Jabir İbn Aflah and His unfluence in the West*" adlı bir doktora tezi hazırlanmıştır

4.1.7. Bitrûcî (?-?/6. yüzyıl başları-13. yüzyıl başları)

4.1.7.1. Hayatı

XII. yüzyılda astronomi alanında öne çıkan Bitrûcî Kurtuba'nın kuzeyinde bulunan Bîtrûc (Pedroche) şehrinde doğmuştur.[193] Bu bilim adamı *"Bitrûcî"* nisbesiyle anıldığı gibi uzun süre İşbîliye'de (Sevilla) oturmasından ötürü *"İşbili"* nisbesiyle de anılmaktadır.[194] Avrupa edebiyatında ise *"Alpetragius"* adıyla tanınmaktadır.[195] İbn-i Tufeyl'in öğrencisi olması dışında tahsil çevresi hakkında bilgi mevcut değildir.[196] Astronomi alanında ün salan Bitrûcî, bu alanda gelişimini el-Battanî, ez-Zerkâlî ve

---

[190] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 34-35.
[191] Haun, a.g.e,267-268.
[192] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 34; Hatun, a.g.e, s. 268-270.
[193] Mahmut Kaya, "*Bitrûcî*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: VI, İstanbul 1992, s. 229; Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 96-97; Topdemir-Unat, a.g.e, s. 116; Tekeli, v.d, a.g.e, s. 165; Hatun, a.g.e, s. 282.
[194] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 96; Hatun, a.g.e, s. 282; Kaya, a.g.m, s. 229.
[195] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 96; Hamuroğlu, a.g.e, s. 167; Hatun, a.g.e, s. 282; Kaya, a.g.m, s. 229.
[196] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 96; Kaya, a.g.m, s. 229.

Câbir b. Eflâh'a ait kitaplara borçludur.[197] Bitrûcî, kesin olarak bilinmemekle birlikte 13. yüzyılın hemen başlarında vefat ettiği görüşü ağır basmaktadır.[198]

4.1.7.2. Bilim dünyasına katkıları

Bitrûcî, Klasik Dönem'den başlayarak XIII. yüzyıla kadar tartışmasız bir biçimde egemen olan Batlamyûs astronomisini eleştirmiş ve kendisi bir sistem kurmuştur.[199] Bu doğrultuda hocası İbn-i Tufeyl'in de telkinleriyle Batlamyûs sistemini eleştiren *"Kitâbü'l-Hey'e (Astronomi Kitâbı)"* adlı meşhur eserini kaleme almıştır.[200] Bitrûcî, İbn-i Bâcce ile başlayan ez-Zerkâlî, Câbir b. Eflâh, İbn-i Tufeyl ve İbn-i Rüşd ile devam eden Batlamyûs astronomisinin eleştirilmesi konusunda Endülüs'ün en olgun ismi olmuştur. Önceden yapılan eleştirilerin üzerine koyarak daha sert eleştiriler yapmıştır.[201] Bu konuda özellikle hocası İbn-i Tufeyl onu çok etkilemiştir.[202]

Batlamyûs, yer merkezli âlem modelini savunmaktaydı. Ona göre yedi gezegen (Ay, Güneş, Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter, Satürn), sabit durumda olan yerinde çevresinde düzgün ve dairevi bir biçimde hareket ediyordu. Bunların hareketlerinde görülen bazı düzensizleri açıklayabilmek için ise gezegeni taşıyan tuhaf (dış merkezli) küre teorisini geliştirdi. Bu teoriye göre gezegen hareket ederken bazen yere yaklaşır, bazen uzaklaşır ve bu sebepten aslında hızı sabit olan hareketi yeryüzünden bakıldığında bazen yavaşlamış, bazen ise süratlenmiş gibi görünür. Fakat tuhaf küre tasavvuru, gezegenin hareketi sırasında titreme yapmasını ve geri döner gibi görünmesini izah edemiyordu. Bitrûcî ise gök küreyi dokuz tane kabul ederek, göğün iç içe duran bütün kürelerinin en üstteki dokuzuncu kürenin etkisiyle hareket ettiğini savunmuştur.[203] Bu kürelerinin yavaş hareketlerini ise dokuzuncu küreye olan yakınlıklarıyla ilgili olduğu izahını yapmıştır.[204] Ayrıca Bitrûcî, Batlamyûs'un sisteminde Ay, Merkür, Venüs, Güneş, Mars şeklinde sıralanan

---

[197] Hatun, a.g.e, s. 283.
[198] Kocayürek, a.g.e, s. 96, Kaya, a.g.m, s. 229; Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 35.
[199] Stephen Finney, Mason, **Bilimler Tarihi**, (Çev. Umur Daybelge), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 84-85; Topdemir-Unat, a.g.e, s. 116; Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 96; Unat, *İslâm Dünyası'nda Astronomi*, s. 191; Kaya, a.g.m, s. 229, Tekel, v.d, a.g.e, s. 165.
[200] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 97; Topdemir-Unat, a.g.e, s. 116; Unat, İslâm Dünyası'nda Astronomi…, s. 191; Kaya, a.g.m, s. 229, Tekeli, v.d, a.g.e, s. 165.
[201] Hatun, a.g.e, s. 283; Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 35.
[202] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 35.
[203] Kocayürek, a.g.e, s. 98; Topdemir-Unat, a.g.e, s. 116; Kaya, a.g.m, s. 229.
[204] Kocayürek, a.g.e, s. 98; Kaya, a.g.m, s. 229.

gezegenleri Ay, Merkür, Güneş, Venüs, Mars düzeninde sıralamıştır. Çünkü Venüs'ün Güneş'in önünden geçtiğini görememiştir.[205]

Bitrûci'nin bu Aristoteles fiziğine uygun sistemi özellikle İslâm astronomları tarafından kabul görmüştür.[206] Eseri, 1217'de Michael Scot tarafından Latince'ye çevrilmiştir ve böylece Endülüs dışı Avrupa'ya ulaşma imkânı bulmuştur.[207] Daha sonrasında 1259'da ise Moses ben Tibbon tarafından İbranice'ye bir çeviride yapılmıştır.[208] Eserin çevrilmesinden sonra Bitrûcî'nin astronomi sistemi 13. yüzyıl Avrupası'nda büyük yakınlar uyandırmıştır. İngiliz astronom William ondan alıntılar yapmıştır.[209] Bununla birlikte Grosseteste, Albetus Magnus, Roger Bacon ve Nikolas Kopernik gibi isimlerde Bitrûcî'nin eserinden ve kullandığı sisteminden faydalanmışlardır.[210]

4.1.8. İbnü'r-Rakkâm (?-?/715-1315)

4.1.8.1. Hayatı

Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan İbnü'r-Rakkâm, kuvvetle muhtemel Mürsiye (Murcia) şehrinde doğmuş ve orada yetişmiştir.[211] Endülüs'te astronom ve matematikçi olarak ünlenmiştir.[212] Mürsiye'nin 1267'de Kastilya Kralı X. Alfonso'nun eline geçmesinin ardından İbnü'r-Rakkâm, Kuzey Afrika'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Tunus ve Cezayir gibi Kuzey Afrika ülkelerinden enlem ve boylamlarından eserlerinde de yararlandığını görmekteyiz. İbnü'r-Rakkâm, Nasrîler Hanedanlığından Gırnata (Granada) hâkimi II. Muhammed'in (1273-1302) daveti üzerine Cezayir'den ayrılarak onın yanına gitmiştir. Burada fıkıh, hesap, astronomi, tıp, geometri ve cebir gibi farklı dallarda dersler vermiştir. Kendisinden Nasrî hükümdârı Ebü'l-Cüyûş Nasr ve Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ahmed b. Hüzeyl et-

---

[205] Kocayürek, a.g.e, s. 99; Topdemir - Unat, a.g.e, s. 117; Kaya, a.g.m, s. 230, Tekeli, v.d, a.g.e, s. 166.
[206] Yavuz Unat, **İlkçağlardan Günümüze Astronomi** Tarihi, Nobel Yayıncılık, Ankara 2013, s. 79.
[207] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 35; Unat, *İslâm Dünyası'nda Astronomi…*, s. 191, Tekeli, v.d, a.g.e, s. 165.
[208] Unat, İslâm Dünyası'nda Astronomi…, s. 191, Tekeli, v.d, a.g.e, s. 165.
[209] Kocayürek, a.g.e, s. 99; Kaya, a.g.m, s. 230.
[210] Kocayürek, a.g.e, s. 99; Topdemir - Unat, a.g.e, s. 117; Kaya, a.g.m, s. 230; Unat, *İslâm Dünyası'nda Astronomi…*, s. 191, Tekeli, v.d, a.g.e, s. 165; Hatun, a.g.e, s. 286
[211] Ahmet Özel, "*İbnü'r-Rakkâm*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: EK-I, İstanbul 2016, s. 619.
[212] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 59; Özel, *İbnü'r-Rakkâm*, s. 619.

Tücîbî başta olmak üzere birçok kişi yararlanmıştır.[213] İleri bir yaşta olduğu tahmin edilen İbnü'r-Rakkâm, 21 Safer 715 (27 Mayıs 1315) tarihinde vefat etmiştir. [214]

4.1.8.2. Bilim dünyasına katkıları

İbnü'r-Rakkâm gerisinde özellikle astronomi alanında nefis eserler bırakmıştır. Bunlardan ilki "*ez-Zîcü'ş-şâmil fî tezhîbi'l-Kâmil*" dir. Bu eser kendisinden önce zîc hazırlayan astronomların eserlerinde bulduğu hataları düzeltmek amacıyla yazılmıştır. Eserde yetmiş bir astronomi tablosuna yer verilmiştir. Muhammed Abdurrahman, 1996'da Barcelona Üniversitesinde "H*isâbü atveli'l-kevâkib fi'z-Zîci'ş-şâmil fî tezhîbi'l-Kâmil li'bni'r-Rakkâm*" ismiyle bir doktora tezi hazırlamıştır.[215]

İbnü'r-Rakkâm'ın bilinen diğer eserleri şunlardır: "*ez-Zîcü'l-kavîm fî fünûnî't-ta'dîl ve't-takvîm*", "*ez-Zîcü'l-müstevfî li-mâ hâze mine'l-bast ve'l-hazzi'l-evfer ve'lkısti'l-evfâ*", "*Risâle fî 'ilmi'z-zılâl*", "*Tenbîhü'l-elbâb fî kavânîni'l-hisâb*", "*et-Tenbîh ve't-tebşîr fî kavâ idi't-teksîr*", "*Manzûme fi'l-amel bi'l-usturlâb*", "*Te'lîf fi't-tıb*", "*Hülâsatü'l-ihtisâs fî ma'rifeti'l-kuvâ ve'l-havâs*", "*el-Kitâbü'l-Kebîr*", "*Ebkârü'l-efkâr fi'l-usûl*" , "*Telhîsü'l-mebâhis*" , "*Kitâbü'l-Hayevân ve'l-havâs*", "*İlâcü'l-emrâz*" .[216]

İbnü'r-Rakkâm'ın koordinat çizelgeleri VII./IX. yüzyıl astronoimisin geldiği noktayı anlamak açısından çok önemlidir. Bu çizelgelere göre; Endülüs-Magrip düzeltmeleri artık daha geniş yerlere ulaşmaktaydı. Akdeniz'in büyük ekseninin boylamı 44°'ye kadar indirilmiştir. Günümüzde bu rakam 42° olup, sadece 2° gibi küçük bir hata yapılmıştır.[217]

---

213 Özel, *İbnü'r-Rakkâm*, s. 619.
214 Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 59; Özel, *İbnü'r-Rakkâm*, s. 619.
215 Özel, *İbnü'r-Rakkâm*, s. 619.
216 Özel, *İbnü'r-Rakkâm*, s. 619-620.
217 Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 59.

4.2. Coğrafya Alanında Yetişen Bilim Adamları

4.2.1. Ebû Ubeyd el-Bekrî (?-?/487-1094)

4.2.1.1. Hayatı

El-Bekrî'nin doğum tarihi kesin olarak bilinememektedir. Pascual de Gayangos (ö. 1897) onun 432 (1040) tarihinde doğduğunu belirtmişse de, bu doğru değildir. El-Bekrî 487'de (1094) öldüğünde, seksen yaşını aşmıştı. Ayriyeten Ebû Ubeyd el-Bekrî, Kurtuba'ya (Córdoba) ilk geldiğinde (443/1051) otuz yaşının üzerindeydi. El-Bekrî'nin doğum yeri hakkında da tartışmalar olmuştur. En son yapılan araştırmalara göre, İşbîliye'nin (Sevilla) batısında bulunan Şeltîş'te (Saltes) doğduğuna kanaat getirilmiştir.[218]

Bekir b. Vâil'in soyundan gelmesinden dolayı *Bekrî* nisbesiyle nam salmıştır. Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin Endülüs'e gelerek yerleşen ataları ilim ve idarecilik işleriyle uğraşmışlardır. Örneğin; El-Bekrî'nin dedesi olan Eyyûb b. Amr el-Bekrî mezâlim mahkemesi başkanlığı ve sonrasında Âmirîler döneminde Velbe (Huelva) ve Şeltîş valiliği gibi üst düzey görevlerde bulunmuştur. Valilik görevini daha sonrasında kardeşi Ebû Zeyd Muhammed yapmıştır. El-Bekrî'nin babası İzzüddevle Abdülazîz ise Endülüs Emevî Devleti'nin yaşadığı yönetim boşluğu ve karmaşadan faydalanarak 403 (1012) tarihinde bağımsız ilân etmiştir. 443 (1051) tarihine kadar süren bu bağımsızlık, Abbâdîler'in Velbe'yi istilâ etmeleri ve Şeltîş'i de 10.000 miskal altın karşılığında satın almaları üzerine son bulmuştur. İzzüddevle ise Cehverîler'den Muhammed b. Cehver'in himayesinde, ailesiyle birlikte Kurtuba'ya gitmiştir.[219]

Ebû Ubeyd el-Bekrî, Şeltîş'te başladığı öğrenimine, Kurtuba ve Endülüs'ün diğer önemli ilim merkezlerinde devam etmiştir. Ebû Ubeyd çeşitli tarihçilerden dersler almıştır. Meşhur tarihçi İbn-i Hayyân'dan tarih dersleri alan el-Bekrî, İbn-i Abdülber en-Nemerî el-Kurtubî'den de fıkıh ve hâdis eğitimi almıştır. Meriye'de (Almeria)

---

[218] Mehmet Özdemir, "*Ebû Ubeyd el-Bekrî*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: X, İstanbul 1994, s. 247.
[219] Özdemir, *Ebû Ubeyd el-Bekrî*, s. 247.

bulunduğu sırada Emîr Mu'tasım b. Sumâdıh'ın korumasında bulunan el-Bekrî, mezkûr şehirde de el-Uzrî'den coğrafya konusunda istifade etmiştir.[220]

El-Bekrî, kitaplara düşkün birisiydi. İleri düzeyde kitap toplama ve okuma meraklısıydı. Kitaplarını âdeta bir mücevher saklarcasına bez kılıflara koyması kitaba verdiği değeri göstermektedir. El-Bekrî, tarih, din, edebiyat alanında ilerlemesinin yanı sıra, botanik alanında da ilim tahsil etmiştir. Ama onu asıl ön plana çıkaran ise hayatını adadığı coğrafya olmuştur. İşin ilginç tarafı Ebû Ubeyd el-Bekrî, diğer seyyahların aksine ülke dışına hiç çıkmamıştır. Bununla beraber onun zengin kaynakçası ve edindiği bilgiler onu önemli bir coğrafyacı olmasına neden olmuştur.[221]

El-Bekrî'nin zekâsı ve ilmî yeterliliği onun yönetici sınıfı tarafından fark edilmesine yol açmıştır. Son Abbâdî emîri Mu'temid b. Abbâd, Kastilya Krallığını'nın yoğun baskılarına karşı kendilerine yardım etmesi için, Murâbıt Hükümdârı Yûsuf b. Tâşfin'e gönderdiği elçilik heyetinde el-Bekri'de bulunmaktaydı. Merakeş'ten dönüşünde bir süre İşbîliye'de oturan el-Bekrî, Murâbıtların yardımlarıyla Kurtuba'nın yeniden Endülüs'ün merkezi hâline gelmesiyle beraber bu şehre yerleşmiştir. Ebû Ubeyd el-Bekrî, Kurtuba'da 487'nin Şevvâl ayında (Ekim 1094) vefat etmiştir.[222]

4.2.1.2. Bilim dünyasına katkıları

El-Bekrî, coğrafya, edebiyat, botanik ve din vb. alanlarda birçok eser bırakmıştır. Bunlardan ilki, "*Mu'cem me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzı (mevâkı')*" dır. Bir coğrafya ansiklopedisi özelliği taşıyan eser, Arap yarımadasında bulunan yerlerin tarihi ve coğrafyası hakkında bilgiler vermektedir. Bu yerler arasında Hicaz, Yemen, Tihâme gibi bölgeler bulunmaktadır. Mu'cem isimli eserin bir diğer özelliği de, daha öncesinde yalnızca kamuslarda kullanılan alfabetik sistemin kullanılmasıdır. Alfabetik sırayla yazılan ilk coğrafya eseri olma ihtimali yüksektir. 784 kısımdan oluşan bu eseri ilk önce F. Wüstenfeld ("*Das geographische Wörterbuch*", Göttingen

---

[220] Özdemir, *Ebû Ubeyd el-Bekrî*, s. 247.
[221] Özdemir, *Ebû Ubeyd el-Bekrî*, s. 247.
[222] Özdemir, *Ebû Ubeyd el-Bekrî*, s. 247.

& Paris 1876-1877), daha sonrasında ise Mustafa es-Sekkâ tarafından yayımlanmıştır ("*Mu'cem me'sta'cem*", 4c, Kahire 1945-1951).[223]

El-Bekrî'nin ikinci eseri "*el-Mesâlik ve'l-memâlik*" dir. Eser Hz. Âdem'in yaratılışından başlayıp, müellifin yaşadığı döneme kadar(XI. yy.) gelmektedir. Eserde el-Bekrî'nin eserinde Endülüs Emevî Devleti ve dönemin diğer ülkelerinin yaşayıp biçimleri, dinleri, nehirleri, iklimleri, şehirleri vb. hakkında bilgiler bulunmaktadır. Eser dünya coğrafyası için önemli olmasının yanı sıra, tarih, mezhepler tarihi, arkeoloji, etnoğrafya gibi alanlarları da kapsaması eserin değerini artırmaktadır. Eserde XI. yy. için dikkat çekici bir bilgi olan dünyanın yuvarlak olmasından bahsedilmiştir. Ebû Ubeyd el-Bekrî, eserini kaleme alırken hocası İbnü'd-Delâî'nin "*Tersî'u'l-ahvâr*", Mes'ûdî'nin "*Mürûcü'z-zeheb"*, İbn-i Kuteybe'nin "*el-Ma'ârif*", İbn-i Hurdâzbih'in (Hurdâdbih) "*el-Mesâlik ve'l-memâlik*", Muhammed b. Yûsuf el-Varrâk'ın "*el-Mesâlik ve'l-memâlik*", Ebû'l-Ferec el-İsfahânî'nin "*el-Eganî*" ve İbrâhim b. Ya'kûb et-Turtûşî'nin "*Seyahatnâmesi*" (adı tam olarak bilinemiyor) gibi eserlerden faydalanmıştır. El-Bekrî, Endülüs hakkında bilgi verirken devletin resmî belgelerinden faydalanmıştır. Eserin kaç cilt olduğu kesin olarak bilinmemektedir. El-Mesâlik ve'l-memâlik'in günümüze ulaşmayı başaran kısımlarının büyük bir çoğunluğu yayımlanmıştır. Quatremère de Quincy eserin British Meseum'da bulunan Kuzey Afrika ile ilgili kısmının özetlenmiş Fransızca tercümesini yayımlamıştır ("*Notices et etrais des MSS de la BN*", XII, Paris 1831, s. 437-664). William McGuckin de Slane aynı bölümü; "*el-Mugrib fî zikri bilâdi İfrîkıyye ve'l-Magrib: Description de l'Afrique septentrionale*" ismiyle yayımlamıştır (Algiers 1857, 1910). Ayrıca McGuckin de Slane, eserin Fransızca tercümesini de yapmıştır (JA, 1858-1859; Algiers 1910). Arist Aristovich Kunik ve Victor Romanovich Rozen, Bibliothèque Nationale de France'da bulunan parçalardan Ruslar ve Slavlara ait kısımları yayımlanmışlardır ("*İzvestiya al-Bekri i drugikh avtorov o Rusi i Slavyanakh*", St. Petersburg 1878). A. A. el-Haccî, eserin Paris, Fas ve Rabat'ta bulunan kopyalarından yararlanarak Endülüs ve Avrupa ile ilgili kısımları "*Coğrâfiyyetü'l-Endelüs ve Avrubâ min Kitâbi'l-mesâlik ve'l-memâlik*" adıyla yayımlamıştır (Beyrut 1387/1968). Abdullah Yûsuf el-Guneym önce "*Cezîretü'l-'Arab min Kitâbi'l-Memâlik ve'l-mesâlik*" ismiyle Arap yarımadası

[223] Özdemir, *Ebû Ubeyd el-Bekrî*, s. 247-248.

ile ilgili kısımları yayımlamıştır (Kuveyt 1977). Daha sonrasında ise yine aynı kişi "*Coğrâfiyetü Mısr min Kitâbi'l-Memâlik ve'l-mesâlik*" ismiyle eserin Mısır'la ilgili bölümlerini yayımlamıştır (Kuveyt 1980). A. P. Van Leeuwen ve A. Ferré ise eserin bulunan on kopyasından faydalanarak, iki cilt hâlinde eserin bütününü yayımlamışlardır (Tunus 1992). Bu eser üzerine yapılan en kapsamlı çalışmadır.

El-Bekrî'nin üçüncü eseri ise "*Kitâbü't-Tenbîh 'âlâ aglâtı Ebî'Alî fî Emâlîhi*" dir. El-Bekrî bu eseri âlim el-Kâlî'nin "*el-Emâlî*" isimli eserinde bulunan hataları düzeltmek amacıyla yazmıştır. Eser dört cilt hâlinde yayıma hazırlanan, el-Emâlî'nin ikinci baskısının son cildi olarak yayımlanmıştır (Kahire 1344/1726). El-Bekrî'nin dördüncü eseri "*Simtü'l-Le'âlî fî şerhi Emâli'l-Kâlî*" dir. El-Bekrî bu eserinde, el-Kâlî'nin el-Emâlî eseri şerh etmiştir. Çeşitli açıklamalar ve yorumlamalarla el-Kâlî'nin eserini daha anlaşılır hâle getirmiştir. El-Bekrî'nin beşinci eseri "*Faslü'l-makâl fî şerhi Kitâbi'l-Emsâl*" dir. Eser âlim Kâsım b. Sellâm'ın atasözlerini içeren "*Kitâbü'l-Emsâl*" isimli eserinin şerhidir. Bu eseri önce İhsan Abbas (Hartum 1958) ve sonrasında Abdülmecid Abidin (Beyrut 1971) yayımlamıştır.[224]

El-Bekrî'nin sayılan eserlerinden başka: "*el-İhsâ' li-tabakâti'ş-şu'arâ'* ", "*et-Tedrîb ve't-tehzîb fî durûbi ahvâli'l-hurûb*", "*İştikâku'l-esmâ*", "*Şifâ'ü 'alîli'l-'Arabiyye*", "*Sılatü'l-mefsûl fî şerhi ebyâti'l-garîbi'l-Musannef*" ve "*Kitâbü'n-Nebât*" gibi eserleri bulunmaktadır.[225]

Ebû Ubeyd el-Bekrî, hayatı boyunca çok sayıda âlim yetiştirmiştir. Abdülmelik el-Lahmî, Ahmed b. Abdülber ve Ebû Tâlib Abdülcabbâr b. Asbağ el-Kureşî gibi âlimler bunlara örnek verilebilir.[226]

4.2.2. Ebû Hâmîd Muhammed El-Gırnâtî (473-1080/565-1169)

4.2.2.1. Hayatı

Ebû Hamîd el-Gırnâtî, 473/1080 yılında Gırnâta (Granada) şehrinde doğmuştur Hayatı hakkında bildiklerimizi kendi eserlerindeki vermiş olduğu bilgilerden

---

[224] Özdemir, *Ebû Ubeyd el-Bekrî*, s. 248.
[225] Özdemir, Ebû Ubeyd el-Bekrî, s. 248.
[226] Özdemir, *Ebû Ubeyd el-Bekrî*, s. 247.

öğrenmekteyiz.[227] Otuzlu yaşlarına kadar Gırnâta'da eğitim gören Ebû Hâmîd, otuz yaşından sonra ise ilmini geliştirmek ve dünyanın çeşitli yerlerini görmek amacıyla doğuya doğru yolculuğa çıkmıştır. O zaman için dünyada yaşanılan yerler olarak bilinen yerlerin büyük bir bölümünü gezmiştir. Gezemediği uzak bölgelere ise gezen seyyahlardan bilgiler alarak ve okuduğu kitaplardan yola çıkarak bilgiler vermiştir.[228] İlk olarak 508/1114-1115 yılında İskenderiye'ye doğru yola çıkmış ve sonrasında Kâhire'ye geçmiştir. Ancak bu ilk yolculuğu kısa sürmüş ve tekrar Gırnâta'ya dönmüştür.[229] Bu ilk seferinde uğradığı Kuzey Afrika'da bulunan kabileler hakkında bilgiler veren el-Gırnâtî, kabilelerin elinde bulunan kısa ve küçük olan yay ile oklarını batı beldelerinde gördüğünü belirtmiştir.[230]

Özellikle Muvahhidiler geldikten sonra Endülüs'te yaşanan siyasî karışıklıkların artması Ebû Hâmîd el-Gırnâtî'nin yaşamını olumsuz etkilemiştir. Bu dönemde Endülüslü âlimler zor bir dönem geçirmiştir. Endülüs sürekli olarak göç vermiştir.[231] Ebû Hâmîd el-Gırnâtî, Endülüs'ün dar gelmesi üzerine 511/1117-1118 yılında tekrar yola çıkmıştır. Bu yolculuğu yaklaşık 55 yıl gibi uzun bir süre sürmüştür. El-Gırnâtî, bir daha vatanı olan Endülüs Emevî Devleti'ne ve doğduğu şehir olan Gırnâta'ya geri dönmemiştir. Ebû Hâmîd'in ikinci yolculuğunda ilk uğradığı yer Sardunya (Sardinya-Sirdinye) ve Sicilya (Sakaliye) adaları olmuştur. Bundan sonra ise ilk yolculuğunda uğradığı gibi tekrar Mısır'a gitmiştir. Kâhire şehrinde Endülüslü âlim Ebû Bekir et-Turtûşi'nin derslerine katılmıştır. Burada istediğini tam olarak alamayan el-Gırnâtî, bir diğer ilim merkezi olan Bağdât'a gitmeye karar vermiştir. Bağdât'a gitmeden 524/1130 yılında bir süre Dımaşk'ta (Şam) kalmıştır. Bâğdat'ta ilme değer veren Abbâsî veziri Avnüddîn İbn Hubeyre ve oğlu Muhammed b. Yahya'nın himayesinde bulunmuştur.[232]

Ebû Hâmîd el-Gırnâtî, 529/1134-1135 yılında İran'a oradan da Kafkasya ve Yukarı Volga taraflarına gitmiştir. Burada bulunduğu sırada Bulgarların yaşamıyla alakalı

---

[227] Ebû Hâmîd Muhammed El-Gırnâtî, **Tuhfetu'l-Elbâb Ve Nuhbetu'l-A'câb (Gırnâtî Seyahatnâmesi)**, (Yay. Haz. Fatih Sabuncu), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 1; Mehmet Özdemir, "*Ebû Hâmîd el-Gırnâtî*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: X, İstanbul 1994, s. 128.
[228] Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâtî, a.g.e, s. 1-2.
[229] Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâtî, a.g.e, s. 2; Özdemir, *Ebû Hâmîd el-Gırnâtî*, s. 128.
[230] Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâtî, a.g.e, s. 2.
[231] Juan Vernet, Julio Samsó, *İslâm Biliminin Endülüs'teki Gelişimi*, s. 320; Juan Vernet, Julio Samsó, *The development of Arabic science in Andalusia*, s. 265.
[232] Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâtî, a.g.e, s. 2-3; Özdemir, *Ebû Hâmîd el-Gırnâtî*, s. 128-129.

önemli bilgiler vermiştir.[233] 530/1135-1136 yıllarında Bâşkırt bölgesini dolamış ve burada insanlara İslâm dinî hakkında bilgiler vermiştir.[234] Bâşkırt'ta üç sene kalan el-Gırnâtî burada 15 yaşında bir cariye satın almış ve bu cariyeden bir çocuğu olmuştur. El-Gırnâtî'nin bu cariyeden başka Saksın'da (Saksin-Sicisin) Türk asıllı nikâhlı bir eşi bulunmaktaydı. Ebû Hâmîd'in bu eşinden de çocukları bulunmaktaydı.[235]

Bağdât'a tekrar dönmek zorunda kalan el-Gırnâtî, Karadeniz ve Akdeniz'i geçmek suretiyle Ukrayna'ya varmıştır. Sonrasında Hârezm'e (Hârizm) geçen el-Gırnâtî, burada bir süre kalmasının ardından Buhara, Merv, Nişâbur, Isfahan, Rey ve Basra'yı gezmiştir. Bağdât'a geri dönmeden önce hac vazifesini yerine getirmek üzere Mekke ve Medine'ye doğru yola çıkmıştır. Hac vazifesini yerine getiren el-Gırnâtî, Irak'a gitmiştir.[236] Bu sırada Abbasî veziri Avnüddîn İbn Hübeyre, el-Gırnatî'yi insanların istifade etmesi için gezip gördüğü yerleri anlatan bir kitap yazması için teşvik etmiştir. El-Gırnâtî'de Bağdât'a geldiği ilk günden beri onu ilme teşvik eden mezkûr veziri kırmayarak "*el-Mu'rib 'an ba'd a'câibi'l-mağrib*" isimli eserini hazırlamıştır. Bu eser istenildiği üzere vezir İbn Hübeyre'ye sunulmuştur.[237] Bir süre daha Bağdat'ta kaldıktan sonra ailesini özleyen Ebû Hâmîd el-Gırnâtî, Başkırdistan'a gitmek üzere hazırlıklara başlamıştır. O dönemde günümüzün vizesine benzer izinler alınmaktaydı. Himayesinde bulunduğu İbn Hübeyre'den, Selçuklu Sultanı Mesûd'dan Anadolu'dan geçmek için izin istemesini istemiştir. Ancak kendisine bir cevap verilmeden birdenbire Musûl'a gitmiştir. Musûl'da ona meşhur âlim Muğiyneddîn Ömer b. el-Hâdî el-Erdebîlî karşılamıştır. Erdebîlî'nin ricası üzerine daha önce yazmış olduğu "*el-Muğrib*" adlı eserinin daha hacimli ve daha hatasızı olarak nitelendirebileceğimiz "*Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*" adlı eserini kaleme almıştır. Bu eser Erdebîlî'ye ithaf olunmuştur.[238]

Irak'tan sonra Şam'a giden Ebû Hâmîd el-Gırnâtî, bir süre sonra ise Halep'e gitmiştir. Halep şehrinde bir sene kalmasının ardından Horasan'a doğru giden el-Gırnâtî, daha sonrasında tekrar Dımaşk'a gelmiştir. Yaşı epey ilerleyen Ebû Hâmîd

---

[233] Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâtî, a.g.e, s. 3.
[234] Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâtî, a.g.e, s. 4: Özdemir, *Ebû Hâmîd el-Gırnâtî*, s. 129.
[235] Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâtî a.g.e, s. 4.
[236] Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâtî, a.g.m, s. 4-5; Özdemir, *Ebû Hâmîd el-Gırnâtî*, s. 129.
[237] Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâtî, a.g.e, s. 4-5.
[238] Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâti, a.g.e, s. 5; Özdemir, Ebû Hâmîd el-Gırnâtî, s. 129.

el-Gırnâtî 565/1169-70 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir.[239] Öldüğünde 92 yaşında olan el-Gırnâti, hayatının yaklaşık olarak 55 yıl gibi büyük bir süresini seyahatle geçirmiştir.[240]

4.2.2.2. Bilim dünyasına katkıları

Ebû Hâmîd el-Gırnâtî'nin bilim dünyasına tarih ve coğrafya yönünden büyük katkıları olmuştur. Seyahatleri sırasında gezip gördüğü yerleri anlatan iki eser yazmıştır. İlki "*el-Muğrib (el-Mu'rib) 'an ba'zı 'acâ'i-bi'l-Magrib*" dir.[241] Müellif, eseri 554/1159-60 yılında yazmış ve Avnüddin Hübeyre'ye sunmuştur. Eserde Türk milleti ve yaşadığı yerlerden bahsedilmektedir. Ayrıca yaratıklar ve efsanevî olaylarda eserde aktarılmıştır. İspanyol oryantalist Cesar E. Dubler, mezkûr eserin Madrid'de Real Academia de Historia Kütüphanesi'nde bulunan nüshasının bir bölümü İspanyolca'ya çevirmiş ve "*Ebû Hâmid el Granadino y su Relacion de Viaje por Tierras Eurasiaticas*" adıyla yayımlamıştır (Madrid, 1953). Dubler, yazdığı esere Arapça metnini de eklemiştir. Bununla beraber aynı eser İngrid Bejarano tarafından "al-*Mu'rib'an ba'd aya'ib al-mağrib (Elogio de Algunas Maravilas del Magrib)*" ismiyle yayımlamıştır (Madrid 1991). Son olarak el-Muğrib, "*el-Mu'rib 'an ba'd acâ'ibi'l-mağrib*" ismiyle Arapça olarak yayımlanmıştır (Beyrut 1999).[242]

Ebû Hâmîd el-Gırnâti'nin yazdığı ikinci eser ise "*Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*" tır.[243] Müellif, bu eserini 557/1161-62 tarihinde Musul'a gittiğinde Şeyh İmam Zaid Muğiyneddin Ömer b. el-Hadî el-Erdebilî'nin isteği üzerine yazmıştır. Bu eseri 80 yaşının üzerinde olduğu bir zamanda yazdığından iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bu konuda görüş bildiren birtakım insanlar, bu yaşlarda hatırlama güçlüğünün zorlaştığından baştan bir eser yazmanın zor olduğu görüşündedirler.

---

[239] Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâtî, a.g.e, s. 5-6; Özdemir, Endülüs, s. 268; Özdemir, *Ebû Hâmîd el-Gırnâtî*, s. 129.
[240] Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâti, a.g.e, s. 6.
[241] Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâti, a.g.e, s. 6; Özdemir, Endülüs, s. 268; Özdemir, *Ebû Hâmîd el-Gırnâtî*, s. 129.
[242] Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâti, a.g.e, s. 6-7.
[243] Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâti, a.g.e, s. 7; Özdemir, Endülüs, s. 268; Özdemir, *Ebû Hâmîd el-Gırnâtî*, s. 129.

Onlara göre, eski eserlerden tutulan notlar derlenmiş ve bu eser meydana getirilmiştir.[244]

Eserde, dünyanın nelerden oluştuğu ve insanların yaşama yerleri hakkında bilgiler verilmektedir. Müellif, dünyanın; hava, denizler, karalar ile yer altından, yer kabuğundan ve onu çevreleyenlerden oluştuğunu söylemektedir. Müellif, yaşanılan yerler için ise; en kuzeyden, doğudan ya da batıdan, yürüyerek yüz senelik bir mesafe katedildiğinde, bu mesafe içindeki yerleri yaşanılan yerler olarak saptamıştır. Müellif, buraların dışında kalan yerlerde yaşamın mümkün olmasına rağmen hava koşulları yüzünden yaşanılmaması daha uygun olduğunu belirtmiştir.[245]

Tuhfetu'l-elbâb eseri Avrupa'da da ses getirmiştir. Bu konuda ilk çalışma yapan kişi Fransız oryantalist Joseph Reno olmuştur. Bununla birlikte Rus Ignati Y. Krachkovski'de eser üzerine çalışmış ve ilginç, heyecan uyandırıcı eser yorumunu yapmıştır. Krachkovski, eserin Arap Coğrafya Edebiyatı'na farklı bir soluk getirdiğini de dile getirmiştir. Gabriel Ferrand mezkûr seyahatnâmeyi, 193 yılında *Journal Asiatique* Dergisinde Arapça metinle birlikte yayımlamıştır ("T*uhfat al-albab de Abû Hâmid al-Andalusi al-Garnâti*", JA, C: CCVII, (1923), s. 1-148, 195-303). Anna Ramos ise eseri İspancolya'ya çevirerek yayımlamıştır ("*Abu Hâmid al-Gırnâtî Tuhfat al-albab : (el regalo de los espiritus*", Madrid 1990).[246]

4.2.3. İdrîsî (493-1100/560-1165)

4.2.3.1. Hayatı

İslâm coğrafyacısı ve botanik âlimi olan Muhammed b. Abdullah el-İdrîsî, 493/1100 tarihinde Sebte'de (Ceuta) doğmuştur. Soyu Mâleka (Málaga) hâkimi II. İdris'e dayanmaktadır. Öğrenimini ise Kurtuba'da (Córdoba) tamamlamıştır.[247] İdrîsî, 560'da (1165) Palermo'da vefat etmiştir.[248]

---

244 Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâti, a.g.e, s. 7.
245 Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâti, a.g.e, s. 67.
246 Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâti, a.g.e, s. 7-10.
247 Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 34.
248 Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 34; Bayrakdar, a.g.e, s. 333; Şeşen, *İdrîsî, Şerîf*, s. 493; Özdemir, Endülüs, s. 267.

4.2.3.2. Bilim dünyasına katkıları

İdrîsî II. Roger (1130-1154) için yazdığı coğrafya kitabı sayesinde büyük üne kavuşmuştur. "*Kitabu Rucar (Roger)*" , "*el-Kitâbü'r-Rucarî*" ya da "*el-Müştâk fî ihtirâk el-Âfâk*" adıyla da bilinen coğrafî eserini 1154'te tamamlanmıştır.[249] Bu eserin meydana gelmesi on beş sene sürmüştür.[250] İdrîsî, hayatı boyunca İspanya, Portekiz, Kuzey Afrika, Fransa, Güney İngiltere ve Anadolu'yu gezmiş ve bu eserini yazarken gezdiği yerlerden faydalanmıştır.[251] Eser, İdrîsî'nin, Kral Roger'in misafiri ya da seyyah olarak gittiği Palermo şehrinde kaleme alınmıştır.[252]

İdrîsî, eserinde dünya hakkında şu bilgileri vermiştir: *"Ekvatorun boyu 360 derecedir. Kutupla ekvator çizgisi arasında 90 derece vardır."* İdrîsî, eserini yazarken İbn-i Havkal, İbn-i Hurdadbih, Ceyhani, Batlamyûs gibi seyyahların eserlerinden faydalanmıştır.[253] Ayrıca eser 70 paftalık (büyük benek) bir Dünya haritasını da içermektedir. Roger'ın Kitâbı, Ortaçağ İslâm Dünyası'nda genel ve sistematik coğrafya üzerine yazılmış en kapsamlı eserdir.[254] İdrîsî'nin haritası kendinden önceki kartoğrafyacılarla kıyaslandığında daha mükemmel bir haritadır.[255] Eserinde maden ocaklarının nerelerde olduğu ve nasıl işletildiği konusunda da bilgiler vermiştir.[256] Eserde bulunan haritada yer alan Sicilya, Fransa, İtalya, Almanya, İskandinavya, Slav ve Balkanlar vb. yerler Avrupalı Arabistler tarafından detaylı olarak incelemeye tabi tutulmuştur[257].

İdrîsî, Üns el-Mühec ve-Ravd el-Furec adında bir başka eser daha yazmıştır. Bu eserde, ilk eserin kısaltılmış hâlidir. Kral Roger'in hâlefi olan Kral I. Guillaume (1154-1161) için hazırlanan bu eserde, 72 paftalık bir Dünya haritası vardır. Bu gümüşten yapılmış olan yuvarlık dünya haritası (Tabula Rogeriana) kötü bir sona uğramştır. 1160 tarihinde isyancıların eline geçen harita parçalanmış ve parçalanan

---

[249] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 34; Hüseyin Gazi Topdemir - Yavuz Unat, **Bilim Tarihi**, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2018, s. 140; Tekeli, v.d, s. 157; Bayrakdar, a.g.e, s. 333; Ramazan Şeşen, "*İdrîsî, Şerîf*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XX, İstanbul 2000, s. 493; Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 37.
[250] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 35.
[251] Topdemir - Unat, a.g.e, s. 140.
[252] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 37.
[253] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 35-36.
[254] Topdemir - Unat, a.g.e, s. 140-141; Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 37.
[255] Bayrakdar, a.g.e, s. 169.
[256] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: IV, s. 160.
[257] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 39.

kısımlar isyancılar arasında paylaştırılmıştır. Bununla beraber haritaların bazı kopyaları günümüze ulaşmıştır. İdrîsî'nin çalışmaları kartoğrafya tarihi açısından son derece önem arz etmektedir. Özellikle Kondrad Miller'ın *Mappæ arabicæ* (1926-1931) isimli eseri bu eserin ve haritanın geniş kitlelere ulaşmasına olanak sağlamıştır.[258]

İdrîsî, coğrafya ve haritacılığın yanı sıra, botanikle de uğraşmıştır. Bu konuda "*el-Câmî li-Sıfât Eştât en-Nebât ve-Durûb Envâ' el-Müfredât*" isimli bir eser yazmıştır. Bu eserde, 1200'den fazla bitkisel ilaca yaklaşık olarak on iki dilden binlerce eş anlamlı ilaç ismi bulmayı başarmıştır.[259]

4.2.4. İbn-i Cübeyr (540-1145/614-1217)

4.2.4.1. Hayatı

İbn-i Cübeyr, 10 Revîülevvel 540'da (31 Ağustos 1145) Belensiye (Valencia) veya Şatıbe'de (Jativa) doğmuştur. İbn-i Cübeyr seyyahlığıyla ünlenmiştir. İlk olarak babası Ahmed b. Cübeyr gibi kâtiplik mesleğini icra etmiştir. 1183'de hac niyetiyle gezisine başlamıştır.[260] İspanya'dan hacca giderken Doğu İslâm Dünyasını gezip görmek ve gördüklerini tespit ederek dönüşünde Endülüs'e tanıtmak kararlığı ile yola çıkmıştır.[261] Kahire, İskenderiye, Mekke, Medine, Akka gibi şehirleri dolaşan İbn-i Cübeyr, buradaki ulemadan da ilim tahsil etmeye çalışmıştır.[262] İbn-i Cübeyr, 27 Şâ'ban 614 (29 Kasım 1217) tarihinde İskenderiye'de vefat etmiştir.[263]

4.2.4.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Cübeyr, yaptığı yolculuklar sırasında bir seyahatnâme kaleme almıştır. *"Rihletü'l-Kinânî"* adıyla bilinen eser coğrafî öneminin yanı sıra, tarihî, sosyolojik ve kültürel açılardan da önemlidir. Müellif, seyahatini gün gün anlatmakla birlikte,

---

[258] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 37-39.
[259] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 39-40.
[260] Kocayürek, a.g.e, s. 89-90; İbni Cübeyr, **Rıhlet el-kinânî (Endülüsten Kutsal Topraklara)**, Selenge Yayınları, İstanbul 2017, s. 9.
[261] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 90.
[262] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 90.
[263] İbni Cübeyr, a.g.e, s. 10; Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 91; Özdemir, Endülüs, s. 268.

bazen olayların günün hangi saatinde meydana geldiğini belirtmiştir.[264] Ayrıca yazdığı gezi notlarıyla İslâm yazarlarının ilki ve en iyilerinden biri olmayı başarmıştır.[265] Eserinde Ubeydîler (Fâtımîler)[266] döneminden beri hacılardan alınmakta olan verginin Eyyûbîler zamanında kaldırıldığından bahsetmiştir. İbn-i Cübeyr, hacılara ağır yük getiren bu vergiyi kaldıran Eyyûbî Sultanı Selâhaddîn-i Eyyûbî'yi ve devletini övmüştür.[267] İbni Cübeyr'in yolculuğu sırasında karşılaşmak istemediği olaylarda olmuştur. Bunlardan biri Yukarı Mısır, Ihmim, Kus, Munyet İbni'l Hasıyb kentlerinde hacılar ve diğer yolcuların taşıtlarının Eyyûbîlerin zekât toplama memurları tarafından hoyratça bir şekilde önünün kesilmesidir. İbn-i Cübeyr, bu durumun çirkin olduğunu ve Sultan Selâhadîn'in bu durumdan haberi olmadığını, olması hâlinde ise mezkûr memurları cezalandıracağını söylemiştir. İbn-i Cübeyr, kendisininde gemide bulunduğu bir sırada elinde kesici aletlerle gemisine saldırıldığını ve zekât bahanesiyle insanların değerli eşyalarının gasp edildiğini eserinde belirtmiştir.[268]

1183 yılının Rebîü'l-evvel ayında uğradığı Cidde Denizi sahilinde etrafı duvarsız bir kent olan Ayzab'ın limanının işlek oluşundan bahsetmiştir. Buranın dünyanın en hareketli limanı olduğunu söyleyen İbn-i Cübeyr, hacı taşıyan gemilerin yanı sıra, Hint ve Yemen gemilerinin de buraya uğramasını gerekçe göstermiştir.[269] İbn-i Cübeyr, dönüş yolculuğu sırasında Sicilya'ya da uğradığını söylemiştir. Bu ülkede bulunan Müslümanların ahvâli hakkında bilgiler vermiştir. Sicilya'nın Messina kentinde az sayıda Müslüman nüfusun olduğunu söyleyen İbn-i Cübeyr, buraya gelen Müslümanların burada sıkıntı çekebileceğini belirtmiştir. Sicilya'da en yoğun Müslüman nüfusun ise Müslümanların Medine, Hristiyanların Palermo adını verdiği şehirde olduğunu eserinde belirtmiştir. Palermo'da yaşayan Müslümanların kendilerine ait çarşıları olduğunu söyleyen İbn-i Cübeyr, geri kalan Müslümanların ise çiftliklerde, köylerde ve Sarkosta (Siracusa) gibi diğer Sicilya kentlerinde ikâmet ettiklerini eserinde belirtmiştir. Sicilya Kralı II. Roger'in torunu olan II. William'ın

[264] Nasuhi Ünal Karaarslan, "*İbn Cübeyr*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XIX, İstanbul 1999, s. 402.
[265] Zeki Tez, **Astronomi ve Coğrafyanın Kültürel Tarihi**, Doruk Yayınları, İstanbul 2009, s. 272.
[266] 909-1171 yılları arasında Mısır başta olmak üzere Suriye ve Kuzey Afrika'da hüküm süren bir Şiî devleti. Eymen Fuâd Seyyid, "*Fâtımîler*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXII, İstanbul 1995, s. 228.
[267] İbni Cübeyr, a.g.e, s. 31.
[268] İbni Cübeyr, a.g.e, s. 36-37.
[269] İbni Cübeyr, a.g.e, s. 41.

da Palermo şehrinde yaşadığını söyleyen İbn-i Cübeyr, kendisinin de Mağrip diyarına gitmeden bu şehirde konaklayacağını belirtmiştir.[270]

Eser, Haçlı Seferleri, Endülüs'ün durumu, Fâtımîler ve Eyyûbîler hakkında bilgi sahibi olmak için çok önemli bir kaynaktır.[271]

4.3. Ziraat ve Botanik (Bitki Bilim) Alanlarında Yetişen Bilim Adamları

4.3.1. İbn-i Bassâl (?-?/5.-11. Yüzyıl)

4.3.1.1. Hayatı

İbn-i Bassâl'ın ne zaman doğduğu hakkında bilgi bulunmamaktadır. İbn-i Bassâl lakabı Arapça soğan anlamına gelen "*basal*" veyahut İspanyolca gri renk anlamına gelen "*bazo*/*baso*" ile ilişkilendirilmektedir. İbn-i Bassâl, Tuleytula (Toledo) şehrinde yaşamış olup, burada Zünnûnîler'in ikinci hükümdârı olan Yahyâ b. İsmâil el-Me'mûn'un hizmetinde sarayda görev almıştır. İbn-i Bassâl, Me'mûn'a ait olan büyük botanik bahçesini yönetmiş ve büyük bir tecrübe kazanmıştır. İbn-i Bassâl, sarayda bir süre daha kalmış ve sonrasında Doğu ülkelerine seyahate çıkmıştır. Seyahat sırasında Sicilya, İskenderiye ve Suriye'ye uğramıştır. Buralarda elde ettiği pamuk ve kına gibi farklı bitki türlerinin tohumlarını Endülüs'e getirmiştir.[272]

İbn-i Bassâl, Tuleytula şehrinin VI. Alfonso tarafından işgale uğraşaması üzerine İşbîliye'ye (Sevilla) zorunda kalmıştır. Burada şehrin hâkimi İbn-i Abbâd el-Mu'temid-Alallâh ile iyi ilişkiler kurmuş ve onun hizmetine girmiştir. İşbîliye şehri önemli bir tarım merkeziydi. Şehrin bu özelliği tam da İbn-i Bassâl için biçilmiş kaftandı. İbn-i Bassâl, İbn-i Abbâd el-Mutemid-Alallâh için bir saray bahçesi düzenlemiştir. İbn-i Bassâl, bu şehirde Tuleytulalı Ebü'l-Hasan İbn-i Lûnkû ve İbn-i Haccâc el-İşbîlî gibi âlimlerle ortak çalışmıştır.[273]

---

[270] İbni Cübeyr, a.g.e, s. 242.
[271] Özdemir, Endülüs, s. 268.
[272] Ahmet Özel, "*İbn Bassâl*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: EK-I, İstanbul 2016, s. 588.
[273] Özel, *İbn Bassâl*, s. 588.

4.3.1.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Bassâl'ın en önemli eseri "*Divânü'l-filâha (Kitâbü'l-Filâha)*" dır. Bu eser Zünnûnî hükümdârı Yahyâ b. İsmâil el-Me'mûn için yazılmıştır. Bu eser günümüze ulaşmamıştır. İbn-i Bassâl, bu eserin özeti mahiyetinde "*el-Kasd ve'l-beyân*" isimli bir eser yazmıştır. Biz de bu sayede onun Divânü'l-filâhası hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz.[274] İbn-i Bassâl, eserinde diğer Endülüslü bitki bilimciler gibi bitkilerin sınıflandırılması sorunu ile ilgilenmiştir. İbn-i Bassâl, bu konuda aşılamanın sadece aynı yörede yetişen bitkiler arasında olabileceğini ve bu nedenle aynı aileden bitkilerin sınıflandırılmasına dair bir plan önermiştir.[275]

4.3.2. İbnü'l-Avvâm (?-?/VI-XII. yüzyıl)

4.3.2.1. Hayatı

İbnü'l-Avvâm, Endülüs'ün İşbîliye (Sevilla) şehrinde doğmuştur. Doğum tarihi ve genel olarak hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. İbnü'l-Avvâm ziraat alanında meşhur olmuştur.[276] Ziraatın yanı sıra, tıp ve eczacılık alanlarında da ün kazanmıştır.[277] Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte H. VI ve M. XII. yüzyıllar içerisinde olduğu düşünülmektedir.[278]

4.3.2.2. Bilim dünyasına katkıları

İbnü'l-Avvâm botanik alanında çağının en önemli eserlerinden biri olan "*Kitâbü'l-Filâha*" isimli eserini yazmıştır. Bu eserinden başka eser yazıp yazmadığı konusunda şüpheler vardır.[279] Tarım ve hayvancılık üzerine XII. yüzyıla kadar en hacimli eser olup, sadece İslâm coğrafyasında değil, genel olarak tüm Ortaçağ Dünyasında ses

---

[274] Özel, *İbn Bassâl*, s. 588.

[275] Juan Vernet, Julio Samsó, *İslâm Biliminin Endülüs'teki Gelişimi*, s. 318; Juan Vernet, Julio Samsó, *The development of Arabic science in Andalusia*, s. 263.

[276] İbn Avvâm, **Kitâbü'l-Filâha (Terceme-i Kitâbü'l-Filâha-Ziraat Kısmı)**, (Çev. Muhammed b. Mustafa b. Lütfullah), (Yay. Haz. Mükerrem Bedizel Zülfikar-Aydın), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011, s. 23-24; İbn Avvâm, **Kitâbü'l-Filâha (Terceme-i Kitâbü'l-Filâha-Zootekni Kısmı)**, (Çev. Muhammed b. Mustafa b. Lütfullah), (Yay. Haz. Mükerrem Bedizel Zülfikar-Aydın), Kitabevi Yayınları, İstanbul, İstanbul 2012, s. 11, s. 21; Cevat İzgi, "*İbnü'l-Avvâm*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXI, İstanbul 1999, s. 524.

[277] İzgi, a.g.m, s. 524.

[278] İbn Avvâm, Kitâbü'l-Filâha (Terceme-i Kitâbü'l-Filâha-Ziraat Kısmı), s. 24; İbn Avvâm, Kitâbü'l-Filâha (Terceme-i Kitâbü'l-Filâha-Zootekni Kısmı), s. 11, s. 21; İzgi, a.g.m, s. 524.

[279] İbn Avvâm, Kitâbü'l-Filâha (Terceme-i Kitâbü'l-Filâha-Ziraat Kısmı), s. 24; İbn Avvâm, Kitâbü'l-Filâha (Terceme-i Kitâbü'l-Filâha-Zootekni Kısmı), s. 11, s. 22; İzgi, a.g.m, s. 524.

getiren bir eser olmuştur. Bu eserin bu kadar değerli olmasının ana sebebi ise tarım ve hayvancılık hakkında sistematik bir eser olmasıdır. Eserde çeşitli metotlar insanların kolayca anlayacağı bir biçimde yazılmıştır. İbnü'l-Avvâm metotları bizzat kendi gözlemleyerek ve deneyerek yazmıştır. Bu da eserin çarpıcılığını, sadece yazılmak için yazılmadığını göstermektedir. İbnü'l-Avvâm eserini yazarken İbn-i Vahşiyye'nin *el-Filâhatü'n-Nabatiyye*[280] eserinden büyük ölçüde yararlanmıştır. Müellif, ayrıca kitabını yazarken Ebû Ömer İbn Haccâc el-İşbilî, Ebü'l-Hayr el-İşbîlî, Arîb b. Sa'd, Câhiz, Ebû Hanîfe ed-Dîneverî gibi âlimlerin eserlerinden de istifade etmiştir.[281]

İbnü'l-Avvâm, Kitâbü'l-Filâha adlı eserinin otuz beş bölüm hâlinde düzenlemiş ve ilk otuz bölümünü bitkilerin, kalan beş bölümü ise evcil hayvanların yetiştirilmesine ayırmıştır. Tarımla ilgili bölümde 585 bitki tanıtılmıştır. Eserin bu kısmında tarımın nasıl yapılması gerektiği, toprağın yapısal özellikleri, gübreleme teknikleri, ağaç ve üzüm kütüklerinde meydana gelen hastalıklar ve nasıl tedavi edileceği gibi önemli bilgiler yer almaktadır.[282]

İbnü'l-Avvâm eserinde astronomik olayların ziraatle yakından bağlantılı olduğunu söylemiştir. Müellife göre, ziraat işlemlerinde ay, burçlar ve yıldızların hareketlerinin önemli olduğunu ve bunların yapılan işlemlerde başlangıç ve bitişi belirlediğini söylemiştir. Örneğin, müellife göre, kuyudan gelecek suyun verimliliğini artırmak için yapılan karışımın bir gece aya ve yıldızlara karşı açık bir biçimde bekletilmesinin ardından suya karıştırılması gerekmektedir. Ayrıca birçok ağaç ve bitkinin ekim ve dikim işlemleri sırasında *ay artarken* ve *nuru ziyade* olduğu zamanda yapılmasının daha faydalı olacağı eserde belirtilmiştir.[283]

Müellif, Kitâbü'l-Filâha'da güllerden de bahsetmiştir. Diğer çiçeklere nazaran güller hakkında daha geniş bilgiler veren İbnü'l-Avvâm, güllerin tazeliğinin nasıl korunacağını anlatmıştır. Anlatıma göre, gül daha goncayken ucu erimiş zifte batırılmak sûretiyle içi yarısına kadar kumla dolu bir testiye konulur. Daha

[280] Eser hakkında detaylı bilgi için bk. Mahmut Kaya, "*İbn Vahşiyye*" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XX, İstanbul 1999, s. 437-438.
[281] İzgi, a.g.m, s. 524.
[282] İzgi, a.g.m, s. 524.
[283] İbnü'l-Avvâm, Kitâbü'l-Filâha (Terceme-i Kitâbü'l-Filâha-Ziraat Kısmı), s. 78.

sonrasında testinin ağzı sıvanarak toprağa gömülür. Son olarak ise istenildiği zaman çıkarılan testinin ziftli kısmı kesilir ve güneşte suya bırakılarak açılır. Eserde ayrıca elma, armut, kestane, üzüm, ayva, nar, ağaç kavunu, fıstık, badem, bellut (meşe palamutu), soğan, sarımsak, pırasa ve zeytin gibi sebze ve meyvelerin saklanma usulleri hakkında bilgiler verilmiştir. Mezkûr sebze ve meyvelerin kurutularak, yaş olarak ya da asarak saklanabileceği İbnü'l-Avvâm tarafından eserde belirtilmiştir.[284]

İbnü'l-Avvâm, eserinde hayvan hastalıklarına da yer vermiştir. Örneğin; tırnak yarılması hakkında, müellif, atın tırnağının hem içerden hem dışardan yarılabildiğini ve at yürüdükçe bu yarılmanın etkisiyle kanamalar başlayacağını söylemiştir. İbnü'l-Avvâm, bu hastalığın atın ön ayaklarında oluştuğunu belirtmiştir. Atın bu hastalığa taşa vurmaktan, tırnağın yağlanmasından ve çok fazla arpa yemesinden yakalandığını belirten müellif, ilaç tedavisi yanında gezdirilmesini öğütlemiştir. Ayrıca ata fazla yük bindirilmemesini ve koşturulmamasının da atın iyileşmesi için iyi olacağını söylemiştir.[285]

İbnü'l-Avvâm, hayvanların öksürmesi nedenleri hakkında ise; hayvanların bulanık su içmekten, toprakla karışmış yem yemekten, memesinde arta kalan sütü yutmasından, soğuktan, tozdan ve sıcaktan öksürdüğünü belirtmiştir. Soğuktan kaynaklanan öksürükte hayvanın sürekli olarak öksürdüğünü söylemiştir. Müellif, atın öksürüğe dayalı hastalanmasını ise, atın gem takılırken ağzının açık kalması ve bu sebeple ağzından soğuk almasına bağlamıştır. Atın ilaçla tedavi edilmesini öğütlemiştir. İbnü'l-Avvâm, sıcak yüzünden olan hastalıkların yine soğukta olduğu gibi öksürüğün sürekli olduğunu belirtmiştir. Sıcak ve toz hayvanın ciğerinde çıban oluşturduğundan hayvan yemini yemek istemez diyen müellif, hayvanın ilaçla tedavisinin mümkün olduğunu söylemiştir.[286]

Eserde İbnü'l-Avvâm, hayvanların genel özellikleri ve beslenmeleri hakkında da bilgiler vermiştir. Örneğin; müellif, koyunun başının küçük olduğunu, boyunun ve boynuzunun uzun ve gözlerinin kızıl olduğunu belirttikten sonra yününün kıvırcık değil de, sarkık olması gerektiğinden bahsetmiştir. Eserde ördekten de

---

[284] İbnü'l-Avvâm, Kitâbü'l-Filâha (Terceme-i Kitâbü'l-Filâha-Ziraat Kısmı), s. 80-81.
[285] İbn Avvâm, Kitâbü'l-Filâha (Terceme-i Kitâbü'l-Filâha-Zootekni Kısmı), s. 47.
[286] İbn Avvâm, Kitâbü'l-Filâha (Terceme-i Kitâbü'l-Filâha-Zootekni Kısmı), s. 47; İbn Avvâm, Kitâbü'l-Filâha (Terceme-i Kitâbü'l-Filâha-Ziraat Kısmı), s. 24-27.

bahsedilmiştir. Müellif, ördeğin iri yapılı ve beyaz renkte bir hayvan olduğunu ve günde üç kere suyla ıslatılmış arpa, kepek ve buğday samanıyla beslenmesi gerektiğini eserinde aktarmıştır.[287]

Kitâbü'l-Filâha eseri ilk defa 18 Şaban 998 (22 Haziran 1590) tarihinde Muhammed b. Mustafa b. Lütfullah tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.[288] Bununla beraber aynı kişi H. 1065/M. 1655 tarihinde düzenlemeler yaparak eseri bir kez daha çevirmiştir.[289] Daha sonrasında ise Josef Antonio Banqueri eseri "*Libro de agricultura su author et doctor excelente Abu Zacaria lahia Aben Mohamed Ben Ahmed Ebn Al-Awwâm*" adıyla İspanyolca'ya çevirerek, Arapça metniyle beraber iki cilt hâlinde yayımlamıştır (I-II, Madrid 1802). İspanyolca tercümenin özeti mahiyetinde olan bir çalışmada D. C. Boutelou tarafından yapılmıştır. J. J. Clement-Mullet, "*Le livre de l'agriculture d'Ibn al-Awam*" adıyla Fransızca'ya çevirerek üç cilt hâlinde yayımlamıştır (I-III, Paris 1864-1867). Mevlevî Seyyid Muhammed Hâşim Nedvî ise eseri Urduca'ya çevirmiş ve iki cilt hâlinde yayımlamıştır (I-II, A'zam Kadah 1345-1350/1926-1932). Kitabın üzüm yetiştirciliği ile alakalı kısmı ("*Risâle fî terbiyeti'l-kerm*"), C. C. Moncada tarafından "*Sul taglio della vite di Ibn al-'Awwâm*" adıyla yayımlanmıştır (Actes du 8[e] congrès international des oerientallistes, Stockholm 1889, II, 215-257). Philip Lord ise eserde belirtilen takvim ve mevsimsel bilgilerden yola çıkarak, eserin bazı kısımlarını "*Moorish Calendar*" adıyla İngilizce'ye tercüme etmiştir. Eser, Dâiretü'l-maârifi'l-Osmâniyye tarafından litogrofik olarak da yayımlanmıştır (Haydarâbâd 1927).[290]

İbnü'l-Avvâm'ın Avrupa'ya etkisi 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl ortalarına kadar sürmüştür. Bu dönemde yapılan İspanyolca çeviriler onun eserlerinden bilgi etmek için değil, tarımda önerdiği tekniklerden faydalanmak için kullanılmıştır. Özellikle İspanya ve Cezayir'de tarımın gelişmesi için verdiği teknik bilgiler Avrupa'da kullanılmıştır.[291]

---

[287] İbn Avvâm, Kitâbü'l-Filâha (Terceme-i Kitâbü'l-Filâha-Zootekni Kısmı), s. 51-58.
[288] İbn Avvâm, Kitâbü'l-Filâha (Terceme-i Kitâbü'l-Filâha-Zootekni Kısmı), s. 11, s. 25; İzgi, a.g.m, s. 524.
[289] İzgi, a.g.m, s. 524.
[290] İbn Avvâm, Kitâbü'l-Filâha (Terceme-i Kitâbü'l-Filâha-Zootekni Kısmı), s. 25; İbn Avvâm, Kitâbü'l-Filâha (Terceme-i Kitâbü'l-Filâha-Ziraat Kısmı), s. 27; İzgi, a.g.m. s, 524.
[291] Juan Vernet, Julio Samsó, İslâm Biliminin Endülüs'teki Gelişimi, s. 320; Juan Vernet, Julio Samsó, The development of Arabic science in Andalusia, s. 264.

4.3.3 İbnü'l-Baytâr (?-?/646-1248)

4.3.3.1. Hayatı

Endülüs'ün Mâleka (Málaga) şehrinde 1179, 1189, 1197 veya 1200 yıllarında doğmuştur. Görüldüğü üzere doğum tarihi konusunda bir ihtilâf söz konusudur. İbnü'l-Baytâr, lakabını babasının veteriner olmasından dolayı almıştır. Babasından dini ve nakli ilimleri öğrenmiştir. İbnü'l-Baytâr'ı meşhur eden alan olan botaniğe merak sarmasında en büyük pay yirmi yaşına kadar birlikte çalıştığı İşbîliyeli (Sevilla) Ahmed b. Muhammed en-Nebâtî'ye aittir.[292] Baytâr, Nebâtî ile dostluğu süresince Endülüs bölgesinde yetişen tıbbi bitkileri ve bunların özelliklerini, yetiştikleri yerleri, ilmi ve yerel adlarını öğrenmiştir.[293]

1220'de Akdeniz havzasındaki ülkelerde araştırma yapmak amacıyla uzun sürecek bir yolculuğa çıkmıştır. Önce Bicaye (Bougie), Kostantine, Berka ve Trablusgarp gibi Kuzey Afrika şehirleriyle civarlarını dolaşarak yazmak istediği eserler için zengin malzeme toplamıştır. 1223 yılının sonlarına doğru Anadolu'ya ulaşıp Selçuklu ve Bizans hâkimiyetindeki bölgeleri gezerek tıp, eczacılık ve botanik âlimleriyle tanışmış ve onların bilgilerinden istifade etmiştir. Daha sonrasında ise Makedonya ve Ege adalarını da ziyaret etmiştir. Limni Adası'nda bir cins topraktan teke kanıyla yoğrularak "*tinü'l-mahtum (mühürlü toprak)*" (Akras) yapıldığını ve oradaki Artemis Tapınağı'nın bakımını üstlenen bir kadının bu ilaç tabletlerini yapışına şahit olduğunu söylemektedir.[294]

Seyahat dönüşü artık çağının en büyük botanikçisi kabul edilen İbnü'l-Baytâr topladığı zengin bitki koleksiyonuyla birlikte İskenderiye'ye gitmiştir. Mısır Eyyubî Hanedanı'ndan Kamil Muhammed kendisine büyük itibar göstererek Mısır botanikçileri başkanı unvanını vermiştir. Kamil'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Salih Necmeddin Eyyûb döneminde Eyyûbî sarayındaki mevkiini koruyan İbnü'l Baytâr, Doğu İslâm coğrafyasına seyahate çıkmıştır. Diyarbakır, Urfa, Musul,

---

[292] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 111; Mahmut Kaya, "*İbnü'l- Baytâr*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XX, 1999, s. 526.
[293] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 111; Topdemir - Unat, a.g.e, s. 136; Kaya, a.g.m, s. 526.
[294] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 112-113; Kaya, a.g.m, s. 526.

Lübnan, Kudüs ve Hicaz bölgelerini gezerek malzeme toplamıştır.[295] İbnü'l Baytâr, 646/1248 tarihinde Dımaşk'ta vefat etmiştir.[296]

4.3.3.2. Bilim dünyasına katkıları

İbnü'l-Baytâr'ın iki önemli eseri bulunmaktadır. Bu iki eserde Salih Necmeddin Eyyûb'e sunulmuştur.[297] Bu eserlerinden ilki, basit ilaçlar konusunda bilgi veren ve Arapça kaleme aldığı "*El Müfredat (el-Cami li-müfredati'l-edviye ve'l-Ağdiye) (Basit İlaçlara ve Gıdalara İlişkin Bütün Bilgiler)"* Baytâr'ın en önemli eseridir.[298] 300'ü özgün olan 1400 ilaç tanıtılmıştır.[299] Bu eserde ilaçların yanında, dolaylı olarak askerî silahlar ile ilgili de bilgilerde vermiştir. İbnü'l-Baytâr, ateş barutunun ana unsuru olan güherçilenin (Potasyum nitrat), Mağrip halkı tarafından "*bârûd*" adı altında bilindiğini yazmıştır.[300]

Endülüs mineraller bakımından önemli bir yerdi. Meselâ, coğrafyacı İbn-i Hurdazbih, Endülüs topraklarında bakırdan yapılmış bir atlı gördüğünden bahseder.[301] İbnü'l-Baytâr'da el-Müfredat eserinde mineraller hakkında bilgiler vermiştir. Eserde özellikle taşlar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan birisi, *Akik Taşı (Latince; karneol)* 'dır. Müellif, bu taşın Arabistan coğrafyasında oldukça rağbet edilen bir taş olduğunu söylemiştir. Ayrıca el-Baytâr, bu taşın kırmızı renkte olduğunu ve Arapça "*levn mâ' el-lehm (et suyu rengi)*" denildiğini eserinde aktarmıştır. El-Baytâr, bunun nedeninin ise taşın üzerine tuz serpildiğinde etten damlayan suyun rengine bürünmesi olarak açıklamıştır. Ayrıca el-Baytâr, bu taşın Yemen'de, Basra civarında ve Ürdün nehrinin kıyısında bulunduğunu yazmıştır. Müellif, yine eserinde "*Oniks/caz"*" isimli Arap Yarımadasında bolca bulunan ve Çin'den gelen bir türünün olduğu grimsi bir taştan bahsetmektedir.[302]

---

[295] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 112; Kaya, a.g.m, s. 526.
[296] Topdemir - Unat, a.g.e, s. 136; Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: V, s. 99; Erciyes, a.g.e, s. 24.
[297] Topdemir - Unat, a.g.e, s. 136.
[298] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: V, s. 99; Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 113; Topdemir - Unat, a.g.e, s. 136.
[299] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 113; Topdemir - Unat, a.g.e, s. 136.
[300] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: V, s. 99.
[301] İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)**, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları Yayınları, 2. bsk, İstanbul 2019, s. 111.
[302] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: IV, s. 177-178.

Ayrıca İbnü'l-Baytâr'ın *"El Muğni Fi'l-Edviyeti'l-Müfrede (Basit İlaçlara İlişkin Doyurucu Bilgiler)"* isimli eseri bulunmaktadır. Eserde baş, göz, kulak, ağız, göğüs, mide, bağırsak, üreme organları, hamilelik ve eklem hastalıkları ile yara, tümör ve zehirlenmeler için kullanılan ilaçlar ve tıbbin aciz kaldığı durumlarda halkın başvurduğu tamamlayıcı tıp ilaçlarını içeren yirmi bölümden oluşan ilaçlar kataloğu vardır.[303] Bu iki eserden de hemen hemen bütün dünya bilginleri istifade etmişlerdir. Özellikle tıp kitaplarında İbnü'l-Baytâr'ın bahsettiği ilaçlar ve etkileri hakkında bilgiler bulunmaktadır.[304]

4.4. Tıp ve Eczacılık Alanlarında Yetişen Bilim Adamları

4.4.1. Ebû Osman Sâid b. Abdurrahman İbn-i Abdürrabbih (?-?/?-?)

4.4.1.1. Hayatı

İbn-i Abdürrabbih, X. yüzyılda Endülüs'te doğmuştur. Doğum ve ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunamamaktadır. Onun X. yüzyılda yaşadığına dair bilgiyi ise amcası ünlü edebiyatçı Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. İbn-i Abdürrabbihi'den (860-940) öğrenmekteyiz. Zaman zaman amcası ile de karıştırılmaktadır.[305]

4.4.1.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Abdürrabbih tıp, astronomi, yıldız ilmi alanlarında hâkimdi. Sıtma hastalığının tedavisinde kendine has yöntemleri bulunmaktaydı. Sıtma konusunda başka doktorların iyileştiremediği sıtmaları tedavi etmesinden dolayı tıp dünyasında şöhret kazanmıştır. Edebiyat ile de ilgilenen Abdurrahman İbn-i Abdürrabbih amcası Muhammed b. İbn-i Abdürrabbih ile birbirlerine karşılıklı şiirler yazmışlardır. İbn-i Abdürrabbih ömrünün sonlarına doğru görme yetisini kaybetmiştir.[306]

---

303 Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 114; Kaya, a.g.m, s. 527; Topdemir - Unat, a.g.e, s. 136.
304 Numan Erciyes, **Eczacıların Üstadı İbni Baytâr**, Muştu Yayınları, İzmir 2015, s. 36.
305 Mahmut Karakaş, **Müslüman Bilim Adamları (8. Yüzyıldan 19. Yüzyıla)**, Mostar Yayınları, İstanbul 2017, s. 180.
306 Karakaş, a.g.e, s. 180.

4.4.2. İbn-i Cülcül (333-944/384-994)

4.4.2.1. Hayatı

İbn-i Cülcül, 333 (944) yılında Kurtubâ'da (Córdoba) doğmuştur.[307] Tam adı Ebû Dâvûd Süleymân b. Hasân b. Cülcül el-Endelüsî'dir.[308] On yaşındayken Ebû Alâka, Kurtubâ ve Zehrâ camilerinde Ahmed b. Fazl el-Haffâf ed-Dîneverî ve Ahmed b. Saîd es-Sadefî gibi âlimlerden fıkıh ve hadis dersleri almıştır. On dört yaşında tıp eğitimine başladığı düşünülen İbn-i Cülcül, yirmi dört yaşında hasta tedavi edebilecek uzman bir doktor seviyesine gelmiştir. Onun bu seviyeye gelmesiyle beraber Kurtuba hekimlerinin de ona karşı olan ilgi ve alakaları artmıştır. İbn-i Cülcül'ün yirmi beş yaşındayken Yahyâ er-Ribâhî'den Sîbeveyhi'nin meşhur Arap dili grameri kitabı olan el-Kitâbı'nı okuduğu görülmektedir. Buradan İbn-i Cülcül'ün Arap bilimiyle ilgilendiği anlaşılmaktadır.[309]

İbn-i Cülcül, 384 (994) yılında vefat ettiği düşünülmektedir.[310] Yetiştirdiği öğrenciler hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte; Tuleytulalı (Toledo) Muhammed b. Beguniş'e ders verdiği bilinmektedir.[311]

4.4.2.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Cülcül, gerisinde eserler bırakmış ve tıp tarihine önemli katkılar sağlamıştır. Bu eserleri yazmasında hayatının Hâlife II. Hişâm'ın (976-1009) özel hekimliğini yapmasının ve onun desteğini görmesinin payı büyüktür. İbn-i Cülcül'ün en önemli eseri 377/987 yılında kaleme aldığı "*Tabakâtü'l-etıbba' ve'l hükema*" ya da bazı kaynaklarda "*Ahbârü'l-etıbba'* " ismiyle de geçen eserdir.[312] Bu eser, Muhammed b. İshâk en-Nedîm'in *el-Fihrist* isimli birlikte IX. yüzyılın temel kaynaklarındandır.[313] Eserde çeşitli milletlerden ünlü bilgin ve filozoflar tabakalar hâlinde incelenmiştir. Birinci tabakada tabiat felsefesinden ve yüce hikmetten söz eden Hermes ve onun

---

[307] Hacı Bekir Karlığa, "*İbn Cülcül*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XIX, İstanbul 1999, s. 403.
[308] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 206-207; Karlığa, *İbn Cülcül*, s. 403.
[309] Karlığa, *İbn Cülcül*, s. 403.
[310] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 206-207; Karlığa, *İbn Cülcül*, s. 403.
[311] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 206-207; Karlığa, *İbn Cülcül*, s. 403.
[312] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 23; Karlığa, *İbn* Cülcül, s. 403.
[313] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 23.

öğrencisi diye bilinen Asclepius ile Grek-Roma dünyasında tıp üzerine ilk çalışmaları yaptığı ileri sürülen Apollon hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci tabakada Hipokrat, Dioskorides, Eflâtun, Sokrat ve Demokritos; üçüncü tabakada Batlamyûs, Cato ve Öklid'e; dördüncü tabakada Yunanlı hekim-filozoflardan Câlînûs'a; beşinci tabakada İskenderiye Felsefe Okulu'ndan Nicolaus'a yer verilmiştir. Altıncı tabakada; Hz. Muhammed döneminde yaşayan Arap asıllı tabiplerden Hâris b. Kelede, İbn-i Ebû Rimse ve İbn-i Ebhur ile Arap olmayan Mâserceveyh'den bahsedilmiştir. Yedinci tabakada Müslüman ve gayrimüslim hekimlerden Buhtîşû', Cibrâîl b. Buhtîşû', Yuhannâ b. Bıtrîk, Huneyn b. İshâk, İshâk el-Kindî, Sâbit b. Kurra hakkında bilgiler verilmiştir.[314]

Sekizinci tabakada; İshak b. Süleyman el-İsrâîlî ve Mağrip kökenli Ebû Ca'fer el-Kayrevânî gibi âlimler hakkında bilgiler verilmiştir. Eserin son tabakası olan dokuzuncu tabakada ise Hamdûn b. Ebbâ, Cevâd en-Nasrânî, Yûnus el-Harrânî ve Endülüs bölgesinin en önemli âlimlerinden Süleyman b. Bâcce hakkında doyurucu bilgiler vermektedir.[315] Eserin sadece İslâmî dönemle sınırlı kalmaması, eserin değerini bir kademe daha artırmaktadır.[316] Kitapta yer alan toplam elli yedi kişiden yirmi ikisi Mağrip ve Endülüslüdür. Eser daha sonra gelen bilim ve düşünce tarihçileri için önemli bir kaynak olmuştur. İbnü'l-Kıftî, İbn Ebû Usaybia ve meşhur tarihçi Kadî Sâid gibi âlimler bu kaynaktan istifade etmişlerdir. İbn-i Cülcül, İshak b. Huneyn'in *Târihu'l-etıbba' ve'l-hükemâ'* , Huneyn b. İshak'ın *Nevâdirü'l-felâsife* gibi eserlerin yanı sıra, Orosius, Heron ve İşbîliye'li (Sevilla) Isidorus gibi Batılı müelliflerin eserlerinden de faydalanmıştır. İbn Cülcül, Latin kaynaklarını kullanan ilk Müslüman müellif olarak bilinmektedir. J. Vernet, Tabakâtü'l-etıbba'ı tanıttığı bir çalışmasında eserin son bölümünü İspanyolca olarak yayımlamıştır. E. L. Ruiz ise 1979 yılında Granada Üniversitesi'nde hazırladığı tezinde eseri giriş ve notlar bölümü ile İspanyolca'ya çevirmiştir ("*Tabaqat d-atibba' wa'l-hukama': Generaciones de médicos y sabios*").[317]

İbn-i Cülcül'ün bir diğer önemli eseri ise 372 (982) yılında yazdığı "*Tefsîru esmâ'i'l-edviyeti'l-müfrede min Kitâbi Diyüskürîdis*" isimli eseridir. Bu eserin sadece

[314] Karlığa, *İbn Cülcül*, s. 403.
[315] Karlığa, *İbn Cülcül*, s. 403.
[316] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 23.
[317] Karlığa, *İbn Cülcül*, s. 403.

bir bölümü günümüze kadar ulaşabilmiştir. Eser Romalı hekim Diskorides'in çalışmaları hakkında bilgiler vermektedir. Ahmed b. Muhammed el-Gâfikî, İbnü'l-Baytâr gibi Endülüs'ün önemli şifacıları bu kitaptan alıntılar yapmışlardır. Eser, lldefonso Garijo Galán tarafından İspanyolca tercümesiyle birlikte neşre hazırlanmışsa da ("*Libro de la explicació los nómbres de les medimecantos simples tomados del libro Dioscórides de Abu Dawud Sulayman b. Hassan Ibn Yulyul*"), henüz yayımlanmamıştır.[318]

İbn-i Cülcül'ün "*Makale fî zikri'l-edviyeti'lletî lem-yezkürhâ Diyüskürîdis fî kitâbih*" adlı eseri ise günümüze ulaşmamıştır. Bu eserin "*el-İstidrâk 'alâ Kitâbü'l-Haşâ'iş li-Diyüskürîdis*" adlı eserle aynı olması muhtemeldir. İbn Cülcül, "*Makale fî edviyeti't-tiryâk*" isimli eserinde ise panzehirler ve ağrı kesici ilâçlar hakkında bilgi vermiştir. I. Garijo bu eseri İspanyolca çevirisiyle birlikte yayımlamıştır ("*Tratado sobre los medicamentos de la Triaca*", Córdoba 1992). İbn Cülcül'ün sayılan eserlerinden başka Bu eserlerinden başka "*et-Tebyîn fîmâ galata fîhi ba'zü'l-mütetabbibin*" isimli bir tıp eseri de bulunmaktadır.[319] .

4.4.3. Ebu'l-Kâsım Ez-Zehrâvî (?-?/404-1013)

4.4.3.1. Hayatı

Ez-Zehrâvî, nisbesinden de anlaşılacağı üzere Kurtuba'nın (Córdoba) altı mil kuzeydoğusunda bulunan Ez-Zehrâ (Medina Azahara) kentinde doğduğu sanılmaktadır. X. yüzyılda ile XI. yüzyılın başlarında yaşamış olan Ez-Zehrâvî'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir.[320] Tam adı Ebü'l Hasan Ali b. Süleymân'dır.[321] Geometri, aritmetik, tıp konularında âlimdi. Onu en fazla öne çıkaran alan ise tıp olmuştur.[322] Batı'da "*Albucasis*" ismiyle bilinmektedir.[323] İslâm

---

[318] Karlığa, *İbn Cülcül*, s. 403.
[319] Karlığa, *İbn Cülcül*, s. 403.
[320] Tez, **İslâm'ın Batı Cephesi (Mağrip, Endülüs, Sicilya ve Mısır)**, s. 67; Tekeli, v.d. , a.g.e, s. 166.
[321] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 182-183.
[322] Sâid El-Endelüsî, a.g.e, s. 182-83.
[323] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: IV, s. 30.

Dünyası'nın ve tıp tarihinin en ünlü cerrahlarından birisi sayılan ez-Zehrâvî, 404 (1013) tarihinde vefat etmiştir.[324]

4.4.3.2. Bilim dünyasına katkıları

Ez-Zehrâvî, *"Kitâb et-Tasrîf li-men Aceze ani't-Teâlîf"* isimli tıp eseri ile üne kavuşmuştur.[325] Eserde dönemin cerrahi bilgileri verilmiş ve yeni yöntemler tanıtılmıştır. Bunlar arasında yaraların dağlanması, tecrübe kazanmak amacıyla canlı hayvanlar üzerinde ameliyatlar yapılması, kadavra anatomisi yer almaktadır. Cerrahî müdahaleler hakkında o döneme kadar doyurucu bir eser olmaması da bu eserin önemini artırmaktadır.[326] Ayrıca ameliyatlarda kullanılan aletlerin resimleri de eserde bulunmaktadır.[327] Eserin cerrahîye ayrılan 30. risâlesinde 220'den fazla tıp aletinini tanıtan ez-Zehrâvî, mevcut cerrahî aletlerin yeterli görülmeyip, her zaman yeni aletler geliştirmek için çalışılması gerektiğini savunmuştur. Ez-Zehrâvî, eserinde gösterdiği aletlerin bir kısmını bizzat kendi geliştirmiştir. Yeniçağ'dan önce cerrahî aletleri tarif eden ve resimlerle destekleyen yegâne hekim olma ihtimali yüksektir. Bununla beraber eserde, aletlerin kullanımlarına ilişkin hasta tedavi edilirken resmedilmiş çizimlerde bulunmaktadır.[328]

Eserde adı geçen bazı aletlerin isimleri ve görevleri ise şöyledir: "*Koter (mikvât mismâriyye)*", *"koterizasyon aleti (mikvât fî keyy el-kebîd el-bâride)*", "*ayakları ve baldırları tedavi için kullanılan koter" (mikvât fî keyy el-kademeyn ve's-sâkeyn)*", "*zeytin formunda koter (mikvât zeytuniyye)*", "*şakaklarda ve kafanın arkasında kullanılan koter*", "*gözyaşı bezindeki fistüllerin tedavisi için kullanılan koterler (fî keyy en-nâsûr ellezî fî ma'ak el-'ayn, mikvât el-garab, mihsaf el-garab)*", *"katarakt iğneleri (mikdah, berîd)*", "*kargı (harbe), gül yaprağı (verde), hilâl formlu koter (mikvât hilâliyye)*", "*göz kapakları için kullanılan makas (mikass)*", "*mersin yaprağı (âse)*", "*kanat deriyi kesip atmak ve göz içi kenarındaki sakat büyümeleri gidermek için kullanılan neşter (mibda' li-kat' ez-zafra ve'nutûv lahm el-âmâk)*", "*kornea*

---

[324] Topdemir - Unat, a.g.e, s. 136; Tekeli, v.d. , s. 166.

[325] Ahmet Turan Yüksel, **İslâm'da Bilim Tarihi-Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar**, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul 2017, s. 56; Topdemir - Unat, a.g.e, s. 136; Tez, a.g.e, s. 67; Tekeli, v.d. , s. 166; Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: IV, s. 30-31.

[326] Topdemir - Unat, a.g.e, s. 136, Tez, a.g.e, s. 67; Tekeli, v.d. , s. 166.

[327] Topdemir - Unat, a.g.e, s. 136, Tez, a.g.e, s. 67; Tekeli, v.d. , s. 166; Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam (İslam'da Bilim ve Teknik), C: IV, s. 3.

[328] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: IV, s. 3.

zarını toplamak için kullanılan makas (kâz)", "*konjonktif zarını (sebel) kesip almaya yarayan makas (mikrâd)*", "*kabarcıkları (şirnâk) kökünden kazımaya yarayan neşter (mibda')*", "*uyuz hastalığını kazımak ve taş oluşumunu gidermek için kullanılan kazıcıyı (micrad)*", "*göz hastalıklarında alın toplardamarını (li-fasd el-cebhe) açmak için kullanılan balta (tabar)*", "*göz hastalıklarında dağlama amacıyla kullanılan başın tepe noktası için kullanılan koter (mikvât el-yâfuh)*".[329] Aletlerin bir kısmı "*Ekler*" bölümünde gösterilmiştir.

Ez-Zehrâvi, eserinin 28. makalesinin üçüncü bölümünde gül suyunun damıtılması hakkında da bilgiler vermiştir. Gayet hacimli bilgiler veren müellif, damıtma işleminin dört farklı yolla yapılabileceğini belirtmiştir. Bu yöntemler sırasıyla şöyledir: "*1. Su ve odun ateşiyle, 2. Su ve kömür ateşiyle, 3. Su olmaksızın odun ateşiyle, 4. Su olmaksızın kömür ateşiyle.*" Bunların arasında en yaygın kullanılanın ise ilk yöntem olduğu eserde aktarılmıştır. Ez-Zehrâvî, gül suyu damıtma işlemlerinin birçok kişi tarafından bilindiğini, yine de konu çerçevesiyle uyuşması ve bu işi öğretecek üstat bulamayan kişilerin olabileceğinden, onlara yardım amacıyla eserinde bu konuyu işlediğini söylemiştir. Ez-Zehrâvi, ayrıntılı bilgilerin yanı sıra, birtakım kısımları da atlamıştır. Örneğin; damıtma kaplarının nasıl sabitlendiği ya da nasıl asıldıklarına dair bilgileri eserinde belirtmemiştir.[330]

Ez-Zehrâvî, gül suyu damıtmanın Irak ve Endülüs'te nasıl yapıldığını da eserinde anlatmıştır. İlk olarak Irak yöntemindenden bahseden müellif, bu yöntemi şöyle açıklamıştır: Zemini ve duvarları su geçirmeyen bir biçimde kurşundan mamul büyük bir kap (*sıhrîc*) geniş bir mekâna yerleştirilir. Daha sonrasında bu kap, dayanıklı bir kapakla donatılılır. Tasarlanan boynuzlu imbiklerin (*butûn*) sayısı ve büyüklüğünün gerektirdiği ölçüde, oyularak açılır. Bu ölçü, kimi zaman elli, kimi zaman yüz veya iki yüz delik olmaktaydı. Daha sonra banyo kazanına benzer bir kazan temin edilir, bu kazan (su deposu olarak kullanılacak), duvarın arkasına sabitlenir. Fırının üzerinde bulunan kabın üstünde olacak şekilde monte edilir. Fırından çıkan dumanın yukarı doğru yönlendirilmesi sağlanır. Yukarı doğru yönlendirme işlemi, gül suyuna zarar vermemek için yapılmaktadır. Sonrasında su fırının üzerinde bulunan kaba yönlendirilir ve boynuz biçimideki imbikler deliklere

---

[329] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: IV, s. 36-50.
[330] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: IV, s. 111.

oturtulur. Boşluklar ise keten şeritlerle sıvının sızmasını önlemek amacıyla contalanır. Camdan boynuzlu imbiklerin bulunamadığı ortamlarda ise, camlaştırılmış kil kullanılabilir.[331]

Ez-Zehrâvî, gül suyu damıtımının diğer bir yöntemi olan Endülüs yöntemini ise, Irak yönteminden neredeyse hiçbir fark olmaksızın açıklamıştır Bununla beraber Endülüs yönteminin tarif edildiği bazı kısımlarda, eksiklikler bulunmaktadır. Bu nedenle Irak yöntemi, ez-Zehrâvî'nin gül suyu damıtma işlemini anlamak için daha istifade edilebililir bir yöntemdir. Ez-Zehrâvî'nin tıp aletlerini resmettiği gibi, damıtma aletlerini de resmedip, resmetmediği kesin olarak bilinememektedir. Ez-Zehrâvî'nin eserinin gül suyu işlemleri ile ilgili kısmı "*Liber servitoris de præparatione medicinarum simplicium*" ismiyle Latince'ye çevrilmiştir.[332]

Eserin cerrahî ve ilaçlar kısmı Cremonalı Gerard tarafından Latince'ye çevrilmiştir. Avrupa'da eserin yaygınlaşması bu çeviriler yoluyla olmuştur. Daha sonrasında bu çeviri XV. , XVI. ve XVII. yüzyıllarda defalarca çoğaltılarak, yaygınlaştırılmıştır. Bu eser gerek İslâm dünyasında ve gerekse de Batı'da cerrahînin gelişmesine önemli etki yapmıştır.[333] Özellikle eserin ilaçlarla ilgili 28. bölümü ve cerrahlık ile ilgili 30. bölümü Arap tıbbının Avrupa'da en yaygın olarak kullanılan kitaplarından olmuştur.[334] Eserin birinci ve ikinci bölümleri de "*Liber Theoricae nec non Practicae*" ismiyle Latince'ye çevrilmiştir.[335]

Ez-Zehrâvî'nin eserlerinin Avrupa'da yaygınlaşmasında 1497'de yapılan inkunabel (ilk çıkan baskılar) baskıları ve 1541 Basel baskısı önemlidir. Basel baskısıyla beraber Zehrâvî'nin risâlesi "*Methodus medendi certa, clara et brevis*" ismiyle de görücüye çıkmıştır. Ez-Zehrâvî'nin el yazmaları Avrupa kütüphânelerinde kendine

[331] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: IV, s. 111.
[332] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: IV, s. 111-112.
[333] Yüksel, a.g.e, s. 56; Topdemir - Unat, a.g.e, s. 136; Tekeli, v.d. , s. 166; Sezgin, Tanınmayan Büyük Çağ, s. 39-40; Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 22; Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: IV, s. 30.
[334] Sezgin, Tanınmayan Büyük Çağ, s. 39-40.
[335] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: IV, s. 31.

yer bulmaya başlamış ve geniş kitlelere yayılmıştır. Eserlerin bir kısmının, Latince'nin yanı sıra, Provansça'ya da çevrildiğini görmekteyiz.[336]

Ez-Zehrâvî'nin tıbbın yanı sıra, bitki bilimle (botanik) de ilgilendiği bilinmektedir. Zaten Endülüs'te tıb ve ziraat bilimleri birbirleriyle ilintiliydi. Tıp ile uğraşan birinin ziraat ile de uğraşması çok abes bir durum değildi. İbn-i Vâfid, et-Tignarî gibi tabipler de ziraî işlerle ilgilenmişlerdir.[337] Ez-Zehrâvî'nin matematik alanında da işlemler hakkında çalışmalar yaptığı bilinmektedir.[338]

4.4.4. İbn-i Vâfid (398-1008/467-1075)

4.4.4.1. Hayatı

İbn-i Vâfid 398'in (1008) Zilhicce ayında doğmuştur. Tuleytula'nın (Toledo) saygın bir ailesine mensup olan İbn-i Vâfid, hekim ve eczacılık alanlarında ün salmıştır. Batı kaynaklarında ismi "*Abenguefit*", "*Albenguefit*", "*Abel Nufit*", "*Abennufit*", "*Abencenif*" olarak geçmektedir. Önce dinî ilimler eğitimi alan İbn-i Vâfid, daha sonrasında Kurtuba'ya (Córdoba) giderek burada kendisini daha da geliştirmiştir. Burada hekim Ebû'l-Kasım ez-Zehrâvî'den dersler alması bu gelişmeyi hızlandırmıştır. Tıp alanında Galen'in, eczacılık alanında ise Diskorides'in eserleri üzerinde yoğun çalışmalar yürütmüştür. Batı kaynaklarında "Abenguefit philosoph" diye anılmasından İbn-i Vâfid'in felsefe ile de uğraştığı anlaşılmaktadır. Fakat bu konuda elimizde eser bulunmaması nedeniyle onun Aristo ve diğer filozoflar hakkındaki düşüncelerini öğrenme imkânına sahip bulunmamaktayız.[339] İbn-i Vâfid, ilaçla tedaviyi lüzum görüldüğü zaman uygulamıştır. Besinle tedavisi mümkün hastalarına ilaç verilmemesini öğütlemiştir. Bu yöntem İbn-i Ebû Usaybia gibi diğer tabipleri de etkilemiştir. İlâç verilmesi gereken hastalara ise az dozda verilmesi ve çok fazla ilâcın birbirine karışmaması gerektiğini söylemiştir.[340]

---

[336] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: IV, s. 4.
[337] Juan Vernet, Julio Samsó, *İslâm Biliminin Endülüs'teki Gelişimi*, s. 318-319; Juan Vernet, Julio Samsó, The development of Arabic science in Andalusia, s. 263-264.
[338] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 182-183.
[339] Mahmut Kaya, "*İbn Vâfid*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XX, İstanbul 1999, s. 436
[340] Kaya, *İbn Vâfid,* s. 436.

İbn-i Vâfid tıp ve eczacılık alanının yanı sıra, botanikle de ilgilenmiştir.[341] Endülüs'te botanik ile tıp bir arada yapılmaktaydı. Bunların yanına tarımı da ekleyebiliriz.[342] Kurtuba'dan Tuleytula'ya dönüşünde Emîr Me'mûn b. Zünnûn'un sarayının bahçesindeki süs bitkilerini düzenlemekle görevlendirilen İbn-i Vâfid, kaynaklarda vezir diye de anılmaktadır. Bu unvan sarayda bahçe düzenlemelerinin yanı sıra, bazı devlet hizmetlerinde de görev aldığını göstermektedir. İbn-i Vâfid 10 Ramazan 467 (29 Nisan 1075) tarihinde Tuleytula'da vefat etmiştir.[343]

4.4.4.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Vâfid gerisinde eserler bırakmıştır. Bunlardan ilki ve en önemlisi "*Kitâbü'l-Edviyeti'l-müfrede*"dir. Galen ve Diskorides'in basit ilâçlarla yazdığı eserlerin bir sentezi olan bu eser yirmi yıl gibi bir süre zarfında yazılmıştır. Eser dört bölümden oluşmaktadır. Bu dört bölüm ise kendi içinde dört bölüme ayrılmaktadır. Eserin bölümlere ayrılmasında ilâçların vücuttaki meydana getirdiği sıcaklık, soğukluk, yaşlılık ve kuruluk gibi etmenler temel alınmıştır. İbn-i Vâfid eseri Emîr Ebü'l-Hasan Ali b. Mücâhid'e ithaf etmiştir. Eser Ortaçağ içerisinde Katalanca, Latince ve İbrânice'ye çevirisi yapılmıştır. XIII. yüzyıla ait olan Katalanca tercüme eseri ise Faraudo de Saint Germain yayımlanmıştır (1945, Barcelona). L. F. A. de Cárcer kitabı iki cilt hâlinde yayımlamıştır (Madrid 1995). Birinci cilt eserin kapsamlı tanıtımı ile beraber İspanyolca tercümesinden, ikinci cilt ise Arapça metinden oluşmaktadır.[344]

İbn-i Vâfid'in ikinci eseri ise "*Kitâbü'l-Visâd fi't-tıb*" dır. Eser insan vücudunda baştan ayağa kadar bulunan her organda oluşabilecek hastalıklara karşı kullanılacak ilâçları anlatmaktadır. İlaçların bileşimi, nasıl kullanılacağı ve faydaları hakkında bilgiler verilmiştir. Eserin tek nüshası Escurial Library'de (Madrid) bulunmaktadır. Londra'da ki Wellcome Historical Medical Library'de ise bu nüshanın özeti bulunmaktadır. C. A. de Morales, Granada Üniversitesi'nde doktora tezi olarak yayıma hazırlamış ve İspanyolca'ya tercümesini yapmıştır (Granada 1976). Tezin

---

341 Juan Vernet, Julio Samsó, İslâm Biliminin Endülüs'teki Gelişimi, s. 318-319; Juan Vernet, Julio Samsó, The development of Arabic science in Andalusia, s. 263-264; Kaya, *İbn Vâfid*, s. 436.

342 Juan Vernet, Julio Samsó, İslâm Biliminin Endülüs'teki Gelişimi, s. 318-319; Juan Vernet, Julio Samsó, The development of Arabic science in Andalusia, s. 263-264.

343 Kaya, *İbn Vâfid,* s. 436.

344 Kaya, *İbn Vâfid*, s. 436.

İspanyolca kısımları "*el Libro de la almohada de Ibn Wãfid de Toledo*" adıyla yayımlanmıştır (Toledo 1980). İbn-i Vâfid'in bu eserlerinden başka "*el-Mecmû' fi'l-fillâha*", "*Kitâbü Tedkiki'n-nazar fî'ileli hasseti'l-basar*", "*Kitâbü'l-Mugis*" ve "*Mücerrebât fi't-tıb*" isimleri eserleri vardır. Mezkûr kitaplardan "*De balneis sermo*" adıyla banyo ile tedavi hakkında bilgiler veren Latince'ye çevirisi yapılmış bir tıp risâlesi bulunmaktadır (Venice (Venedik) 1553).[345]

4.4.5. İbn-i Zühr (?-?/470-1078)

4.4.5.1. Hayatı

İşbîlî'ye de (Sevilla) doğan İbn-i Zühr'ün doğum tarihi kesin olarak bilinmemekdedir. Tam adı Ebû Mervân Abdülmelik b. Muhammed b. Mervân b. Zühr el-İşbîlî'dir. İbn-i Zühr, "*Benî Zühr*" denen Endülüs'ün köklü bir ailesine mensuptur. Bu aile Arap yarımadasındaki İyâz b. Maad b. Adnân'ın soyundan gelen ve IV. (X.) yüzyılın başlarında Şâtıbe'ye (Jativa) yerleşen bir ailedir. Aile zamanla Doğu Endülüs başta olmak üzere Endülüs'ün çeşitli bölgelerine ve Marakeş'e kadar yayılmıştır. İbn-i Zühr'ün babası Mâlikî fakihi Muhammed b. Mervân idi. İbn-i Zühr babasından temel eğitimlerinden yanı sıra, tefsir, hâdis ve diğer dinî ilimleri öğrenmiştir. Aklî ilimlere de meraklı olan İbn-i Zühr el-İşbilî, tıbba merak salmış ve ününü de bu dalda elde etmiştir. İbn-i Zühr, *Benî Zühr* ailesinde yetişen ilk hekim olması açısından da önemlidir. Tabiplik konusundan nasıl uzmanlaştığı ve kimden öğrenim gördüğü bilinememektedir. [346]

İbn-i Zühr, bunlardan başka Hacc görevi ve ilmini geliştirmek amacıyla Doğu İslâm memleketlerine seyahatte yapmıştır. Bu seyahati sırasında Bağdat'ta hekimbaşı olarak görev yapmıştır. Bununla birlikte uzunca bir müddet Mısır ve Kayrevan'da hekimlik görevini icra etmiştir. İlim tahsilini tamamladıktan sonra kariyerinin zirvesinde Endülüs'e dönen İbn-i Zühr, Dâniye (Denia) şehrine yerleşmiştir. Burada Mücâhid el-Âmirî'nin özel hekimi olarak saraya girmesinin ardından şanı daha da artmıştır. İbn-i Zühr, 470/1078 tarihinde vefat etmiştir. Vefat yeri hakkında ihtilâf

---

[345] Kaya, *İbn Vâfid*, s. 436.
[346] Mahmut Kaya, *İbn Zühr*, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XX, İstanbul 1999, s. 469.

bulunmaktadır. İbn-i Ebû Usaybia Dâniye'de vefat ettiğini söylerken, İbn-i Hallikân ise İşbîliye'de vefat ettiğini söylemektedir.

4.4.5.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Zühr'ün elimize ulaşan bir eseri bulunmamaktadır. Onun bilime yaptığı en önemli katkı kendisinden sonra gelecek kardeşlerine öncülük etmesidir. İbn-i Zühr'ün elimizde eseri bulunmasa da, kaynaklarda ilginç görüşlere sahip birisi olarak bilinmektedir. Bunlardan birisi hamama gitmenin vücudun görünüşünü bozarak, vücutta kokuya yol açmasıdır.[347]

4.4.6. İbn-i Zühr (?-?/557-1162)

4.4.6.1. Hayatı

İbn-i Zühr'ün doğum tarihi hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Tam adı Ebû Mervân Abdülmelik b. Ebü'l-Âlâ b. Zühr'dür.[348] Batı'da "*Avenzoar*" ya da "*Abhomeron*" adıyla tanınmaktadır.[349] "*Benî Zühr*" ailesinden yetişen en ünlü hekimdir. İbn-i Zühr denildiğinde ilk akla gelen isimdir. Önce dil, edebiyat ve dinî ilimler öğrenen İbn-i Zühr, daha sonrasında Muhammed b. Attâb'dan kıraat, hadis ve tefsir dersleri almıştır. Ebû Muhammed b. Azb'dan ise Mâlikî fıkhını öğrenmiştir. Babasıyla birlikte ünlü edebiyatçı Harîrî ile bazı edebî konularda fikir alışverişi yaptıkları bilinmektedir. Harîrî, İbn-i Zühr ve babasına icazet vermiştir.[350]

İbn-i Zühr'ün ünlenmesine neden olan ilim dalı ise tıp olmuştur. Erken yaşlarda babasından tıp dersleri almıştır. Başarısı geleneksek bilgi ve metotlardan ziyade klinik deneylere ehemmiyet vermesinden kaynaklanmaktaydı. İbn-i Zühr, 501 (1108) yılında Murâbıtlar Hanedanından Hâlife Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn'in tedavi etmek amacıyla Kurtuba (Córdoba)şehrine davet edilmiştir. Ali b. Yûsuf yanı sıra, on sene kalmasının ardından, İbn-i Zühr hakkında çıkan dedikodular dolayısıyla mezkûr hükümdâr tarafından hapse atılmıştır. Hapiste bir müddet kalmasının ardından

---

[347] Kaya, *İbn Zühr*, s. 469.
[348] Kaya, *İbn Zühr*, s. 470.
[349] Kaya, *İbn Zühr*, s. 470.
[350] Kaya, *İbn Zühr*, s. 470.

çıkmıştır. Daha sonrasında yine aynı hanedandan olan İşbîliye (Sevilla) Valisi İbrâhim b. Yûsuf b. Tâşfîn'in yanı sıra, hekimlik vazifesini sürdürmüştür. Hâlife Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn'in kendisine karşı yürüttüğü düşmanlık tekrar alevlenmiş ve 535 (1140) tarihinde bir kez daha hapse girmiştir. Muvahhid-Murâbıt çekişmesinden Muvahhidlerin galip ayrılmasıyla hapisten çıkan İbn-i Zühr, yeni yönetime sıcak davranmıştır. Hatta yeni devletin kurucusu Abdülmü'min el-Kûmî'nin veziri olmuştur.[351] İbn-i Zühr, iki kürek arasında çıkan çıban sebebiyle 557/1162 tarihinde İşbîliye'de vefat etmiştir.[352] Hayatı boyunca başta oğlu Ebû Bekir Muhammed olmak üzere Ebû Muhammed eş-Şezûnî, Ebû İmrân b. İmrân ve İşbîliye Kadısı Ebû Bekir b. Fakih gibi değerli âlimler yetiştirmiştir.[353]

4.4.6.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Zühr, diğer akrabalarına nazaran bilime daha fazla katkı sağlamıştır. Onun en önemli eseri "*Kitâbü't-Teysîr fî'l-müdâvât ve't-tedbîr*" dir.[354] Müellifin, olgunluk çağında yazdığı bu eserde vücutta meydana gelen orta kulak felci, kalbin dış zarında oluşan tümör vb. hastalıklarda tedavi maksatlı kullanılabilecek ilaçların isimleri yazmaktadır. İbn-i Zühr, bu kitabı bizzat kendi deney ve gözlemlerine dayanarak yazdığı ve güvenilir olduğunu eserinde aktarmıştır. İbn-i Zühr'ün bu eserinde o döneme ait bilinmesi zor bilgiler aktarmıştır. Bunlardan biri; yemek borusundan sunî beslenmeyi önermesidir. Bu öneriyi tıp tarihinde ilk yapan kişi olması muhtemeldir. Bununla birlikte eserinde kuduz olan bir kişinin nasıl anlaşılacağı ve tedavi yöntemleri belirtilmiştir. İbn-i Rüşd, bu eserden yararlanmış, hatta bizzat müelliften eserin kendisini istemiştir. Eser XIII. yüzyıldan itibaren birkaç defa Latince ve İbrânice'ye çevirilmiştir. 1490-1574 yılları arasında yapılan çeviri kitapları on beş defa basılmıştır. Arap dünyasında ise bu eseri Mişel el-Hûrî yayımlamıştır (Şam 1403/1983). Sonrasında Muhammed b. Abdullah er-Rûdânî'de bu eseri yayımlamıştır (Rabat 1412/1983).[355]

---

[351] Kaya, *İbn Zühr*, s. 470-471.
[352] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: IV, s. 34; Kaya, *İbn Zühr*, s. 470-471.
[353] Kaya, *İbn Zühr*, s. 470-471.
[354] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: IV, s. 34; Kaya, *İbn Zühr*, s. 471.
[355] Kaya, *İbn Zühr*, s. 471.

İbn-i Zühr'ün yazdığı diğer eserleri şunlardır: "*el-Câmi'*" , "*Tafzîlü'l-'asel 'ale's-sükker*" , "*Kitâbü'l-İktisâd fî ıslâhi'l-enfüs ve'l-ecsâd*" , "*Kitâbü'l-Kânun*" , "*Makâle fî 'ileli'l-külâ*" , "*Kitâbü'l-Agziye*" .[356]

4.4.7. Ahmed el-Gâfikî (494?-1100?/560?-1165?)

4.4.7.1. Hayatı

Ahmed el-Gâfikî, kuvvetle ihtimal 494 (1100) tarihinde Kurtuba (Córdoba) yakınlarında bulunan Gâfik Kalesi'nde dünyaya gelmiştir. Botanik, eczacılık ve hekimlik alanlarında ön plana çıkmıştır. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Yazdığı eserlerden Gâfikî'nin basit ilaçlar konusunda kendine güvenen bir şahsiyet olduğu görülmektedir. El-Gâfikî, Ebû Bekir er-Râzî'den (854-925) kendi yaşadığı döneme kadar ilaçlar konusunda eser veren kişilerin büyük çoğunluğunun yanılgılara düştüğünü söylemiştir. Bunun nedeninin ise âlimlerin kaynaklardan yararlanmak yerine, birbirlerinin görüşlerini aktarıp, yeni bir şey bulmamalarından hataya düştüğünü söylemiştir. İbn Ebû Usaybia, "*Uyûnü'l-enbâ*'" adlı eserinde Gâfikî'nin yaşadığı dönemde basit ilaç isimleri ve özelliklerini en iyi bilen âlim olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber meşhur seyyah İbn Fazlullah el-Ömeri'de Gâfikî'nin bir hekim olarak gittiği her hastayı iyileştirdiği hakkında bilgiler vermiştir.[357] XII. yüzyılda yaşadığı düşünülen Gâfikî'nin, klasik kaynaklarda ölüm tarihi tam olarak belirtilmemiştir. Yakın dönemde yapılan araştırmalarda, Wüstenfeld (ö. 1899) ve onun selefleri yapmış oldukları araştırmalar netincesinde Gâfikî'nin ölüm tarihini 560 (1165) olarak bulmuşlardır.[358]

4.4.7.2. Bilim dünyasına katkıları

El-Gâfikî'nin en önemli ve Endülüs'te üne kavuşmasını sağlayan eseri "*el-Edviyetü'l-müfrede (el-Câmi' fi't-tıb fi'l-edviyeti'l-müfrede)*" isimli eseridir. Eserin önsözünde önceleri, cahiller tarafından bu eserin istismar edilebileceği endişesiyle çoğaltılmasına izin vermediğini, fakat sonrasında dostlarının ısrarlı tutumları üzerine

---

[356] Kaya, *İbn Zühr*, s. 471.
[357] Arslan Terzioğlu, "*Ahmed b. Muhammed Gâfikî*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XIII, İstanbul 1996, s. 281.
[358] Terzioğlu, a.g.m, s. 281-282.

eserin çoğaltılmasını kabul ettiğini belirtmiştir. Daha sonrasında ise uyguladığı yöntemlerden bahsetmiştir. El-Gâfikî böyle bir eseri ele alırken iki amacı olduğunu belirtmiştir. Bunlardan birinci amacının; Dioskorides ve Galen'in yaşadığı Eskiçağlardan, XII. yüzyıla kadar basit ilaçlar hakkında eser kaleme alan hekim, eczacı ve botanikçilerin bir özetini vererek okuyucu bu konuda bilgilendirmek olduğunu belirtmiştir. İkinci amacının ise o güne kadar kaynaklarda tam ve açık olarak belirtilmemiş ilâçlar hakkında gerekli açıklamalarda bulunmak olduğunu söylemiştir. El-Gâfikî'nin buradaki tam ve açık olarak belirtilmeyen ilâçlardan kastının kaynaklarda Arap dili dışında yazılmış ilâçlar olduğunu belirtelim.[359]

El-Gâfikî eserini ebcet alfabesine göre düzenleyerek her harfi bir başlık hâlinde sunmuş ve her başlığı da "*Kısm fî'l-kelâm ale'l-edviyye*" ve "*Kısm fî şerhi'l-esmâ'* " başlıkları altında iki bölüme ayırmıştır. Birincide, bütün detaylarıyla basit ilaçlar, ikincisinde ise bu ilaçların başka dillerde gelen karşılıkları üzerine bilgiler vermiştir. Eserin tamamı günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan kısmın; eliften zay harfine kadar olan ilk yedi bölümlük kısımda, 321 tanesi birinci kısmı, 1546 tanesini de ikinci kısma ait olmak üzere 1858 maddenin yer alması eserin içeriği hakkında bilgi vermektedir. El-Gâfikî, yaklaşık olarak altmışa yakın yazarın çalışmasına göndermeler yapmıştır. En çok yararlandığı isimler, Yunan'dan Dioskorides ve Galen, Müslümanlardan Ebû Bekir er-Râzî ve Ebû Hânife ed-Dîneverî olmuştur. Tahlil ve tenkit metodunu kullanmasının yanı sıra, el-Gâfikî ayrıca başka kaynaklarda bulunmayan Endülüs bölgesinin tıbbî bitkilerini tanıtması da onu öne çıkaran bir diğer özelliği olmuştur. Bu eser bol resimli olup, bu resimlerin başka kitaplardan alınmayıp müellifin kendine aittir.[360]

Eser hakkında Ebû'l-Abbas İbnü'r-Rûmîyye (ö. 637/1239) tarafından eserin hatalarını göstermek için "*Tenbih 'alâ aglâti'l-Gâfikî*" adlı bir eser kaleme alınmıştır. Bununla birlikte ayrıca İbnü'l-İbrî tarafından "*Müntehabü Kitâbı Câmi'i'l-müfredât li-Ahmed b. Muhammed el-Gâfikî*" adını taşıyan bir ihtisar yazılmıştır. İbnü'l-İbrî bu eseri sonradan Süryânîce'ye çevirmiştir. Bu ihtisardan başka doğum tarihi ve yaşadığı yer bilinmeyen İbrâhim b. Ebû Cumhûrî adlı birisi tarafından başka bir ihtisar daha yazılmıştır. Bu ihtisarlardan ilkinin "elif"'ten "vav"

---

[359] Terzioğlu, a.g.m, s. 281.
[360] Terzioğlu, a.g.m, s. 281.

harfine kadar olan ve altı kısımdan oluşan bölümü İngilizce çevirisiyle beraber G. Sobhy ve M. Meyerhof tarafından dört fasikül hâlinde yayımlanmıştır (Kahire 1932, 1933, 1938, 1940). Gâfikî'nin muasır bilim dünyasına tanıtılmasında yapılan bu çalışmasının etkisi büyük olmuştur. Ayrıca eseri 1258'de J. M. G. Filius Latince'ye çevirmiştir.[361]

El-Edviyetü'l-müfrede'ye ait bilgiler, eserin bulunduğu 1938 yılına kadar, İbnü'l-Baytâr'ın (ö. 1248) "*el-Câmi' li-müfredâti'l-edviye ve'l-agziye*" adlı eserini yazarken Gâfikî'nin bu eserinden yararlanarak yaptığı nakiller ve İbnü'l-İbrî'nin ihtisarına dayanmaktaydı. Daha sonrasında yapılan araştırmalar sonucunda kitabın Montreal'de McGill Üniversitesi'nde, Kahire İslâm Sanatları Müzesi'nde ve Rabat el-Hizânetü'l-âmme'de üç ayrı kopyası bulunmuştur. Bunlardan ilk iki yazma "elif"-"kaf" kapsarken, Rabat'ta bulunan sonuncu nüsha ise "elif"–"zay" harflerini kapsamaktadır. Meyerhof, Montreal nüshası ise Kahire nüshasını karşılaştırarak değerlendirmiştir. Daha sonrasında İbrâhim b. Murâd adlı bir araştırmacı yazdığı bir makalede el-Edviyetü'l-müfrede'yi ve bunun üzerine yapılan çalışmaları tanıtmış ve eserin önsözüyle elif kısmının tenkitli neşrini yapmıştır.[362]

Gâfikî'nin bu meşhur eserinden başka; "*Risâle fî'l-hummeyât ve'l-evrâm*" ve "*Risâle fî def'i'l-mazârri'l–külliyye li'l–ebdâni'l–insâniyye*" isminde iki eseri daha bulunmaktadır.

4.4.8. İbn-i Meymûn (529-1135/601-1204)

4.4.8.1. Hayatı

İbn-i Meymûn, 12 Cemaziyelevvel 529'da (30 Mart 1135) Kurtuba'da (Cordóba) doğmuştur. Yahudî asıllı olup Musevî din âlimi, filozof ve tabip olarak nam salmıştır. İslâmî kaynaklarda adı genellikle "*Mûsâ b. Meymûn*" veya kısaca "*İbn-i Meymûn*" şeklinde anıldığı gibi Mısır'da kaldığı süre zarfında Yahudi cemaatinin liderliğini yaptığından kendisine "*Reîs*" de denilmiştir. Fransızca kaynaklarda Maimonide, İngilizce ve Almanca kaynaklarda Maimonides diye geçmektedir.

[361] Terzioğlu, a.g.m, s. 281-282.
[362] Terzioğlu, a.g.m, s. 282.

Yahudi kaynaklarında ise "*Rabbi Moşeh ben Meymon*" veya "*Rambam*" olarak bilinmektedir. Hayatının uzun bir dönemini Kuzey Afrika ve Mısır'da geçirmesine rağmen "*Kurtubî*" nisbesini kullanarak Endülüs asıllı olduğunu vurgulamıştır. Soyunu sözlü Yahudi geleneğini derleyen Yehudaha-Nasiye'ye kadar götüren rivâyetler bulunmaktadır.[363]

İbn-i Meymûn, doğmasından önce Endülüs'e yerleşmiş kültürlü ve soylu bir Yahudi ailesine mensuptu. Bu durum onun ilmi merhaleleri birer birer geçmesinde olumlu derecede katkı sağlamıştır. Kurtuba'daki "*Yahudi Şeriat Mahkemesi*"nde hâkimlik yapan babası Meymûn oğlu İbn Meymûn'un yetişmesinde önemli ölçüde katkı sağlamıştır. İbn Meymûn Kurtuba'da bir yandan Yahudi ilâhiyatı hakkında bilgiler edinirken, bir yandan da Fârâbî, İbn Sînâ, Gazzâlî, İbn-i Bâcce gibi ilim adamlarının kitaplarını okuyarak İslâmî kültür içerisinde formasyon kazanmıştır. İbn-i Meymûn, eserlerini İbrânî alfabesiyle Arapça yazması sebebiyle İslâm felsefe geleneği içinde değerlendirilmiştir.[364]

İbn-i Meymûn, ilköğrenimi Kurtuba'da gördükten sonra on üç yaşındayken ailesiyle beraber Meriye'ye (Almeria) gitmiştir. Bu zamanda bir diğer Kurtubalı İbn Rüşd'de Meriye'de yaşamaktaydı. İbn-i Meymûn bu göçler sırasında da Yahudi ilâhiyatı, tıp ve felsefe alanlarındaki öğrenimini devam ettirmiştir. Ünlü astronomi âlimi İbn-i Eflah el-İşbîlî'nin oğlu ile muhtemelen Meriye'de bulunduğu sırada karşılaştığı gibi ünlü filozof İbn Bâcce'nin bir öğrencisinden de dersler okumuştur.[365]

1160'da Meriye Muvahhidler'in eline geçince İbn-i Meymûn ve ailesi göç etmek zorunda kalmıştır. Tarihçilerin çoğunluğuna göre Muvahhidler'in bu dönemde dinî bir baskı uygulamasından ötürü göçler artmıştır.[366] Bu baskıdan ötürü İbn-i Meymûn'un Müslüman olarak Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzettiği ve fıkıhla ilgilendiği iddia edilmiştir. Bu görüş genel olarak asılsız kabul edilmiştir. Meriye'den ayrılan İbn-i Meymûn ve ailesi Mağrip taraflarına göç ederek Fas'a yerleşmişlerdir. İbn-i Meymûn'un babasının oğlunun Fas'ta yaşayan büyük Yahudi âlimi Yehuda

---

[363] Mustafa Çağrıcı, "*İbn Meymûn*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: X, İstanbul 1999, s. 194.
[364] Çağrıcı, a.g.m, s. 194.
[365] Çağrıcı, a.g.m, s. 194.
[366] Juan Vernet, Julio Samsó, *İslâm Biliminin Endülüs'teki Gelişimi*, s. 320; Juan Vernet, Julio Samsó, *The development of Arabic science in Andalusia*, s. 265; Çağrıcı, a.g.m, s. 194.

Hekkuhen'den istifade etmesini istemesi nedeniyle Fas tercih edilmiştir. İbn Meymûn bir taraftan Fas'ta mezkûr âlimden dersler alırken, bir taraftan ise Müslüman ilim ve fikir adamlarına olan ilgisini sürdürmüştür.[367]

İbn-i Meymûn'un ailesi 1165 yılında Akkâ'ya ulaşıp Kudüs'e kadar gitmiştir. Burada bulunan Haçlıların Yahudi ve Müslümanlara uyguladıkları zulümler üzerine İbn Meymûn iki kardeşiyle Mısır'a gitmiştir. İskenderi'ye üzerinden Fustat'a geçen İbn Meymûn, genellikle zengin Müslüman ve Yahudilerin ikâmet ettiği Masîsa mahallesine yerleşmiştir. Böylece İbn Meymûn'un hayatında yeni bir safha başlamıştır. İbn-i Meymûn kardeşleri Dâvûd ticarî seyahatlere çıkarken, Mûsâ ise Fustat'ta kalarak ticarî işlerle uğraşmasının yanı sıra, ilmî ve kültürel faaliyetlerle uğraşmıştır. İbn-i Meymûn'un kardeşi Dâvûd'un bir deniz kazasında ölmesi Meymûn'u derinden etkilemiştir. Bu sırada malî durumunun da kötüye gitmesi üzerine ticarî faaliyetlerine son veren Meymûn, tabiplik yapmaya başlamıştır. Kısa sürede çevresinde din ilimleri, matematik, astronomi ve felsefe alanlarında kendisinden yararlanan geniş bir öğrenci kitlesi oluşmuştur. Bu öğrenciler arasında Yûsuf b. Yahyâ es-Sebtî ve Yûsuf b. Şem'ûn gibi önemli isimler vardı.[368]

İbn-i Meymûn öğrencisi İbnü'l-Kıftî'nin teklifi üzerine onunda yardımlarını alarak Câbir b. Eflah el-Endülüsî'nin astronomi ile ilgili yaptığı tespitleri düzeltmeye çalışmıştır. Öğrencileri, İbn-i Meymûn'un ismini Dımaşk'tan (Şam) Endülüs'e (Endülüs'te yaşadığında çok fazla bilinen bir isim değildi) ve Güney Fransa'ya kadar bütün herkese duyurdular. Özellikle Yahudi dünyasında duyulmasıyla beraber kendisine çeşitli meselelerin sorulduğu bir otorite hâline gelmiştir. Fatimîlerin son yıllarında Filistin'deki Haçlı yönetiminin Mısır'dan bir tabip istemesi üzerine Askalân'a gönderilmek istenen İbn Meymûn, Haçlılara hizmet etmek istemediği için bu teklifi reddetmiştir. Mısır'da yönetiminin Eyyûbîler'in eline geçmesiyle İbn Meymûn'un itibarı daha da artmıştır. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin veziri Abdürrahîm b. Ali el-Beysânî İbn Meymûn'un tabiplik konusundaki ününe duymasının ardından onu himayesine alarak maaşa bağlamıştır. İbn Meymûn daha sonrasında Selâhaddîn-i Eyyûbî ve oğlu el-Melikü'l-Efdal Ali'nin özel tabibi olmuştur. Hükümdârlar onun halka yönelik verdiği sağlık hizmetlerine karışmamışlardır. İbn-i Meymûn Eyyûbî

[367] Çağrıcı, a.g.m, s. 194-195.
[368] Çağrıcı, a.g.m, s. 195.

ülkesinde de ilmî faaliyetlerine devam etmiştir. Bu arada İbn-i Meymûn, Ali'nin annesinin kâtibi olan Yahudi Ebû'l-Meâli'yi kız kardeşiyle evlendirdiği gibi kendisi de onun kız kardeşiyle evlenmiştir. İbn-i Meymûn, 1172 yılında Yahudi cemaatinin dinî reisliğine seçilmiş ve hayatının sonuna kadar bu görevini ücretsiz bir şekilde sürdürmüştür.[369] İbn-i Meymûn, 601/1204'de ölmüştür.[370] Naaşı vasiyeti üzerine Taberiye'de İsrailaoğullarının büyüklerinin olduğu mezara gömülmüştür.[371]

4.4.8.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Meymûn'un özellikle Eyyûbi Devleti'nde yaşadığı sırada önemli eserler kaleme almıştır. Bunlardan ilki 1198'de yazılan "*es-Sümûm ve't-teharrüz mine'l-edviyeti'l-kattâle*" isimli çoğunlukla tıbbî konuları içeren eserdir. Bu eser vezir Kadı el-Fâzıl'ın talebi üzerine yazıldığından "*el-Makâletü'l-Fazıliyye*" diye de anılmaktadır. İbn-i Meymûn, İbn-i Zühr'den de faydalanarak kaleme aldığı eserde daha çok tıp bilimine dair şahsî görüşleriyle tecrübelerini ifade etmiştir. Eser hem Moses İbn-i Tibbon hem de Zerahya b. İshak tarafından İbrânîce'ye çevrilmiştir. Hristiyan âlimi Armegaud Blasius ise eseri Latince'ye tercüme ederek Batı Dünyası'nda tanınmasına ön ayak olmuştur. İbn Meymûn'un bir diğer önemli eseri ise "*Makale (Kitâb) fî tedbîri's-sıhha*" isimli eserdir. Bu eser Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin oğlu Ali için 1198'de yazılmıştır. Eser Moses İbn Tibbon tarafından 1244'te İbrânîce'ye, J. Capoue ve anonim bir kişi tarafından Latince'ye çevrilmiştir.[372]

İbn-i Meymûn'un tıbba dair en önemli çalışması ise "*Kitâbü'l-Fusûl fi't-tıb (Fusûlü'l-Kurtubî, Fusûlü Mûsâ fi't-tıb)*" isimli eseridir. Bu eser 1187-1190 yıllarında telif edilmiş olup İbn-i Zühr, Ali b. Rıdvan gibi önemli tabiplerden istifade edilmek suretiyle Câlînûs ve diğer Yunan tabiplerin kitaplarından alınmış 1500 tıp kuralını içermektedir. Bununla beraber eserde "*Mûsâ der ki*" diye başlayan kişisel tenkit, tahlil ve ilave kısımları bulunmaktadır. Eserin Natan ha-Meathi tarafından İbrânîce tercümesi bulunmaktadır. İbn-i Meymûn, öğrencisi Yûsuf b. Aknîn'in yardımlarıyla hazırladığı "*El-Muhtasarat*" isimli eserinde Câlînûs'un tıbba dair

[369] Çağrıcı, a.g.m, s. 195.
[370] Juan Vernet, Julio Samsó, *İslâm Biliminin Endülüs'teki Gelişimi*, s. 320; Juan Vernet, Julio Samsó, *The development of Arabic science in Andalusia*, s. 265; Çağrıcı, a.g.m, s. 195; Hatun, a.g.e, s. 267.
[371] Çağrıcı, a.g.m, s. 195.
[372] Çağrıcı, a.g.m, s. 196.

görüşlerini özetlemiştir. Arapça aslı bulunmayan eserin günümüzde kadar ulaşan İbrânîce bir nüshası bulunmaktadır. İbn Meymûn'un "*fî'l-Cimâ'*" isimli bir eseri de vardır. Bu eser cinsel sağlıkla ilgili olup Hama Sultanı Takıyyüddîn Ömer'e ithaf edilmiş olmasından 1179 ile 1191 yılları arasında yazıldığı çıkarımını yapmak mümkündür. İbn-i Sînâ ve İbn-i Zühr'e ait görüşleri de içeren bu eserin Arapça'dan İbrânîce'ye çevirisini Zerahya b. İshak yapmıştır.[373]

İbn-i Meymûn'un "*Makale fî'r-rebv.*" isimli eserinde ise 1190 yılı civarında soylu bir hasta için astımla ilgili bilgiler verilmiştir. Bu eserin Arapça aslı neşredilmemekle birlikte, 20. yüzyılın başlarında İbrânîce'ye çevirileri yapılmıştır. İbn-i Meymûn "*Risâle fi'l-bevâsîr*" isimli eseri de çağdaş ve önceki yüzyıllarda yaşamış tabiplerin çalışmaları hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Eser İbn-i Sînâ ve İbn-i Vâfid gibi tabip ve filozofların tespitlerine dayanarak yazılmıştır. Eserin İbrânîce ve İspanyolca'ya tercümeleri bulunmaktadır. H. Kroner tarafından ise 1929'da Almanca'ya çevrilmiştir.[374]

İbn-i Meymûn'un bir diğer eseri ise "*Şerhu es-mâ'i'l-'ukkar*" isimli eseridir. Eserde botanik (bitki bilim) terminolojisi sorunu incelenmiştir.[375] Müellif, bu eseri yazarken Ahmed b. Muhammed el-Gâfikî, Hâmid b. Semecûn, İbn-i Vâfid gibi tabiplerin eserlerinden faydalanmıştır. Eser XII. yüzyılın sonlarında kopya edilmiş olup tek yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. M. Meyerhof tarafından 1940 yılında Fransızca'ya tercümesi yapılmış ve "*Un glossaire de matiére de Maimonide*" başlığıyla yayımlanmıştır.[376]

İbn-i Meymûn'un 1200'de kaleme aldığı "*Makale fî beyâni'l-a'râz*" isimli eserini ise "*Melikü'r-Rikka (Yukarı Mısır meliki)*" diye anılan bir kişiye (kuvvetle muhtemel Nûreddîn Ali) ithaf etmiştir. İbn-i Meymûn büyük tabip Hipokrat'ın eserleri ile de yakından ilgilenmiştir. İbn-i Meymûn "*Hipokrat'ın Fusûl'üne Şerh*" adlı eseriyle Hipokrat'ın bu önemli eserini daha anlaşılır bir hâle getirmeye çalışmıştır.[377] İslâm

---

[373] Çağrıcı, a.g.m, s. 196.
[374] Çağrıcı, a.g.m, s. 196-197.
[375] Juan Vernet, Julio Samsó, *İslâm Biliminin Endülüs'teki Gelişimi*, s. 321; Juan Vernet, Julio Samsó, *The development of Arabic science in Andalusia*, s. 265; Çağrıcı, a.g.m, s. 197.
[376] Çağrıcı, a.g.m, s. 197.
[377] Çağrıcı, a.g.m, s. 197.

yapıtlarının özellikle felsefî içerikli olanların günümüzde bilinmesinde İbn-i Meymûn'un katkıları büyüktür.[378]

İbn-i Meymûn'un görüşleri Avrupa'da da etkili olmuştur. Bu etkinin büyük bir bölümü dinî sahada olmuştur. Ondan etkilenen en önemli isimlerden biri filozof ve keşiş olan Thomas Aquinas (ö. 1274) olmuştur. Aquinas, İbn-i Meymûn gibi âlemin yaratılış zamanının olduğu düşüncesini savunmuş ve bu konuda âlemin ezelî olduğunu söyleyen Aristo'yu eleştirmiştir.[379]

4.4.9. Cilyânî (531/1136-601/1205)

4.4.9.1. Hayatı

Cilyâni, 7 Muharrem 531 (5 Ekim 1136) tarihinde Gırnâta'nın (Granada) Vâdîâşî (Guadix) bölgesindeki Cilyâne'de (Juliana) doğmuştur. Hekim, edip, şair ve mutasavvıf olarak ün salmıştır. Murâbıtlar döneminin (1056-1147) sonlarında dünyaya gelen Cilyânî'nin hayatına dair elimizde yeterince bilgi yoktur. Cilyânî, Endülüs'ten Mağrib'e geçerek önce Kahire'ye, ardından Suriye'yi gezip Dımaşk'a (Şam) yerleşmiştir. Kaynaklarda "*hakîmü'z-zamân*" unvanıyla anılan Cilyânî, tıp sahasında ve özellikle göz hastalıkları konusunda bir otorite olarak kabul edilmekteydi. Tıp alanında başarılı biri olmasının yanı sıra, Cilyânî, kimyager, matematikçi, mutasavvıf, edip ve yazdığı kasidelerle üne kavuşmuş bir şairdi. Cilyânî, çevresi tarafından safdilli ve her soruya anında cevap veren birisi olarak tanınmaktaydı.[380]

Cilyânî, Endülüs dışına açılmasından sonra özellikle Dımaşk çevresinde ününe ün katmıştır. Dımaşk'ta önemli bir alışveriş merkezi olan Lebâdin'de, Yâkut el-Hamevî gibi ünlü kişilerin uğradığı tıbbî malzeme ve ilâç satımı yapan bir dükkânı bulunmaktaydı. Cilyânî, Eyyûbî hükümdârı Sultan Selâhaddîn Eyyûbî ile de sıkı

---

[378] Tez, Bilim ve Teknikte…, s. 7.
[379] Seyyid Hüseyin Nasr-Oliver Leaman, **History of Islamic Philosophy (İslâm Felsefesi Tarihi)**, (Çev. Şamil Öcal, Hasan Tuncay Başoğlu), C: III, 2.bsk. , Açılım Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 255-256.
[380] Fuat Günel, "*Cilyânî*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: VIII, İstanbul 1993, s. 1.

ilişkiler kurarak, onun gözüne girmeyi başarmıştır. Cilyânî, Selâhaddîn Eyyûbî'ye ithafen çok sayıda kaside ve kitaplar kaleme almıştır.[381]

Cilyânî, 601 (1204-1205) yılında Bağdat'a kısa bir yolculuk yapmasının ardından Dımaşk'a dönmüş ve burada vefat etmiştir.[382]

4.4.9.2. Bilim dünyasına katkıları

Cilyânî'nin çeşitli alanlarda yazdığı eserler bulunmaktadır. Kaside türünde "*et-Tuhfetü'l-cevheriyye*" adlı bir eser kaleme almıştır. Bu eser 586/1190 yılında Sultan Selâhaddîn Eyyûbî'nin Akkâ'yı kuşatan Haçlılar'ı arkadan kuşattığı sırada yazılmıştır. Sultan Selâhaddîn'e yollanan bu kaside savaş sebebiyle bir yıl gecikmeyle sultanın eline geçmiştir. Bununla birlikte "*Menâdihu'l-memâdih ve ravzatü'l-me'aşir ve'l-mefâhir fî haşâ'işi'l-Meliki'n-Nâsır Salâhıddîn*" adlı bir eser Sultan Selâhaddîn'e sunulmuştur. Cilyânî, "*Dîvânü't-tedbîc (Dîvânü'l-mübeşşirat ve'l-kudsiyyât)*" dinî içerikli bir eser kaleme almıştır. Bu eser 1989'da Abdülcelîl Hasan Aldülmehdî tarafından Amman'da neşredilmiştir.[383]

Cilyânî'nin "*Dîvânü'l-hikem ve meydânü'l-kelim*" ya da "*Dîvânü'l-hikem ve menşûrü'l-kelim*", "*Edebü's-sülûk*", "*Te'âlik fi't-tıb*", "*Risâle fî sıfâti'l-edviyeti'l-mürekkebe*", "*Câmi'u enmâti'l-mesa'il fi'l-'arûz ve'l-hutab ve'r-resâ'il*", "*Kitâbü Sırri'l-belâga ve sanâ'i'i'l-bedî' fî fasli'l-hitâb*", "*Dîvânü'l-gazel ve't-teşbîb ve'l-müveşşehât ve'd-dübeytî*", "*Dîvânü't-teressül ve'l-muhâtabât*", "*Nehcü'l-vedâ'a li-ehli'l-hilâ'a*", "*Dîvânü'l-müşevvikat ile'l-mele'i'l-a'lâ*", "*Kitâbü Tahrîri'n-nazar*", "*Kitâbü Nevâdiri'l-vahy*", "*Dîvânü teşbîhat ve elgaz ve rumuz ve ehâcî ve evsâf ve zecriyyât ve egrâz şettâ*" gibi tıp, kimya, matematik, edebiyat ve dinî alanlarda oldukça fazla eseri bulunmaktadır. Eserlerinin yanı sıra, geride bıraktığı öğrenciler hakkında bilgimiz bulunmamakla birlikte Abdülmü'min b. Abdülmü'nim isminde şair ve göz hekimi bir âlim oğlu bulunmaktaydı.[384]

---

381 Günel, a.g.m, s. 1.
382 Günel, a.g.m, s. 1.
383 Günel, a.g.m, s. 1.
384 Günel, a.g.m, s. 1.

4.4.10. Muhammed el-Gâfikî (?-?/VII. Yüzyıl Civarı-XIII. Yüzyıl Civarı)

4.4.10.1. Hayatı

Kurtuba'ya (Córdoba) bağlı Bitrûş (Pedroche) Kalesi yakınlarında bugün Guijo denilen ve tarihte yetiştirdiği hekimlerle ün kazanmış Gâfik bölgesinde doğduğu sanılmaktadır. Doğum tarihi konusunda bir ihtilâf söz konusudur. Tıp tarihçilerinden L. Leclerc ve J. Hirschberg bu âlimin VI. (XII) yaşadığını söylerlerken, Hattabî de onların bu görüşünü benimsemiştir. Fakat Muhammed el-Gâfikî üzerine doktora tezi hazırlayan Hasan Ali Hasan, çağdaşı ve kendisi gibi bir göz hekimi olan İbn Ebû Usaybia'nın 643 (1245) yılında tamamladığı eserinde bu âlimden söz etmemesi üzerine onun VII. (XIII.) yüzyılda yaşadığı çıkarımını yapmıştır. İbn-i Eslem el-Gâfikî olarak da anılır. Göz hekimi olarak ün salan el-Gâfikî hakkında kaynaklarda ne yazık ki yeterli bilgi bulunmamaktadır. Endülüs tarihi hakkındaki kaynaklarda Gâfik'te yetişen birçok âlime yer vermelerine rağmen Muhammed el-Gâfikî'den bahsetmezler. Örnek olarak; İbnü'l-Hatîb el-Gırnâtî (ö. 776/1374) ve Ahmed b. Muhammed el-Makkarî (ö. 1041/1631) gibi tarihçiler verilebilir. Dolayısıyla Gâfikî'nin ancak kendi kitabından elde ettiğimiz bilgiler yoluyla onu tanımak mümkün hâle gelmektedir. Muhammed el-Gâfiki'nin tam olarak ölüm tarihi bilinmemesine rağmen XIII. yüzyılda öldüğü düşünülmektedir.[385]

4.4.10.2. Bilim dünyasına katkıları

Muhammed el-Gâfikî'nin günümüze kadar ulaşan tek eseri, göz hastalıklarına dair yazdığı "*el-Mürşid fî'l-kühl*'dür. Eserin 991 (1583) istinsah tarihli yazmasının önsözünden Gâfikî tahsilini Kurtuba (Córdoba) şehrinde yapmıştır. Tıp bilgisini ise Huneyn b. İshak, Zehrâvî ve İbn Sînâ gibi hekimlerin eserlerini okuyarak ve uzun yıllar çalıştığı Kurtuba'da kendi tecrübeleriyle elde etmiştir. El-Mürşid isimli kitabını ise kendi yaşadığı zamanda göz hastalıklarıyla ilgili teorik ve pratik bilgiler içeren bir eser bulunmaması sebebiyle yazdığını söylemiştir.[386]

---

[385] Akpınar, a.g.m, s. 282.
[386] Akpınar, *Gâfikî, Muhammed b. Kassûm*, s. 282.

El-Mürşid fi'l-kühl, 292 sayfa, ilk ve son sayfaları eksik olan kaynak altı bölümden oluşmaktadır. Her bölüm çeşitli kısımlara, bunlar da "*fasıl*" ve "*ders*" başlıklarıyla alt bölümlere ayrılmaktadır. Birinci bölüm; Hipokrat'ın hekimlere tavsiyeleri ve tıbbın önemiyle başlayıp tıpta teori ve pratiğin önemine dikkat çektikten sonra gözün anatomisi, sağlığı ve cerrahisi hakkında bilgiler vererek sona ermektedir. İkinci bölümde ise gözün parçaları, sinir ve damarları, bunların yapıları ve görme olayının nasıl gerçekleştiğinden bahsetmektedir. Üçüncü bölüm; genel tıp konuları, dördüncü bölüm; genel olarak hastalıklar, sebepleri, birbirleriyle olan ilişkileri ve genel göz hastalıkları hakkında bilgiler verilmiştir. Beşinci bölümde; göz ilaçları yedi bölüme ayrılmış ve bunların hazırlanışı ile beraber göz için faydalı ve zararlı renklerden bahsedilmiştir. Altıncı bölümde sadece göz hastalıklarına değinilmiştir. Bu bölümde yetişkin ve çocuklarda görülen göz hastalıklarından, gözün tabakasına göre değişen yetmiş yedi çeşit hastalıktan ve bunların tedavilerinde kullanılan ilâçlardan bahsedilmiştir. Bunlardan başka müellif yine altıncı bölümde yirmi beş adet göz cerrahîsi aletini şekilleriyle birlikte tanıtmıştır.[387]

Muhammed el-Gâfiki'nin bilim dünyasınca tanınması XVIII. yüzyıl gibi geç bir zamana rastlamaktadır. Muhammed el-Gâfikî'nin el-Mürşid isimli eserini bilim dünyasına ilk tanıtan kişiler F. Wüstenfeld ve L. Leclerc olmuştur. Sonrasında J. Hirschberg, yardımcılarına eserin baş ve son kısmını tercüme ettirmiştir. Max Meyerhof ise bu eser hakkında daha geniş kapsamlı bir değerlendirme yapmıştır. Meyerhof, eserin büyük bir kısmını, özellikle de asıl göz hekimliğiyle alakalı altıncı makalesini Fransızca'ya tercüme etmiştir. Yapılan bu tercümeyi İspanya'da düzenlenen XIV. Uluslararası Göz Tıbbı Konferansı münasebetiyle ve Kuzey İspanya İlâç Laboratuvarları'nın (CUSI) talebi üzerine eserin tamamının bir özetiyle birlikte "*L'ophtalmologie de Mohammad al-Ghafiqi*" ismiyle 1933 yılında Barcelona'da yayımlamıştır. Bu çalışmalardan başka Cezayirli Doktor Saîd eş-Şeybânî, göz tıbbıyla alakalı verdiği bir konferansta Muhammed el-Gâfikî hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Son olarak ise Hasan Ali Hasan isimli bir öğrenci Madrid Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde İspanyolca olarak hazırladığı doktora tezinin özeti

[387] Akpınar, a.g.m, s. 282.

mahiyetinde olan “*Tıbbü’l- ‘uyûn ‘inde’l-‘Arab: İbn Eslem el-Gâfikî*” ismiyle Arapça bir makale yayımlamıştır.[388]

4.5. Tarih Alanında Yetişen Bilim Adamları

4.5.1. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed er-Râzî (274-888/?-?)

4.5.1.1. Hayatı

Ebû Bekir er-Râzî, 274 (888) tarihinde dünyaya gelmiştir. Ebû Bekir er-Râzî, Endülüs’te tarihçi olarak ünlenmiştir.[389] Yaşamına dair az bilgi bulunmaktadır. İran’ın Rey (Tahran) şehrinde ikâmet eden ve ticarî işlerle uğraşan babası, I. Muhammed’in hükümdârlığında (852-886) Endülüs’e gelmiştir. Er-Razî’nin babası burada mezkûr hükümdârın himayesinde kalmıştır. Hatta bir dönem hükümdârın emriyle Ağlebî emirine elçi olarak gönderilmiştir. Bununla birlikte er-Râzî’nin babasının *Kitâbü’r-Râyât* isimli bir eseri bulunmaktadır. Bu eserden oğlu başta olmak üzere birçok âlim istifade etmişlerdir. Böyle bir çevrede büyüyen Ebû Bekir er-Râzî ve Kâsım b. Asbağ gibi âlimlerden ders almıştır. Endülüs hükümdârı III. Abdurrahman zamanında (912-961) yaşayan er-Râzî, hükümdâr ile arasını iyi tutmayı başarmıştır. Er-Râzî, Avrupa’da “*Moro Razis*” ismiyle tanınmıştır.[390]

Ahmed b. Muhammed er-Râzî’nin ölüm tarihi konusunda ihtilâf bulunmaktadır. Ölüm tarihi olarak; 344(955), 350 (961) ya da 363 (973) tarihinde vefat ettiğine dair görüşler bulunmaktadır.[391] G. Sarton ise “*Introduction to the History of Science*” isimli eserinde 325 (937) tarihinde vefat ettiğini belirtmiştir.[392]

---

388 Akpınar, a.g.m, s. 282.
389 Mehmet Özdemir, “*Râzî, Ahmed b. Muhammed*”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXXIV, İstanbul 2007, s. 478; Sarton, a.g.e, C: I, s. 643;
390 Özdemir, *Râzî, Ahmed b. Muhammed*, s. 478.
391 Özdemir, *Râzî, Ahmed b. Muhammed*, s. 478.
392 Sarton, a.g.e, C: I, s. 643.

4.5.1.2. Bilim dünyasına katkıları

Ebû Bekir er-Râzî'nin tarihçiliğine ve eserlerine bakacak olursak; bilinen tek eseri "*Ahbâru mülûki'l-Endelüs*" tür.[393] Müellif, eserinde kendinden önceki tarihlerde yazılan tarihî eserleri çevirip, kroniğe uygun bir şekilde sıralamıştır. Bu nedenle İspanyollar, er-Râzî'ye, mükemmel kronikçi anlamına gelen *el cronista por excelencia* demektedirler.[394] Eser son Vizigot kralları ve Endülüs'te kurulan Müslüman devlet ve beylik oluşumları hakkında değerli bilgiler vermektedir.[395] İber yarımadasına da oldukça uzun bir yer ayıran er-Râzî, eserini yazarken Vâkıdî, Muhammed b. Hâris el-Huşenî gibi tarihçilerden faydalanmıştır. Er-Râzî'nin yazdığı eserden ise İbn-i Hayyân, Uzrî, İbnü'l-Ebbâr, İbnü'l-Esîr gibi çoğunluğu Endülüs âlimlerinin oluşturduğu kişiler faydalanmıştır.[396]

Eserin Arapça kısmı kayıp olan eser, XIV. yüzyılın başlarında Gil Pérez'in Müslümanların da yardımıyla yapılan Portekizce'ye çevrilmiştir. Daha sonrasında bu çeviriden yararlanan ve ismi bilinmeyen bir kişi tarafından İspanyolca'ya çevrilmiştir. İspanyolca çeviri bugün elimizde bulunmaktadır (İspanyolca; "*Crónica del Moro Rasis*").[397]

P. de Gayangos bu eser için, "*Memoria sobre la autenticidad de la Crónica denominada del Moro Rasis*" (Mem. de la r. acad. de la historia, C: VIII, Madrid 1852) adıyla bir kritik yapmıştır.[398] Eserin İspanya'dan bahseden ikinci bölümünün Latince olmasından yola çıkarak Gayangos bu eserin Gil Pérez'in kendi eklemeleri olduğunu iddia etmiştir. Ama daha sonrasında bu kısımları er-Râzî'nin yazdığı anlaşılmıştır. Endülüs'te bir bölümün konuştuğu Romance Lehçesi yanı sıra, Latince'yi de iyi bilen er-Râzî, bu kısımları kendi yazmıştır. Orosio ve San Isidoro gibi kendinden daha önceki dönemlerde yaşamış papazların eserlerinden faydalanmıştır. Gayangos'un çalışmalarını R. M. Pidal (Madrid 1898), D. Catalan ve M. S. de Andrés (Madrid 1974) yeni yayımlarla daha güzel bir seviyeye

---

[393] Özdemir, *Râzî, Ahmed b. Muhammed*, s. 643; Sarton, C: I, s. 643.
[394] Sarton, a.g.e, C: I, s. 643.
[395] Sarton, a.g.e, C: I, s. 643; Özdemir, *Râzî, Ahmed b. Muhammed*, s. 478.
[396] Özdemir, *Râzî, Ahmed b. Muhammed*, s. 478.
[397] Sarton, a.g.e, C: I, s. 643; Özdemir, *Râzî, Ahmed b. Muhammed*, s. 478.
[398] Sarton, a.g.e, C: ı, s. 643; Özdemir, *Râzî, Ahmed b. Muhammed*, s. 478.

getirmişlerdir.[399] Bunlardan başka, Alman oryantalistlerden; F. Wüstenfeld, "*Die Geschichtsschreiber der Araber und İhre Werke*" (34, 1881) ve C. Brockelmann, "*Arabische Litteratur*" (C: I, s. 150, 1989) isimli eserlerinde er-Râzî ve eserinden bahsetmişlerdir.[400]

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed er-Râzî'nin mezkûr eserinden başka birçok eseri de günümüze ulaşmamıştır. Bunlar: "*Mesâlikü'l-Endelüs ve merâsîhâ ve ümmehâti a'yâni müdünihâ ve ecnâdiha's-sitte*", "*el-İstî'ab fî ensâbi meşâhîri'l-Endelüs ve A'yânü'l-mevâlî*". Bunlar haricinde Kurtuba şehrinin tarihine dair bir eser yazdığı da bilinmektedir.[401]

4.5.2. İbnü'l Faradî (351-962/403-1013)

4.5.2.1. Hayatı

İbnü'l-Faradî, 351 (962) tarihinde Kurtuba (Córdoba) şehrinde doğmuştur. Babasının İslâm miras hukuku olan *feraiz* ile ilgilenmesinden dolayı, İbn-i Faradî adıyla anılmaktadır. Faradî, tarih, edip, fakih ve hâdis hafızlığı alanlarında ün kazanmıştır. Çocukluk ve gençlik yıllarını Kurtuba'da geçirmiştir. Sonrasında Muhammed b. Yahyâ el-Harrâz, Abbas b. Asbağ ve Ebû Ca'fer İbn-i Avnullah gibi âlimlerden tarih ve dinî konularda dersler almıştır.[402]

İbnü'l-Faradî, 382'de (993) hacca gitmiş ve bu vesileyle Doğu İslâm coğrafyası hakkında bilgi edinme fırsatına ulaşmıştır. Mekke'de bulunduğu süre zarfında İbnü'd-Dâhillî ve İbn-i Cehdam gibi âlimlerin derslerine katılmış ve onlardan rivâyet için icâzet almıştır. Hac dönüşünde ise Mısır ve Kayrevan şehirlerinde kalıp, ilim havuzunu daha da genişletmiştir. Endülüs'e dönüşünden sonra artık tam donanımlı bir âlim olan İbnü'l-Faradî, Endülüs'te dersler vermeye başlamıştır. İbnü'l-Faradî verdiği dersler neticesinde, başta oğlu Ebû Bekir Mus'ab, İbn-i Hayyân ve İbn-i

---

399 Özdemir, *Râzî, Ahmed b. Muhammed*, s. 478.
400 Sarton, a.g.e, C: I, s. 643.
401 Özdemir, *Râzî, Ahmed b. Muhammed*, s. 478.
402 Thomas B, Irving, "*İbnü'l-Faradî*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXI, İstanbul 2000, s. 39-40

Hazm gibi tarih, felsefe ve edebi alanlarda ünlenmiş âlimler yetiştirmeyi başarmıştır.[403]

İbnü'l-Faradî, bir dönem kadılıkta yapmıştır. Mervânîler'den Mehdî-Billâh döneminde (1009-1010) Belensiye (Valencia) şehrinde kadılık yapan İbnü'l-Faradî, mezkûr hükümdârın ölümünden sonra ise İstice (Ecija) şehrinin kadılığına tayin olmuştur. İbnü'l-Faradî'nin sonu ise talihsiz bir şekilde olmuştur. İbnü'l-Faradî 6 Şevval 403 (20 Nisan 1013) tarihinde Kurtuba'da bulunduğu bir sırada Berberî isyancıları tarafından evinde öldürülmüştür. İsyancılar İbnü'l-Faradî'yi öldürmelerinin ardından, evi harabe hâline getirmişlerdir. İbnü'l-Faradî'nin harabeye çevrilen evinde çok zengin bir kütüphanesi bulunmaktaydı. İbnü'l-Faradî, Endülüs âlimleri ve devlet yöneticilerinin hayatlarını kaleme alan ilk kişi olması bakımından önemlidir.[404]

4.5.2.2. Bilim dünyasına katkıları

Rivayet bilgisinin genişliği ve farklı coğrafyaları seyahat ete fırsatı bulan İbnü'l-Faradî gerisinde önemli eserler bırakmıştır. Onun en önemli eseri hiç kuşkusuz "*Târihu 'ulemâ'i'l-Endelüs (Târîhu'l-'ulemâ' ve'r-ruvât li'l-'ilm bi'l-Endelüs, Riyâzü'l-üns (Kitâbü'l-Mevsûl) fî târhîhi 'ulemâ'i'l-Endelüs, Kitâbü Târîhi'l-Endelüs ve ricâlihâ)* " tür. İbnü'l-Faradî, bu eserini başlangıçta tüm İslâm âlimlerini kapsayacak şekilde yazmayı planladıysa da, daha sonrasında bu amacına ulaşamamıştır. Bu nedenle sadece Endülüs âlimlerini içeren bir eser kaleme almıştır. Eser on bölümden oluşmaktadır. Eserde ilk olarak Endülüs Emevî hükümdârı I. Abdurrahman'dan Hâlife II. Hişâm'ın tahta çıkışına kadar (756-976) geçen sürede geçen olaylar anlatılmıştır. Daha sonrasında ise âlimler hakkında biyografik bilgilerin verildiği kısımlara geçilmiştir. Târihu 'ulemâ'i'l-Endelüs isimli bu esere çeşitli âlimler tarafından zeyiller yazılmıştır. Bu durum eserin ve âlimin ününü artırmıştır. Bununla beraber İbnü'l-Faradî'nin öğrencileriden olan Muhammed b. Ahmed'de bir zeyil yazmıştır. Bunlara ek olarak, İbn-i Beşküvâl "*Kitâbü's-Es-Sıla*",

[403] Irving, a.g.m, s. 40.
[404] Irving, a.g.m, s. 40.

İbnü'l-Ebbâr "et-*Tekmile*", İbnü'z-Zübeyr "*Sılatü's-Sıla*" isimlerinde zeyiller yazmışlardır.[405]

İbnül-Faradî'nin Târihu 'ulemâ'i'l-Endelüs'ü IXX. yüzyılda tekrar popülerlik kazanmış ve eseri İspanyol Francisco Codera iki cilt hâlinde yayımlanmıştır (I-II, Madrid 1881-1892). Arap coğrafyasında ise tekrar neşir işlemleri XX. yüzyılda olmuştur. İzzet el-Attâr Hüseyni (Kahire 1373/1954), İbrâhim el-Ebyârî (Kahire-Beyrut 1983-1984) ve son olarak Abdurrahman es-Süyûfî (Beyrut 1417/1917) tarafından yayımlanmıştır.[406]

İbnü'l-Faradî'nin bir diğer eseri "*Kitâbü'l-Elkâb*" tır. Bu eser hadis âlimlerinin lakapları yüzünden karıştırılması sonucunda doğan yanlışları düzeltmek amacıyla kaleme alınmıştır. Yanlışları düzeltmek amacıyla yazılan eserlerin ilklerinden olması açısından ayrıca önemlidir. "*Müntehabü Kitâbi'l-Elkab*" isimli kitabın muhtasarı olan eser Muhammed Azb (Beyrut 1412/1992) yayımlamıştır. Bununla birlikte Ahmed el-Yezîdî başka bir çalışmanın içinde yayımlamıştır ("*Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî el-Kurtubî*", II, 185-326). Kitâbü'l-Elkâb isimli eser müellifin, "*el-Mü'telif ve'l-muhtelif li'l-hâdîs*" adlı eserinin bir bölümü olduğu ya da "*el-Müştebeh (el-Müteşâbih) fî esmâ'i ruvâti'l-hâdîs ve künâhim ve ensâbihim*" eseriyle aynı olduğu düşünülmüştür.[407]

İbnü'l-Faradî'nin bilinen diğer eserleri şunlardır: "*Ahbâru (Tabakâtü) şu'arâ'i'l-Endelüs*", "*el-Mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-hâdis*", "*el-Müştebeh (el-Müteşâbih) fî esmâ'i ruvâti'l-hâdîs ve künâhim ve ensâbihim*", "*Kitâbü'l-Mü'ellef fi'n-nahviyyin*", "*Risâle fi'l-fıkh, Riyâzü'n-nüfûsi'n-nakıyye fî 'ulemâ' ve meşâyihi İfrîkiyye*". Bunlara ek olarak yazdığı birkaç risâle ve divan bulunmaktadır.[408]

---

405 Irving, a.g.m, s. 40.
406 Irving, a.g.m, s. 40.
407 Irving, a.g.m, s. 40.
408 Irving, a.g.m, s. 40.

4.5.3. İbn-i Hayyân (377-987/469-1076)

4.5.3.1. Hayatı

İspanyol kökenli olan İbn-i Hayyân, 377/987 yılında Kurtuba'da (Córdoba) doğmuştur. Dedelerinden Hayyân İslâmiyet'i kabul etmiştir. İbn-i Hayyân'ın dedesi olan Hayyân, Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu I. Abdurrahman'ın kölesiydi. Babası Ebû'l-Kâsım Halef ise devlet hazinesinde kâtip olarak görev yapmıştır. Ayrıca hâcib İbn-i Ebû Âmir el-Mansûr'un yakınlarından olmasından ötürü, sarayda ve saray dışında olan birçok olayı görme fırsatına sahip olmuştur.[409]

İbn-i Hayyân, Endülüs Emevî Devleti'nin siyasî gücünün yüksek bir dönemi olarak kabul edilen Âmirîler Hanedanlığı[410] döneminde doğmuştur. Gençliğini de yine bu dönem içerisinde geçirmiştir. Fakat bir süre sonra fitne ve fesatın artmasıyla bu şaşalı dönemin son bulması ve sonrasında beylikler dönemi olan "*mülûkü't-tavâif*" devrinin yaşanmasına sebep olmuştur. İbn-İ Hayyân'da bu dönemi bizzat görmüş ve ülkenin içine düştüğü bu elem verici durum onu da derinden sarsmıştır.[411]

İbn-i Hayyân, Kurtuba'da tefsir, hadis, dil ve edebiyat alanlarında eğitim almıştır. Burada Ebû Hafs Ömer b. Hüseyin en-Nahvî, Ahmed b. Abdülazîz b. Ebû'l-Hubâb ve Ebû'l-A'lâ Saîd el-Bağdâdî gibi birçok tanınmış âlimden dersler almıştır.[412]

İbn-i Hayyân'ın edebiyata ilgi duyduğu ve bu alanda oldukça yetenekli olduğu bilinmektedir. Ama onun asıl ünlü olduğu konu ise tarihtir. Tabakât kitaplarında "*Endülüslü tarihçilerin sultanı, Endülüs tarihinin bayraktarı*" unvanlarla adı anılmıştır. Hayatının sonlarına doğru maddî sıkıntılar içerisinde giren İbn-i Hayyân, kendisinin bu durumundan haberdar olan Cehverî Emîri Ebü'l-Velîd Muhammed'in yardımlarıyla divanda bir görev bulmayı başarmıştır. İbn-i Hayyân'ın Endülüs'te ilk defa resmî tarihçi ünvanıyla maaş alan kişi olduğu bilinmektedir. Ayrıca İbnü'l-

---

[409] Mehmet Özdemir, "*İbn Hayyân*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XX, İstanbul 1999, s. 37.
[410] 411-1021/486-1094 yılları arasında Belensiye'de (Valencia) hüküm sürmüş olan bir İslâm hanedanı. Abdülkerim Özaydın, "*Âmirîler*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: III, İstanbul 1991, s. 72-73.
[411] Özdemir, *İbn Hayyân*, s. 37.
[412] Özdemir, *İbn Hayyân* s. 37.

Hayyân, kesin olmamakla beraber *sâhibü'ş-şurta*[413] olarak da görev yaptığı da söylenmektedir. 27 Rebîülevvel 469 (29 Ekim 1076) tarihinde hayata gözlerini yummuştur.[414]

4.5.3.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Hayyân, tarih biliminin Endülüs'teki en önemli isimlerinden birisi olmayı başarmıştır. İbn-i Hayyân'ı üne kavuşturan eser "*el-Muktebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs (el-Muktebes fî ahbâri beledi'l-Endelüs, el-Muktebes fî târîhi'l-Endelüs)*" tür. Eser Endülüs'ün fethedilmesinden (711) II. Hakem döneminin (961-976) sonuna kadarki tarihi kapsamaktadır. Dönemin çoğu tarihçisinin yaptığı gibi bu eserde yıllara göre ayrılarak, Endülüs'ün siyasî, sosyal ve ekonomik hayatı hakkında bilgiler vermektedir. Ayrıca İbn-i Hayyân, eserinde ünlü şahsiyetlerin hayatlarından da bahsetmiştir. Yazarın İbnü'n-Nizâm, Ferec b. Sellâm el-Bezzâz gibi eserleri günümüze ulaşmamış tarihçilerin kitaplarından faydalanması da eserin kıymetini bir kademe daha artırmaktadır. İbn-i Hazm'ın bu eseri on cilt olarak belirtmiştir. Eserin II. Abdurrahman'ın (822-852) son birkaç yılı ile oğlu Muhammed'in (852-886) önemli bir kısmını, Emîr Abdullah (888-912), III. Abdurrahman'ın 912'den 942'e kadar olan ilk otuz yılını ve son olarak ise II. Hakem (970-974) dönemlerini kapsayan kısımları günümüze ulaşmıştır. Fransız oryantalist Evarista Lévi-Provençal'ın kütüphanesinde eserin, I. Hakem döneminin hepsi (976-822) ve II. Abdurrahman döneminin önemli bir bölümünü kapsayan kısmı bulunmaktaydı. Fakat bu kısım daha sonrasında kaybolmuştur. El-Muktebes'in H. 232-267 (846-881) yıllarını kapsayan bölümü 1973 yılında Beyrut'ta, H. 275-300 (888-913) yıllarını kapsayan bölümü M. Antuna "*Chronique des régne du calife umayyede 'Abd Allah à Cordeque*" adıyla 1937'de Paris'te ve İsmâil el-Arabî 1990'da Mağrip'te, H. 239-330 (911-942) yılları Pedro Chalmeta 1979 Rabat ve 1982'de Madrid'de, H. 360-364 (970-975) yılları arası A. A. el-Haccî 1965'de Beyrut'ta, küçük bir kısmı ise E. Lévi-Provençal-E. G. Gomez tarafından 1950 yılında İspanya'da yayımlanmıştır. Eserin 275-300 (888-913) yıllarını Kh. Ghorayyib 1952'de Buenos Aires'te (Cuadernos de historia de España adlı kitabın içerisinde), 299-330 (911-942) yıllarını Maria Jesus

---

[413] *Emîrü'ş-şurta* da denilmekte olup, İslâm devletlerinde şehirlerde emniyet ve asayişi sağlamakla yükümlü teşkilâtın başkanı. Metin Yılmaz, "Ş*urta*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: IXL, İstanbul 2010, s. 242.
[414] Özdemir, *İbn Hayyân,* s. 37-38.

Viguera ve Federico Corriente 1981'de Zaragoza'da, 360-364 (970-975) yılları arasını ise E. G. Gómez tarafından 1967'de Madrid'de İspanyolca'ya tercüme edilmiştir.[415]

İbn-i Hayyân'ın diğer bir eseri ise "*el-Met*în" isimli eseridir. Bu eser dönemin siyasî, içtimaî ve fikrî yapısı hakkında bilgiler vermesi ve bizzat müellifin olayların canlı şahidi olması açısından önemli bir eserdir. El-Metîn, günümüze ulaşmamasına rağmen, İbn-i Bessâm eş-Şenterînî gibi Endülüslü yazarların yaptıkları nakillerle eser hakkında bilgi edinebilmekteyiz. Altmış cüzden oluşan esere Beyyâsî bir ek yazmıştır. Abdullah Cemâleddin de bu eser hakkında 1978'de Madrid'de bir doktora tezi hazırlamıştır.[416]

İbn-i Hayyân'ın "*Ahbârü'd-devleti'l-Âmiriyye*" isimli eseri ise II. Hişâm zamanında (976-1009, 1010-1013) Endülüs Emevî Devleti'nin yöntemini ele geçiren "*Âmirîler Hanedanı*" hakkında bilgi vermektedir. Mezkûr şahsın bir diğer eseri ise "*el-Batşatü'l-kübrâ*" isimli eseridir. Bu eserde son Abbâdî[417] emîri olan İbn-i Abbâd el-Mu'temid-Alallâh'ın Kurtuba'yı almasından ve Zünnûnî[418]-Abbâdî ittifakı sonucu Cehverî Hânedanlığı[419]'nın yıkılışı anlatılmaktadır.[420]

İbn-i Hayyân'ın "*el-Batşatü'l-kübrâ*" isminde bir eseri de vardır. Müellif, Bu eserinde, İbn-i Abbâd el-Mu'temid-Alellâh'ın Kurtuba şehrini işgalini ve bununla birlikte Cehverî Hânedanlığının yıkılışına dair bilgiler vermektedir.[421]

İbn-i Hayyân, yetiştirdiği öğrencilerle de bilim dünyasına katkılar yapmıştır. Yetiştirdiği öğrenciler arasında oğlu Ömer b. Hayyân, Ebû Ubeyd el-Bekrî, Ahmed

[415] Özdemir, *İbn Hayyân*, s. 38.
[416] Özdemir, *İbn Hayyân*, s. 38.
[417] 1023-1091 yılları arasında İşbîliye (Sevilla) merkez olmak üzere Güneybatı Endülüs'te hüküm süren bir Arap hânedanı. Hakkı Dursun Yıldız, "*Abbâdîler*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: I, İstanbul 1988, s. 15.
[418] 1036-1090 yılları arasında Tuleytula (Toledo) ve çevresinde hüküm süren bir Arap hânedanı. Cumhur Ersin Adıgüzel, "*Zünnûnîler*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXXIX, İstanbul 2013, s. 576.
[419] 1031-1070 yılları arasında Kurtuba (Córdoba) ve çevresinde hüküm süren bir Arap hânedanı. Mehmet Özdemir, "*Cehverîler*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: VII, İstanbul 1993, s. 237.
[420] Özdemir, *İbn Hayyân*, s. 38.
[421] Özdemir, *İbn Hayyân*, s. 38.

b. Süleyman b. Halef el-Bâcî, Mâlik b. Abdullah el-Utbî es-Sehlî, Abdurrahman b. Muhammed b. Attâb, Abdullah b. Muhammed et-Tücîbî bulunmaktadır.[422]

4.5.4. Sâid el-Endelüsî (420-1029/462-1070)

4.5.4.1. Hayatı

Sâid el-Endelüsî, 420'de (1029) tarihinde Meriye (Almeria) şehrinde dünyaya gelmiştir. Kurtubalı ilmî seviyesi yüksek bir aileden gelen Sâid'in dedesi Şüzûne kadılığı yapmış Abdurrahman b. Muhammed b. Sâid'dir. İlköğrenimini Meriye şehrinde alan Sâid el-Endelüsî, daha sonrasında Kurtuba (Córdoba) şehrine gitmiştir. Burada çeşitli âlimlerden aklî ve nâklî ilimlere dair dersler almıştır. Ayrıca bu şehirde İbn-i Hazm ile tanışma fırsatı bulmuştur. Kurtuba'dan ayrıldıktan sonra bile İbn-i Hazm ile irtibatı kopartmamıştır. 438 (1046-47) tarihinde Tuleytula (Toledo) şehrine giderek burada İbnü'l-Vakşî nisbesiyle tanınan Ebü'l-Velîd Hişâm b. Ahmed el-Kinânî'den yirmi iki yıl boyunca matematik, astronomi, mantık, fıkıh, hâdis, kelâm, dil ve edebiyat alanlarında dersler almıştır. Tuleytula şehrinde astronomi ve gökbilime yönelik dersleri ise Ebû İshak b. İbrâhim b. Eyyûb b. İdrîs et-Tücîbî'den almıştır.[423]

Sâid el-Endelüsî, Endülüs'ün farklı bölgelerine seyahatler yaparak, buralarda değerli ilim adamlarıyla görüşmüş ve onlar hakkında bilgiler edinmiştir. Bu edindiği bilgileri de kaleme alarak kalıcı olmasını sağlamıştır. Hayatının sonlarına doğru ise Tuleytula kadılığı yapmıştır. Bu sebeple kaynakların çoğunda *Kadı Sâid* diye anılmaktadır. Ayrıca Tuleytula'da birde rasathâne kurmuştur. Kurduğu rasathânede gözlemler yaparken, Müslüman ve Yahudi âlimlerden yararlanmıştır. Bu isimlerden birisi ünlü astronom ez-Zerkâlî'dir. Sâid el-Endelüsî, 462/1070 tarihinde Tuleytula'da vefat etmiştir.[424]

---

[422] Özdemir, *İbn Hayyân* s. 37.
[423] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 9; Mahmut Kaya, "*Sâid el-Endelüsî*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXXV, İstanbul 2008, s. 556.
[424] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 9-10; Kaya, *Sâid el-Endelüsî*, s. 556.

4.5.4.2. Bilim dünyasına katkıları

Sâid el-Endelüsî kırk bir yıllık yaşamı boyunca gerisinde önemli eserler bırakarak Endülüs tarihçiliğinde zirve bir isim olmuştur. Onun en önemli eseri ise "*Kitâbü'l-Ta'rîf bi-tabakâti'l-ümem*" dir. Eser, bilim camiasında kısaca *Tabakâtü'l-ümem* diye bilinmektedir. Eserin yazılış tarihi ise 460/1068'dır. Sâid el-Endelüsî, eseri öğrencilerine yazdırmıştır. Dört ana başlık ve kendi içinde on bölüm hâlinde yazılan eser, insan toplulukları hakkında bilgiler vermektedir. Bu topluluklar dil, din, kültür ve bilimsel açıdan sınıflandırılmalara tabi tutulmuştur. Tabakâtü'l-ümem insanlığın tarihsel süreci açısından önemli olduğu kadar, Endülüs medeniyetinin bilim ve düşüncede geldiği noktanın bilinmesi açısından değer taşıyan bir ana kaynaktır.[425]

Sâid el-Endelüsî, Tabakâtü'l-ümem'de insanların çeşitli kabilelere ve dillere ayrılmadan önce yedi milletten oluştuğunu söylemiştir. Bunların, ilki Farslar, ikincisi Keldâniler (Kaldeliler), üçüncüsü Yunanlılar, Rûmlar (Romalılar), Frenkler, Galiçyalılar, Bürcan (Bulgarların bir kısmı), Slavlar, Ruslar, Bulgarlar, Alanlar ve Karadeniz, Azak denizi etrafındaki kuzeybatıda yaşayan yerleşik yerlerin halklarıdır. Dördüncü millet Mısır ve güney halkı Kıptlar, Habeşler, Nubyalılar, Zencîler, Mağrip halkı olan Berberîler ve onlara bitişen Batı (Atlas) Okyanusu'na kadarki yerlerin halklarıdır. Beşinci millet Türklerdir. Bu milletin Karluklar, Kimekler, Tokuzoğulları, Hazarlar, Avarlar (Serîr), Giller, Cürzan, Tâlesan, Keşk, Burtaslar gibi kabileleri vardır. Altıncı millet Hint ve Sind halkları ve onlara bitişik olan yerlerde yaşayan halklardır. Yedinci millet Çinliler ve onların ülkelerine bitişen yerlerde yaşayan Âmur b. Yafes b. Nûh'un oğullarıdır. Müellif, bu yedi milletin bütün insanları içine aldığını belirttikten sonra, bu mezkûr yedi miletin önceleri gökteki cevherlere, yedi gezegen gibi gökte bulunan cisimleri temsil eden putlara tapan sâbiîler olduğunu söylemiştir. Sâid el-Endelüsî, bu yedi milletin daha sonrasında dağılarak dilleri ve dinlerini ayrıldığını belirtmiştir.[426]

Sâid el-Endelüsî, milletleri ilim derecelerine göre ilimle uğraşan ve uğraşmayan milletler olarak iki kısma ayırmıştır. Müellif, ilimle uğraşan milletlerin sekiz tane olduğunu söylemiştir. Bunlar: Hintliler, Farslar, Keldânîler (Kaldeliler), Yunanlılar,

---

[425] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 10; Kaya, *Sâid el-Endelüsî*, s. 556.
[426] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 42-47

Rûmlar (Romalılar), Mısırlılar, Araplar, İbrânîler. İlimle uğraşmayanların milletlerden ise on dokuz tanesinin ismini eserinde belirtmiştir. Bunlar: Çinliler, Ye'cûc ve Me'cûc, Türkler, Burtaslar, Avarlar (Serîrler), Hazarlar, Giller, Tâlesan, Mukanlar, Keşkler, Alanlar, Slavlar, Bulgarlar, Berberîler, Sudanlılar, Habeşliler, Nubyalılar, Zencîler, Ganalılar vs.[427]

Sâid el-Endelüsî, ilimle uğraşan ilk milletin Hintliler olduğunu söylemiştir. Ülkelerin en kalabalığı ve büyüğünün ise Çinliler olduğunu eserinde aktarmıştır.

Eserde ilimle uğraşmayan milletlerin en uyanıklarının Çinliler ve Türkler olduğu aktarılmıştır. Ayrıca Çinlilerin resim sanatına değer verdiklerini bilgisi verilmiştir. Türklerin ise savaşma aletleri yapan ve savaşmayı iyi bilen bir millet olduğu anlatılmıştır.[428]

Sâid el-Endelüsî, eserinde Çin hükümdârlarına kalabalık yerleri yönetmelerinden ötürü "*insanların hükümdârı*", Hint hükümdârlarına ilime değer vermelerinden ötürü "*hikmet (bilgi) hükümdârı*", Türk hükümdârlarına, kahraman olmalarından ötürü "*yırtıcılar hükümdârı*", Fars hükümdârlarına en değerli yerlere sahip olmalarından ötürü "*hükümdârların hükümdârı*" ve Rum hükümdârlarına insanların en güzeli ve en yakışıklışısının bulunduğu yerlere hükmetlerinden ötürü "*adamların hükümdârı*" diye nitelendirmiştir.[429]

Luvîs Şeyho, 1911 yılında Tabakâtü'l-ümem isimli eseri el-Meşrik dergisinin XIV. sayısında neşretmiştir. 1912'de ise eser, yine aynı isim tarafından Beyrut'ta kitap hâlinde yayımlanmıştır. Luvîs Şeyho'nun bu baskısı tarihsiz olarak Kahire'de, daha sonrasında ise 1967'de Necef'te tekrarlanmıştır. Hayyât el-Îd Bû Alvân, L. Şeyho'nun görmediği dört nüshaya dayanarak yeni bir metin yazmıştır. Hayyât el-Îd yazdığı bu metinde Şeyho'nun yanlışlarını göstermiştir. Bu eser hakkında İranda'da çalışmalar yürütülmüştür. Gulâm Rızâ eserin on sekiz nüshasını ilim dünyasına tanıtmıştır. Eserin on nüshasını temel alarak "*et-Ta'rîf bi-tabakâti'l-ümem*" başlığıyla daha güvenilir bir metin yazarak, 1954 yılında Tahran'da yayımlanmıştır. Ayrıca

[427] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 48-49.
[428] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 50-51.
[429] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 58-59.

Gulâm Rızâ, Sâid el-Endelüsî'nin bu eseri yazarken yirmi dört kaynaktan yararlandığını belirtmiştir. Regis Blanchere, Şeyho neşrine dayanarak eseri 1935'de Paris'te Livre catgories des nations adıyla Fransızcaya, Seyyid Celâleddin et-Tahrânî de, yine aynı neşre dayanarak eseri 1310/1892'da Tahran'da Farsça'ya çevirmiştir. I. Semaan ve Alok Kumar ise birlikte 1991 yılınds Auistin'de eseri *Science in The Mediavel World* ismiyle İngilizce'ye çevirmiştir.[430] Eserin İspanyolca tercümesi ise 2000 yılında Madrid'de E. L. Lavero Ruiz tarafından yapılmıştır.[431] Tabakâtü'l-ümem'de atıfta bulunulan yazarın elimizde olmayan diğer eserleri ise şunlardır: "*Makalâtü Ehli'l-Milel, ve'n-Nihal*", "*Cevâmi'u Ahbâri'l-ümem mine'l-'Arabî ve'l-A'cem*", *Islâhu harekâti'n-nücûm ve hata'i'r-râşıdîn*.[432]

Sâid el-Endelüsî, "*Islâhu Harekâti'l-Kevâkib ve't-Ta'rif bi Hatai'r-Râsidîn*" isimli bir eseri de vardır. Müellif, bu eserinde Muhammed b. Mûsâ el-Harezmî'nin zîcindeki hatalarını gösteren el-Mecrîtî'nin, zîcte bulunan yanlışlıkları düzeltmediğinden şikâyet etmiş ve bu konu hakkında bilgiler vermiştir.[433]

4.5.5. Eyyûb İbn-i Gâlib (?-?/571?-1175?)

4.5.5.1. Hayatı

Hayatı ve eserleri hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır. Temmâm b. Gâlib (ö. 348/759) ve Temmâm b. Gâlib el-Lugavî (ö. 436/1044) gibi âlimler ile karıştırılmıştır. İbn-i Gâlib'in eserler bugün elimizde bulunmamaktadır. Tarih ve coğrafya içerikli yazdığı kitabının bölümlerine ayrı isimler vermesi nedeniyle, bu eseri sanki farklı iki kitap yazmış şeklinde anlaşılmıştır. Onun yazdığı eserden Makkâri, İbn-i Sâid el-Mağribî ve Lisânüddin İbnü'l-Hatîb gibi âlimler istifade etmişlerdir. Onların yararlanmasıyla İbn-i Gâlib'in kendisi ve eseri daha da tanınmıştır. İbn-i Gâlib'in, 542 (1147) Meriye (Almeria) şehrinin Hristiyanların eline geçmesi ve sonraki on yıl içerisinde tekrar Müslümanlar tarafından geri alınması sırasında hayatta olduğu ve bu olayları yaşayan kişilerle görüştüğü bilinmektedir. Makkarî ise onun, 565 (1170) yılında ise

---

[430] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 12; Kaya, *Sâid el-Endelüsî*, s. 557.
[431] Kaya, *Sâid el-Endelüsî*, s. 557.
[432] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 10; Kaya, *Sâid el-Endelüsî*, s. 557.
[433] Sâid el-Endelüsî, s. 180-181.

Gırnâta (Granada) hâkimi olan Osman b. Abdülmü'min'in hizmetinde bulunduğunu söylemiştir. İbn-i Gâlib'in 571 (1175) tarihinde öldüğü tahmin edilmektedir.[434]

4.5.5.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Gâlib, tarih konusunda önemli eserler kaleme almıştır. İbn-i Gâlib'in yazmış olduğu en önemli eseri "*Ferhatü'l (Fercetü'l)- enfüs fî târîhi'l-Endelüs*" tür. Bu kitap iki bölümden meydana gelmektedir. "*Ferhatü'l-enfüs li'l-âşâri'l-evveliyeti'lletî fi'l-Endelüs*" isimli eserin birinci bölümünde Endülüs coğrafyası ve topografyası hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölüm "*Ferhatü'l-enfüs fî fuzalâ'i'l-'asri min ehli'l-Endelüs*"' isimli ikinci bölümde ise Endülüs'ün meşhur kişilikleri anlatılmıştır. Eserde Endülüs'ün 400 (1009-1010) tarihinden sonrasında meydana gelen siyasî gelişmelerle, 1016'da kurulmasıyla birlikte 1058'e kadar Endülüs coğrafyasının çoğunluğuna hâkim olan ve Endülüs siyasetini yönlendiren Hammûdîler idaresi ve Kurtuba (Córdoba) şehri hakkında bilgiler verilmiştir. Müellif, eserini kaleme alırken Mes'ûdî, İbn-i Hayyân ve Ebû Ubeyd el-Bekrî gibi kendinden önceki tarih ve coğrafyacıların eserlerinden istifade etmiştir.[435]

Eserin IX. (XV.) yüzyılda yazıldığı düşünülen "T*alîkun müntekan min Ferhati'l-enfüs fî târîhi'l-Endelüs*" adlı küçük bir eserde, Ferhatü'l-enfüs'ün coğrafya kısmı hakkında bilgiler bulunmaktadır. Lütfi Abdülbedî', bu eserlerden yola çıkarak, eserin bazı kısımlarını önce makale ("*Nassun Endelüsiyyün cedîd kıt'atün min kitâbi Ferhati'l-enfüs İbn Gâlib*" MMMA, 1/2, Kahire 1375/1955), sonra kitap hâlinde yayımlamıştır (Kahire 1956).[436]

4.5.6. İbn-i Beşküvâl (494-1101/578-1183)

4.5.6.1. Hayatı

İbn-i Beşküvâl, 3 Zilhicce 494'te (29 Eylül 1101) Kurtuba'da (Córdoba) dünyaya gelmiştir. İbn-i Beşküvâl'in ailesi ise aslen Belensiye (Valencia) civarında bulunan Şüriyyûn (Sorrion) şehrindendir. Tam adı Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b.

---

[434] Câsim el-Ubûdî, "*İbn Gâlib*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XIX, İstanbul 1999, s. 501.
[435] el-Ubûdî, a.g.m, s. 501-502.
[436] el-Ubûdî, a.g.m, s. 501-502.

Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşküvâl b. Yûsuf b. Dehâ b. Dekka b. Nasr b. Abdülkerim el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî'dir. Beşküvâl'in babası dönemin önde gelen hâdis ve kıraat âlimlerinden Abdülmelik idi. Beşküvâl'de ilk eğitimini babasının yanında almıştır. Daha sonrasında ise babasının yanından ayrılan İbn-i Beşküvâl, İşbîliye (Sevilla) şehrine giderek burada Kadı Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'den fıkıh alanında dersler almıştır. İlmini ilerletmesinin ardından ise İbn-i Beşküvâl, mezkûr kadıya bağlı bazı bölgelerde kadı naibliği yapmıştır.[437]

İbn-i Beşküvâl, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin yanı sıra, Muhammed b. Attâb, Ebü'l-Kâsım b. Baki, Ebü'l-Hasan Abdurrahman, Ebû Abdullah b. Mekkî, Ebü'l-Velid b. Rüşd, Ebü'l-Kasım b. Savâb, Ebû Bahrü'l-Esdî, Ebü'l-Velid b. Tarif, Ebü'l-Hasan b. Mugis, Ebû Abdullah el-Hâcc, Ebü'l-Hasan b. Afîf, Ebû Abdullah el-Mevzurî, Ebû'l-Hasan Abbâd b. Serhân ve Ebû Abdullah b. Eht-i Ganim gibi âlimlerden dersler almıştır.[438]

Kurtubalı hâdis âlimlerinin en ünlülerinden sayılan İbn-i Beşküvâl, Mâlikî fıkhı ve tarih alanına da vakıf idi. Başta babası Abdülmelik olmak üzere pek çok kişiden rivâyetlerde bulunmuştur. Çok fazla nakil yapması nedeniyle dönemindeki ve sonraki dönemlerdeki âlimlerce şiddetle eleştirilmiştir. Bununla birlikte onu güvenilir bir râvi sayanların sayısı da az değildir. İbn-i Beşküvâl, 8 Ramazan 578'de (5 Ocak 1183) vefat etmiştir.[439]

4.5.6.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Beşküvâl, itibar derecesi yüksek çok sayıda eseri mevcuttur. Onun en önemli eseri "*Kitâbü's-Sıla fî târîhi e'immeti'l-Endelüs*" dür. Bu eser İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) "*Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*" eserine ek olarak kaleme alınmıştır. Eserde hâdis ve fıkıh başta olmak üzere Endülüs'te yetişen çeşitli âlimler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Yaklaşık 1541 âlimin doğdukları, öldükleri ve hayatları boyunca gittikleri şehirler, künyeleri, hocaları ve öğrencileri hakkında bilgiler verilmiştir. İbn-

[437] İbn Beşküvâl, **es-Sıla**, (Ed. İbrahim Ebyarî), C: I, Darü'l-Kitabi'l-Mısrî-Darü'l-Kitabü'l-Benanî, Kahire-Beyrut 1410 (1989), s. 7-8; Nadir Özkuyumcu, "*İbn Beşküvâl*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: IX, İstanbul 1999, s. 377.
[438] İbn Beşküvâl, a.g.e, s. 8.
[439] İbn Beşküvâl, a.g.e, s. 1; Özkuyumcu, a.g.m, s. 377.

i Beşküvâl, kendisinden hâdis rivâyet edenleri de es geçmeyerek eserine eklemiştir. Alfabetik sırayla yazılması da bu kaynaktan istifade edilebilme hızını artırmaktadır. İbn-i Beşküvâl bu eserini 3 Cemâaziyelevvel 534 (26 Aralık 1139) tarihinde tamamlamıştır. Müellif eserine daha sonradan bazı eklemeler de yapılmıştır. İbn-i Beşküvâl eserini yazarken Ebû İshak b. Şinzîr el-Ümevî'nin "*Kitâbü'r-Rivâyât"*, Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdurrahman el-Ensârî'nin "*Târîhu Fukahâ'i Tuleytula*" ve İsmâil b. Muhammed'in "*Şüyûhu İbn Hazrec*" gibi âlimlerin eserlerinden istifade etmiştir.[440]

Kitâbü's-Sıla eserini ilk kez F. Codera iki cilt hâlinde yayımlanmıştır. (Madrid 1882-83). Daha sonrasında ise İzzet el-Attâr (Kahire 1374/1955) ve İbrâhim el-Ebyârî (Kahire-Beyrut 1410/1989) tarafından üç cilt olarak yayımlanmıştır. Kitâbü's-Sıla'ya yazılan bazı ekler şunlardır: İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1260), "*Kitâbü't-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*", İbn Abdülmelik el-Merrâkuşî (ö. 703/1303), "*ez-Zeyl ve't-Tekmile li-Kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla*", İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî (ö. 708/1308), "*Sılatü's-Sıla*".[441]

İbn-i Beşküvâl'in bir diğer eseri ise "*Kitâbü Gavâmizi'l-esmâ'i'l-mübheme el-vâkı'a fî mütûni'l-ehâdîsi'l-müsnede*" dir. Eser, yazılış tarzı amacıyla Hatîb el-Bağdâdî'nin "*el-Esmâ'ü'l-mübheme fi'l-enbâ'i'l-muhekeme*" eserine benzemektedir. Eser, hâdis metinlerinde geçen ismi belirsiz veya künyesiyle meşhur olamamış kişileri tespit etmek için yazılmıştır. Eseri ilk kez iki cilt hâlinde yayımlayan kişi Mahmûd Magrâvî olmuştur (Mekke 1406/1986). Daha sonrasında eseri, İzzeddîn Ali es-Seyyîd ile Muhammed Kemâleddîn İzzeddîn iki cilt hâlinde yayımlamışlardır (Beyrut 1407/1987). Yayınlanan bu eser, 1415 (1994) tarihinde Cidde'de basılmıştır. Bu eserin Sıbt İbnü'l-A'cemî tarafından sadeleştirmesi de yapılmıştır.[442]

İbn-i Beşküvâl'in üçüncü eseri "*Kitâbü'l-Müstegisîn billâhi te'âlâ'inde'l-mühimmât ve'l-hâcât*" tır. Bu eser savaş durumu, kıtlık, kurallık gibi zor durumlarda Müslümanların Allah'tan nasıl yardım istemesi gerektiğini anlatmak için yazılmıştır. Bu anlatımlar Hz. Muhammed, sahâbe, tâbiîn ve daha sonraki ardıllarından örnekler

---

440 Özkuyumcu, a.g.m, s. 377.
441 Özkuyumcu, a.g.m, s. 377.
442 Özkuyumcu, a.g.m, s. 377.

verilerek yapılmış ve dua örnekleri verilmiştir. Eserde 154 rivâyet bulunmaktadır. Manuela Marin müellifin hayatı hakkında bilgiler veren İspanyolca bir kısım eklenerek eseri ilk defa yayımlanmıştır (Madrid 1991). Daha sonrasında ise G Abbas b. Guneym tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1414/1994).[443]

İbn-i Beşküvâl'in beşinci eseri "*ez-Zeyl 'alâ cüz'i Bakî b. Mahled fi'l-havzi ve'l-kevser"* dir. Eser Bakî b. Mahled'in kırk dört rivâyetten oluşan eserine ek olarak yazılmıştır. Müellif, İbn-i Mahled'in kırk dört rivâyetine ayriyetten otuz farklı rivâyet yazmıştır. Abdülkâdir b. Muhammed Atâ Sûfî eseri "*Merviyyatü's-sahâbe fi'-havzi ve'l-kevser*" içerisinde yayımlamıştır (s. 109-126, Medine 1413).[444]

İbn-i Beşküvâl'in altıncı eseri "*Ahbâru İbn Vehb*" dir. Eserde İbn-i Vehb'in yapmış olduğu rivâyetlere yer verilmiştir. Manuela Marin bu eseri İspanyolca'ya tercüme ederek yayımlamıştır (Al-Qantara, C: X, Madrid, s. 385-403). İbn-i Beşküvâl'in yedinci eseri "Kitâbü'l-Fevâ'idi'l-müntehabe ve'l-hikâyâti'l-müstagrebe" dir. Eser hâdis rivâyetler, muhâddisler, zâhidler ve fâkihler hakkında bilgi vermektedir. Eserde ayriyeten Endülüs, Mağrip ve Maşrık'ın tanınan isimleri hakkında da bilgiler bulunmaktadır.[445]

Toplamda elliye yakın eseri bulunan İbn-i Beşküvâl'in diğer eserlerinin isimleri şöyledir: "*Ahbâru İbn-i'l-Mübârek*", "*Ahbâru kudâti Kurtuba*", "*Ahbârü'l-Muhâsibî*", "*et-Tenbîh ve't-ta'yîn li-men dehale'l-Endelüs mine't-tâbi'în*", "*Zühhâdü'l-Endelüs ve e'immetühâ*", "*Zikru men rave'l-Muvatta' 'an Mâlik*", "*Mu'cem*", "*Ahbâru İsmâ'îl el-Kâdî*", "*Turuku hâdîsi men kezebe 'aleyye*", "*Turuku hâdîsi'l-migfer*", "*Ahbâru İbn 'Uyeyne*", "*Müselselât*", "*Ahbârü'l-A'meş*", "*el-Kurbetü ilallâh bi's-salâti 'ale'n-nebî*" .[446]

Gerisinde İbn-i Hayr el-İşbîlî, Ebû'l-Hasan ed-Dahhâk, Muhammed b. Abdullah es-Saffâr, İbn-i Dihye el-Kelbî ve İbn-i Ât gibi çok sayıda âlim bırakmıştır.[447]

---

[443] Özkuyumcu, a.g.m, s. 377.
[444] Özkuyumcu, a.g.m, s. 377.
[445] Özkuyumcu, a.g.m, s. 377.
[446] Özkuyumcu, a.g.m, s. 377.
[447] Özkuyumcu, a.g.m, s. 377.

Yetiştirdiği âlimlerden en ileri derece ilimlere vakıf olan ise Muhyiddin İbn-i Arabî olmuştur.[448]

4.5.7. Lisânüddin İbnü'l-Hatîb (713-1313/776-1374)

4.5.7.1. Hayatı

Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, 25 Receb 713 (15 Kasım 1313) tarihinde Levşe (Loja) şehrinde doğmuştur.[449] Endülüs'te tarihçi, filozof, hekim ve edip olarak ünlenmiştir. İçlerinde en ileri derece olduğu ise tarih alanıydı.[450] Soyu Endülüs'ün fethinden sonra Suriye'den Endülüs'e göç etmiş Yemen asıllı bir aileye dayanmaktaydı. Kurtuba'ya (Córdoba) ve sonrasında Tuleytula'ya (Toledo) yerleşen ataları, Hristiyan saldırılarının şiddetlenmesi üzerine Levşe'ye göç etmek mecburiyetinde kalmışlardır. "*Benü'l-Vezîr*" diye bilinen aile, İbnü'l-Hatîb'in dedelerinden Sâid'in hatiplik görevini icra etmesinden dolayı "*Beni'l-Hatîb*" olarak anılmaya başlanmıştır. İbnü'l-Hâtib'in babası Abdullah ise Nasrî Sultanı Ebû'l-Haccâc I. Yûsuf'un veziri Ebû'l-Hasan Ali İbnü'l-Ceyyâb'ın hizmetinde "*Dîvân-ı İnşâ*"da çalışmıştır. Abdullah dönemin mümtaz bir âlimiydi.[451]

İbnü'l-Hâtib, babasının görev yaptığı Gırnâta'da (Granada) İbn-i Cüzey, Vezir İbnü'l-Ceyyâb, Muhammed b. Muhammed el-Makkarî gibi âlimlerden dersler görmüştür. Babasıyla abisini Tarif Seferi'nde (74/1340) kaybetmesinden sonra İbnü'l-Ceyyâb'ın sır kâtibi olmuştur.[452] İbnü'l-Hâtib, İbnü'l-Ceyyâb'ın 749'da (1340) meydana gelen veba salgınında ölmesinin ardından vezirlik, Divân-ı İnşâ reisliği ve sır kâtipliği görevleri kendisine verilmiştir.[453] İbnü'l-Hâtib, Sultan Ebû'l-Haccâc I. Yûsuf'un öldürülmesinden sonra Nâsrî tahtına geçen oğlu Ganî-Billâh V. Muhammed zamanında da bu güçlü konumunu korumayı başrmıştır. 755 (1354) tarihinde Kastilya Krallığı'na karşı ittifak aramak maksadıyla Merînî Sultanı Ebû inân el-Merînî'ye elçi olarak gönderilmiştir. 760 (1359) tarihinde Ebû'l-Velîd II.

---

[448] İbn Arabî, Kitâbü'l-Fenâ Fi'l-Müşâhede ("Fena" Risâlesi), s. 7.
[449] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 57; Câsim el-Ubûdî, Cengiz Tomar, "*İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXI, İstanbul 2000, s. 74.
[450] Özdemir, Endülüs, s. 266; Câsim el-Ubûdî, Cengiz Tomar, a.g.m, s. 74.
[451] Câsim el-Ubûdî, Cengiz Tomar, a.g.m, s. 74.
[452] Câsim el-Ubûdî, Cengiz Tomar, a.g.m, s. 74.
[453] Özdemir, Endülüs, s. 266; Câsim el-Ubûdî, Cengiz Tomar, a.g.m, s. 74.

İsmâil'in yönetimi ele geçirmesinin ardından eski sultan Gânî-Billâh Vâdîâş (Guadix) şehrine kaçmak zorunda kalmıştır. İbnü'l-Hatîb ise bu zorlu dönemde malları elinden alınarak, hapsedilmiştir. İbnü'l-Hatîb'in bu esareti Merînî Sultanı Ebû Sâlim İbrâhim'in kâtibi İbn-i Merzûk el-Hatîb'in araya girmesiyle son bulmuştur. Hapisten çıkan İbnü'l-Hatîb, Ganî-Billâh ile beraber Mağribe sığınmıştır.[454]

İbnü'l-Hatîb Mağrip'de bulunduğu yıllarda İbn-i Haldûn ile dostluk kurmuştur. Selâ (Salé) şehrinde geçirdiği iki yıl zarfında ise eser yazma uğraşına girmiştir. Ganî-Billâh'ın 20 Cemâziyelâhir 763 (16 Nisan 1362) tarihinde tahtına tekrar kavuşmasının ardından İbnü'l-Hatîb eskiden olduğu gibi tekrar vezirlik görevini icra etmiştir. İbnü'l-Hatîb bir ara şeyhûl-guzât Osman b. Ebû Yahyâ ile mücadeleye girdiyse de, onu bertaraf ederek görevini yapmayı sürdürmüştür. İbnü'l-Hatîb bu ikinci vezirlik döneminde ki nüfuzu ilk seferkine nazaran daha fazla artmıştır. Bu durum sultanın, İbnü'l-Hatîb'in öğrencisi ve aynı zamanda yardımcısı olan İbn-i Zümrek'in ve arkadaşı Kâdılkudât Ebû'l-Hasan Ali en-Nübâhî'nin kendisine cephe almasına yol açmıştır. Bu durumdan dolayı canı tehlikeye giren İbnü'l-Hatîb, 774'de (1371) Tilimsân şehrine giderek Merînî Sultanı Ebû Fâris I. Abdülazîz'e sığınmıştır. Bu olayın yaşanmasından kısa bir süre sonra yeni Vezir İbn-i Zümrek ve Kadı Nübâhî İbnü'l-Hatîb'in kitaplarındaki bazı sözleri dayanak gösterip, katline dair fetva vermişlerdir. Nasrî Sultanı Ganî-Billâh bu fetvayı onaylamış ve Merînî Sultan'ından İbnü'l-Hatîb'in iadesini talep etmişlerdir. Ama bu iade talebi Merînî Devleti tarafından reddedilmiştir. Bu da iki ülkenin siyasî ilişkilerinin bozulmasına yol açmıştır.[455] Ganî-Billâh hapis isteği ve Merinî sarayının kıdemli ismi Süleyman b. Dâvûd'un sultanı kışkırtması sonucu Merinî Sultanı Ebû'l-Abbâs I. Ahmed, İbnü'l-Hatîbi tutuklatmıştır. Daha sonrasında mahkemeye çıkan İbnü'l-Hatîb hapse atılmıştır. Mahkeme heyetinde İbn-i Zümrek'de bulunmaktaydı. İbnü'l-Hatîb, 776/1374 tarihinde çok trajik bir biçimde ölmüştür.[456] İbnü'l-Hatîb, hapiste bulunduğu sırada İbn-i Zümrek ve Süleyman b. Dâvûd'un adamları tarafından

---

[454] Câsim el-Ubûdî, Cengiz Tomar, a.g.m, s. 74.
[455] Câsîm el-Ubûdi – Cengiz Tomar, a.g.m, s. 74.
[456] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 57; Özdemir, Endülüs, s. 266; Câsim el-Ubûdî, Cengiz Tomar, a.g.m, s. 74.

suikaste kurban gitmiştir. Cesedi Fas'ta bulunan Bâbülmahrûk yakınlarına defnedilmiştir.[457]

4.5.7.2. Bilim dünyasına katkıları

İbnü'l-Hatîb, bilim dünyasına özellikle tarih alanında önemli eserler bırakmıştır. Vezirliği sırasında yazdığı resmî ve özel mektuplar tarihî ve edebî açıdan kıymetlidir. Onun eserlerinin en büyük niteliği, Endülüs halkının yaşayışını, kültürünü ve âdetlerini şahsî ya da devlet kaynaklarına dayandırarak yazdığı eserlerde geniş kapsamlı olarak anlatmasıdır.[458] İbn-i Haldûn, Ahmed b. Muhammed el-Makkarî gibi isimler İbnü'l-Hatîb'den övgüyle bahsetmektedirler.[459]

İbnü'l-Hatîb'in çok sayıda eser kaleme almıştır. Bunlardan ilki, "*el-İhâta fî ahbâri (târîhî) Gırnâta*" dır.[460] Eserde Gırnâta'nın (Granada) tarihine, coğrafyasınına, topografyasına dair bilgiler bulmak mümkündür. İbnü'l-Hatîb'in Endülüs'ün bu önemli ilim ve kültür merkeziyle en ufak bağlantısı bulunan âlimlerin biyoğrafiyelerine yer vermesi eserin kıymetini bir kademe daha artırmaktadır. Ayrıca bu âlimlerden bazılarının eserlerine de yer verilmiştir. Bu kitabın yazımında İbnü'l-Ebbâr, İbnü'l-Kûtiyye İbn-i Beşküvâl, İbn-i Sahibüssalât, Feth b. Hâkân el-Kaysî ve hocası İbn-i Hayyân gibi âlimlerin kaynaklarından istifade edilmiştir.[461] İbnü'l-Hatîb, eserde Hristiyanlar tarafından işgal edilen İşkar kalesinin (Huescar, Gırnâta'nın yaklaşık olarak 110 km kuzeydoğusunda) 724/1334 tarihinde Nasırî Sultanı I. Ebû Velîd İsmâîl (713-1314/725-1325) tarafından topa tutulmasını anlatmıştır. İbnü'l-Hatîb, mezkûr hükümdârın, kaleye neft (petrol) ile işleyen bir aletten sıcak demir bir gülle atılması için emir verdiğini ve çok şiddetli bir biçimde bu güllelerin atıldığını eserinde aktarmıştır. Hatta top gürültüsü ile gök gürültüsünü eserde kıyaslanmıştır. Eserde yer yer bu tip abartmalar yapılmıştır. Sonraki yıllarda bu olay M. Cesiri ve Antonio Conde (1765-1820) gibi bu eseri inceleyen kişilerinde dikkatini çekmiştir.[462]

---

457 Câsim el-Ubûdî, Cengiz Tomar, a.g.m, s. 74.
458 Özdemir, Endülüs, s. 266; Câsim el-Ubûdî, Cengiz Tomar, a.g.m, s. 74.
459 Câsîm el-Ubûdi, Cengiz Tomar, a.g.m, s. 74.
460 Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: V, s. 101; Câsîm el-Ubûdi, Cengiz Tomar, a.g.m, s. 74; Özdemir, Endülüs, s. 266.
461 Câsîm el-Ubûdî , Cengiz Tomar, a.g.m, s. 74.
462 Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: V, s. 101.

Ebû Yahyâ İbn-i Âsım bu esere ek mahiyetinde "*er-Ravzü'l-erîz*" isminde bir eser kaleme almıştır. El-İhâta ilk olarak iki cilt hâlinde yayımlanmıştır (Kahire 1901). Daha sonrasında ise Muhammed Abdullah İnân dört cilt olarak yayımlamıştır (Kahire 1955-1977). Eserin daha önce yayımlanmamış bazı kısımları ise Abdüsselâm Şekkûr tarafından yayımlanmıştır (Tıtvân 1988).[463]

İbnü'l-Hatîb'in ikinci eseri "*Nüfâzatü'l-cirâb fî'ulâleti'l-îgtirab*" dır. Eser İbnü'l-Hatîb'in 761-763 (1360-1362) tarihlerinde Selâ şehrinde geçirdiği sürgün hayatında yaşadığı hatıralarını içermektedir. Nüfâzatü'l-cirâb Fas ve Merînîler tarihi hakkında da bilgi vermesinden açısından önemlidir. Eserin gerçeği üç kısımdan oluştuysa da, günümüze yalnızca iki kısımı ulaşmıştır. Günümüze ulaşan kısımlardan ikinci bölümü, Ahmed Muhtâr el-Abbâdî ve Abdülazîz el-Ehvânî (Kahire 1968; Dârülbeyzâ 1985) ve üçüncü bölümü ise Sa'diyye Fâgıyye (Dârülbeyzâ 1989) yayımlamıştır. D. E. G. Gómez "*Foco de Antigua luz sobre la Alhambra: desde un texto de Ibn al-Jatib en*" 1362 adıyla eserin bazı kısımlarını İspanyolca'ya tercüme etmiştir (Madrid 1988).[464]

İbnü'l-Hatîb'in üçüncü eseri "*A'mâlü'l-a'lâm fîmen bûyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki İslâm*" dır. İbnü'l-Hâtîb bu eserini çocuk yaşta hükümdâr olan kişileri tanıtmak ve çocuk bile olsa bu yönetimin meşru olduğunu ispatlamak amacıyla yazmıştır. İbnü'l-Hatîb bu ispatlama amacının dışına çıkarak, Nasrî Sultanı Ganî-Billâh Muhammed'e kadar gelen İslâm tarihini anlatmıştır. Eser Merînî Sultanı Ebû Fâris I. Abdülazîz'in küçük yaşta tahta çıkan çocuğu Ebû Zeyyân Muhammed Saîd ve veziri Ebû Bekir b. Gâzî'ye yazılmıştır. Üç bölümden oluşan eserin, Endülüs tarihiyle ilgili kısımları Evariste Lévi-Provençal "*İsbâniyeti'l-İslâmiyye*" adıyla yayımlamıştır (Rabat 1934; Beyrut 1956). Bununla beraber aynı kısmı Wilhelm Hoenerbach bazı eklemeler yaparak, Almanca'ya çevirererek yayımlamıştır (Zürih-Stuttgart 1970). Eserin Mağrip tarihiyle ilgili kısmını Ahmed Muhtâr el-Abbâdî ve Muhammed İbrâhim el-Kettânî "*Târîhu'l-Magribi'l-'Arabî fî 'asri'l-vasît*" adıyla yayımlamıştır (Dârülbeyzâ 1964). Kuzey Afrika ve Sicilya'yı anlatan kısımlarını Hasan Hüsnî Abdülvehhâb yayımlamıştır ("Centenario M. Amari", Palermo 1910, II, 427-482). Bu yayımlanan metni Rafaella Castrillo İspanyolca'ya tercüme etmiştir

[463] Câsîm el-Ubûdî – Cengiz Tomar, a.g.m, s. 74
[464] Câsîm el-Ubûdî – Cengiz Tomar, a.g.m, s. 74

("*Ibn al-Jatib Kitab A'mal al'a'lam-Historia medieval İslâmica del Norte de África y Sicilia*", Madrid 1983).[465]

İbnü'l-Hatîb'in dördüncü eseri "*el-Lemhatü'l-bedriyye fi'd-devleti'n-Nasrîyye*" dir.[466] Eserde *Nasrîler Hânedanlığı*'nın tarihi anlatılmaktadır. Devletin kuruluşundan 635 (1238) başlayarak, devletin yıkılış tarihi olan 765 (1364) yılına kadar mezkûr hanedanlığın tarihi hakkında bilgiler verilmiştir. Muhibbüddîn el-Hatîb bu eseri özetleyerek yayımlamıştır (Kahire 1347/1928). El-Lemhatü'l-bedriyye eseri daha sonrasında tekrardan yayımlanmıştır (Beyrut 1978, 1980).[467]

İbnü'l-Hatîb'in beşinci eseri "*Mukni'ât*" tır. Eserde Ortaçağ'da Avrupa'yı derinden etkileyen veba hakkında bilgiler verilmiştir. Özellikle 749/1348 tarihinde Batı Avrupa ülkelerinin yaşadığı ve *kara ölüm* olarak nitelendirilen korkunç veba salgınlarıyla[468] ilgili daha detaylı bilgiler verilmiştir. Müellif, vebanın bir kapla, bir elbiseyle veyahut vebalı kişinin taktığı bir küpeyle bile bulaşabileceğini söylemiştir. İbnü'l-Hatîb, vebalı biriyle direk temasta bulunulduğunda artık o kişinin kurtulmasının çok zor olduğunu eserinde aktarmıştır. İbnü'l-Hatîb, bu hastalığın veba taşıyan bir kişinin Akdeniz'e gelmesi[469] sonucunda bölgeye yayıldığını düşünmüştür. Bu eser günümüze ulaşmayı başarmıştır. Özellikle Avrupa'nın en önemli ve yıkıcı olaylarından olan veba hakkında bilgiler vermesi, Avrupalıları bu eseri incelemeye yöneltmiştir. Joseph Müller, bu eseri 1863'te Almanca'ya tercüme etmiştir.[470]

İbnü'l-Hatîb'in altıncı eseri "*Rakmü'l-hulel fî nazmi'd-düvel*" dir. Eserin yazımı 765 (1364) yılında tamamlanmıştır. Manzum tarzda kaleme alınan eser İslâm tarihi hakkında bilgiler vermektedir. İbnü'l-Hatîb bu esere daha sonrasında şerh yazmıştır. Yapılan bu şerhi A. Derviş "*Şerhu Rakmi'l-hulel fî nazmi'd-düvel*" adıyla yayımlamıştır (Şam 1990).

---

465 Câsîm el-Ubûdî – Cengiz Tomar, a.g.m, s. 74-75.
466 Özdemir, Endülüs, s. 266; Câsîm el-Ubûdî – Cengiz Tomar, a.g.m, s. 75.
467 Câsîm el-Ubûdî – Cengiz Tomar, a.g.m, s. 75.
468 Batı Avrupa ülkelerinin yaşadığı veba salgınları hakkında detaylı bilgi için bkz. Sean Martin, **The Black Death (Kara Ölüm-Orta Çağ'da Veba)**, (Çev. Cumhur Atay), Kalkedon Yayınları, İstanbul 2011, s. 25-60.
469 Vebanın Avrupa'ya nasıl yayıldığı hakkında detaylı bilgi için bkz. Sean Martin, a.g.e, s. 22-24.
470 Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 57-58.

İbnü'l-Hatîb'in yedinci eseri "*el-Ketîbetü'l-kâmine fîmen lakıynâhü bi'l-Endelüs min şu'arâ'i-mi'eti's-sâmine*" dir. Eserde yazarın muasırı olduğu H. VIII. / M. XIV. âlim ve devlet adamları hakkında bilgiler verilmiştir. Eser ne yazık ki tamamlanamamıştır. Eserin mevcut kışı ise İhsan Abbas tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1963, 1983). İbnü'l-Hatîb'in yedinci eseri "*Reyhânetü'l-küttâb ve nüc'atü'l-müntâb*" dır. Eser yazarın bazı risâlelerini ve devlet görevlisiyken yazdığı bazı resmî evrakları içermektedir. Eserde geçen risâlelerin bir kısmı diğer eserlerinde de bulunmaktadır. Bu risâlelerin bazılarından el-Makkarî *Nefhu't-tîb* adlı eserinde yararlanmıştır. Muhammed Abdullah İnân bazı risâleleri iki cilt hâlinde yayımlamıştır Kahire 1980-1981). Bu risâlelerin bir kısmı Mariano Gaspar Remiro tarafından İspanyolca'ya tercüme edilerek, yayımlanmıştır ("Correspondecia Diplomática entre Granada y Fez (siglo XIV)", Granada 1916). [471]

İbnü'l-Hâtib'in bilinen diğer eserleri şunlardır: "*Reyhânetü'l-küttâb ve nüc'Atü'l-müntâb*", "*Mi'yarü'l-ihtiyâr fî zikri'l-me'âhid ve'd-diyâr*", "*Müfâharetü (Müfâdaletü beyne) Mâleka ve Selâ*", "*Hatratü't-tayf fî rihleti'ş-şifâ' ve's-sayf*", "*el-İşâre ilâ edebi'l-vizâre*", "*et-Tâcü'l-muhallâ fî müsâceleti'l-kıdhi'l-mu'allâ*", "*el-İklîlü'z-zâhi fî men faddale (fassale) 'inde nazmi't-tâc mine'l-cevâhir*", " *'Amelü ('A'mâlü) men tabbe li-men habbe*", "*Kitabü'z-Zevâcir ve'l-'izât",* "*Künâsetü'd-dükkân ba'de intikâli's-sükkân*", "*el-Vüsûl li-hıfzi's-sıhha fi'l-fusûl*", "*Mukni'atü's-sâ'il 'ani'l-marazi'l-hâ'il*", "*el-Manzûme (Urcûze) fi't-tıb*", "*Tarfetü'l-'asr fî târîhi devleti benî Nasr*", "*İstinzâlü'l-lutfi'l-mevcûd fî esrâri'l-vücud (mevcûd)*", "*eş-Şayyib ve'l-cehâm ve'l-mâzî ve'l-kehâm*", "*Kitâbü Müsle't-tarîka fî zemmi'l-vesîka*", "*Kitâbü's-Sihr ve'ş-şi'r*", "*Ceyşü't-tevşîh*", "*Ravzatü't-ta'rif bi'l-hubbi'ş-şerîf*", "*Risâle fî tekvîni'l-cenîn*", "*el-Yûsufî fi't-tıb*", "*'Â'idü's-sıla, Bustânü'd-düvel*".[472]

4.5.8. Veliyüddin İbn-i Haldûn (732-1332/808-1406)

4.5.8.1. Hayatı

İbn-i Haldûn, 732/1332 yılında Tunus'ta doğmuştur. Yemen kökenli Hadramut kabilesine mensup bir ailenin çocuğu olan İbn-i Haldûn, temel eğitimini babasından

[471] Câsîm el-Ubûdî – Cengiz Tomar, a.g.m, s. 75.
[472] Câsîm el-Ubûdî – Cengiz Tomar, a.g.m, s. 75-76.

almıştır. Daha sonraki süreçte Tunus'tan ayrılan İbn-i Haldûn, Cezair, Fas gibi ülkelerin ardından 1362'de Endülüs'e gelerek burada saray nazırlığı görevinde bulunmuştur.[473]

1382 yılında hacca gitmeye niyetlenen İbn-i Haldûn, güvenlik sorunları nedeniyle bu niyetini gerçekleştirememiştir. İskenderi şehrinde bir süre bulunan İbn-i Haldûn, sonrasında Kahire'ye gelmiştir. Burada Sultan Berkuk (1382-1389) ile iyi ilişkiler kurmasının ardından sultan tarafından "baş kadılık" makamına getirilmiştir. Ailesinin Kahire'ye gelirken denizde gark olmasından büyük üzüntüye düşen İbn-i Haldûn, bu görevini bırakarak hacca gitmiştir. Hacdan gelmesinin ardından ise müderrislik görevini icra etmiştir. 1399 yılında ise "*Mâlikî Mezhebi Başkadılığı*"na getirilmiştir. İbn-i Haldûn, ölünceye kadar Mısır'da kalmış ve 808/1406 tarihinde vefat etmiştir.[474]

4.5.8.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Haldûn, bilim dünyasına özellikle sosyal tarih alanında önemli eserler bırakmıştır. Onun en önemli eseri "*Kitâbu'l-İber*" ya da "*el-İber*" isimli eseridir. Bu eserinde Araplar, Berberîler başka olmak üzere genel olarak milletleri anlatmıştır. Ayrıca eserde eski milletler, soyları, dindeki yerleri vb. hakkında da bilgiler verilmektedir. Endülüs ve Mağrip tarihi açısından önemli bir eserdir. Bu eser 1868'de Bulak'ta yedi cilt hâlinde basılmıştır.[475]

İbn-i Haldûn'un günümüze ulaşmayı başaran bir diğer eseri de "*Şifau's-Sail li-Tehzibi'l-Mesâil*"dir. İbn-i Haldûn'un bu eserindne başka eserlerini özetlediği bir felsefe kitabı yazdığı da bilinmektedir.[476]

---

[473] İbn-i Haldûn, a.g.e, s. 5-6.
[474] İbn-i Haldûn, a.g.e, s. 6-7.
[475] İbn-i Haldûn, a.g.e, s. 8.
[476] İbn-i Haldûn, a.g.e, s. 8.

4.6. Felsefe Alanında Yetişen Bilim Adamları

4.6.1. İbn-i Hazm (384-994/456-1064)

4.6.1.1. Hayatı

İbn-i Hazm, Kurtuba'nın (Córdoba) doğu kesiminde bulunan Rabaz-ı Minyetü'l-Mugire'de 30 Ramazan 384'te (7 Haziran 994) doğmuştur. Babası Ahmed b. Sâid devlet ricalinden biriydi. Bu durum İbn-i Hazm'ın aristokrat ve kültürlü bir çevrede yetişmesine olanak sağlamıştır. Daha sonraki süreçte 1013 yılında Kurtuba şehrinin Berberîlerin hâkimiyetine girmesiyle beraber İbn Hazm, Meriye'ye (Almeria) göç etmek zorunda kalmıştır. Mayurka (Mallorca) ve İşbîliye'de de (Sevilla) bir süre bulunmuştur.[477] İbn-i Hazm, Endülüs'te felsefe, mantık, nahiv, şiir, hitabet ve dil bilimi konusunda otoriteydi. Bunların arasında en çok mantık ilmiyle uğraşmıştır.[478] İbn-i Hazm, 30 Şaban 456 (26 Temmuz 1064) tarihinde vefat etmiştir. [479]

İbn-i Hazm'ın oğlu Ebû Râfi' el-Fadl'a göre babasının kaleme aldığı 400 cilt kitabı vardır. Bu da, yaklaşık 8000 yaprak etmektedir. Endülüs Emevî Devleti'nde bu sayıya ulaşan âlim olmamıştır. İslâm âleminde ise sadece Yezîd et-Taberî (ö. 310/922) onu geçmiştir. 86 yıllık bir ömür süren Taberî'nin her gün 14 yapraklık kitap yazdığı bilinmektedir[480]

4.6.1.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Hazm, özellikle mantık ilmi hakkında yazdığı eserlerle bilim dünyasında derin etkiler bırakmıştır. Bu konuda "*et-Takrîb li Hudûdi'l-Mantık*" adlı bir kitap

---

[477] İbn Hazm, **el-Ahlâk ve's-Siyer fî Müdâvâti'n-Nüfus**, (Çev. Cemalettin Erdemci, Hasan Hüseyin Bircan), Dönem Yayınları, İstanbul 2014, s. 7-8; İbn Hazm, **Tavku'l-Hamame Fi'lülfe ve'l-üllef (Güvercin Gerdanlığı)**, (Çev. Duygu Kızılay), Palto Yayınevi, İstanbul 2017, s. 4; Hacı Yunus Apaydın, "*İbn Hazm*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XX, İstanbul 1999, s. 39-40.

[478] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 192-193.

[479] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 192-194; İbn Hazm, el-Ahlâk…, s. 9; İbn Hazm, Tavku'l-Hamame Fi'lülfe ve'l-üllef (Güvercin Gerdanlığı), s. 4; Bayrakdar, a.g.e, s. 329; Apaydın, a.g.m, s. 40.

[480] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 194-195.

yazmıştır. Bu eserde fıkıh ve din ilimlerinden örnekler vererek, ilimlerin metotlarını anlatmıştır. Aristo'nun eserlerini eleştiren düşünceler ortaya koymuştur.[481]

Dinî konulara da hâkim olan İbn-i Hazm, *Zâhirîler Mezhebi*[482] ile ilgili birçok çalışmalar yapmıştır. İbn-i Hazm, bu mezhebin en önde gelen temsilcilerinden biri olmuştur. İbn-i Hazm, dinî konularda derinlik kazanarak Endülüs'te yüksek bir seviyeye ulaşma başarısı göstermiştir.[483] "*Müdâvâtü'n-nüfûs ve tehzîbü'l ahlâk*", "*ve's-siyer, el-Usûl ve'l-fürû*" gibi eserler bunlara örnek verilebilir.[484]

İbn-i Hazm'ın, aşk hakkında yazdığı "*Tavk'ul-Hamame Fi'lülfe ve'l-üllef (Güvercin Gerdanlığı)*" isimli eseri önemlidir.[485] Müellif, aşkın her aklı başında insan tarafından anlaşılabilecek belirtileri olduğunu söylemiştir. Bunlardan biri, âşık olan kişinin âşık olduğu insana baktığı farklı bakıştır. İbn-i Hazm, âşık olma durumunda gözünüzü sevdiğinizden bir an olsun ayıramayacağınızı ve onu can olarak göreceğimizi eserinde belirtmiştir. İbn-i Hazm, âşık olan insanın gözlerinin sevdiği insanın her hareketini takip ettiğine ve içine çekilip, onun meyiline eğildiğini aktarmıştır. Yaşnan bu durumu; bukalemunun güneşin gözüne vurmasında göz hareketlerinin değişmesine benzetmektedir. Müellif, başka bir aşk belirtisi olarak da; seven insanın başkasına açamayacağı sırları sevdiği insana rahatlıkla açması olarak saptamıştır. İbn-i Hazm, ayrıca seven insanın diğer insanlara yaptığı yapmacık hareketleri sevdiği insana yapmadığını farketmiştir.[486]

İbn-i Hazm, Tavk'ul-Hamame'de sevginin önemli özelliklerden birinin de kavuşmak olduğunu vurgulamıştır. İbn-i Hazm, hayatı boyunca sultanlarla birlikte olduğunu, yokluktan sonra zenginliği tattığını, tehlikeden sonra eminlik duygusunu tattığını, ailesinden ayrı kaldıktan sonra tekrar onlarla kavuşmanın sevincini yaşadığını belirttikten sonra bunların hiçbirisinin sevgiliye kavuşmaya eş olamayacağını söylemiştir. Sevgiliye kavuşmanın ayrı bir güzelliği olduğunu ve kavuşma sonrası ortaya çıkan durumun gönülleri şaşkına çevirdiğini eserinde aktarmıştır. Buluşmaları,

---

[481] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 192-193.
[482] Dâvûd ez-Zâhirî (ö. 270/884) tarafından kurulan ve Kur'ân ve Sünnet'in zâhirine dayanan bir mezhep. Nûreddîn Itr, "*Dâvûd ez-Zâhirî*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: IX, İstanbul 1994, s. 49.
[483] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 192-193.
[484] İbn Hazm, el-Ahlâk…, s. 12.
[485] İbn Hazm, Tavku'l-Hamame Fi'lülfe ve'l-üllef (Güvercin Gerdanlığı), s. 3-5.
[486] İbn Hazm, Tavku'l-Hamame Fi'lülfe ve'l-üllef (Güvercin Gerdanlığı), s. 5.

sevgililerin kavuşmalarının en zevkli kısmı olarak gören müellif, bu konuda şu dizeleri yazmıştır:

"*Sevgilim gecikinde, bütün gece aya fısıldadım; ay ışığında güzelim parıldadı.*
Aşkımıza dair düşler kurdum, konuşma umuduyla tutuşup ayrılık acısıyla yanarak geceyi mutlu geçirdim."[487]

Bilim konusunda da bilimlerin mertebeleri anlamına gelen "*Merâtib el-Ulûm*" isimli bir eser kaleme almıştır.[488] Eserde bilimleri dînî ve hukukî bilimler (tefsir bilimi, hâdis bilimi, hukuk bilimi, kelâm bilimi), tarih bilimi, dilbilim, astronomi bilimi, aritmetik bilimi, tıp bilimi ve felsefe bilimi olmak üzere yedi kategoriye ayırmıştır.[489] Müellif, eserde tarih ilminden doğru bir şekilde faydalanılması gerektiğini, geçmişte meydana gelen iyi ve kötü olaylardan dersler çıkarmamız gerektiğini vurgulamıştır. İbn-i Hazm, kişilerin eğitiminde tarihin çok önemli olduğu ve kesinlikle öğrenilmesi gereken bir ilim olduğunu eserinde belirtmiştir.[490]

İbn-i Hazm, Batı'da "*Abenhazam*" olarak da bilinmektedir.[491] Özellikle yakın dönemde İbn-i Hazm üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Asin Palacios, "*Abenházam de Córdoba y su historia critica de las ideas religiosas*" dört cilt hâlinde bir araştırma yapmıştır. Muhammed Uceyme, İbn-i Hazm el-Endelüsî ismiyle bir eser vermiştir (Tunus 1375/1956). Abdülhamid el-Eserî, "*el-Kâşif fî tashihi rivâyeti'l-Buhârî li-hâdîsi tahrîmi'l-me'âzif ve'r-red 'âlâ İbn-i Hâzmi'l-muhâlif ve mukallidihi'l-mücâzif*" adıyla İbn-i Hazm'ın hadis görüşlerine dair bir eser kaleme almıştır (Demmâm 1410/1989). Theodore Pulcini ise İbn-i Hazm'ın görüşlerinden yola çıkarak "*Exgesis as Polemical Discourse: Ibn Hazm on Jewish and Christian Scriptures*" isminde bir eser ortaya koymuştur. (Atlanta 1988). [492]

---

[487] İbn Hazm, Tavku'l-Hamame Fi'lülfe ve'l-üllef (Güvercin Gerdanlığı), s. 76-77.
[488] Özdemir, Endülüs, s. 264; Tez, Bilim ve Teknikte…, s. 264.
[489] Tez, Bilim ve Teknikte…, s. 35.
[490] Özdemir, Endülüs, s. 264.
[491] Tez, Bilim ve Teknikte…, s. 35.
[492] Apaydın, *İbn Hazm*, s. 51-52.

4.6.2. İbn-i Bâcce (İbniü's-Saiğ) (470?-1077?/533-1139)

4.6.2.1. Hayatı

Endülüs'ün kuzeyinde bulunan Sarakusta (Zaragoza) şehrinde muhtemelen 470 (1077) tarihinde doğmuştur. İbn-i Bâcce, Batı İslâm dünyasında yetişen ilk Müslüman filozof olarak bilinmektedir. İbn-i Bâcce İbniü's-Saiğ olarak da bilinmektedir. Batı edebiyatında ise genellikle *"Avempace"* olarak anılmaktadır. Gençlik yılları ilim ve felsefeye önem veren Hudiler Devleti'nin idaresinde bulunan Sarakusta şehrinde geçmiştir. Hayatının bu dönemi ile ilgili çok az şey bilinen İbn-i Bacce'nin, eğitim ve kültür düzeyi yüksek böyle bir şehirde, kaliteli eğitim aldığını söyleyebiliriz. İbn-i Bâcce'nin eğitim serüveni 12. yüzyılın başlarında İşbîliye'de (Sevilla) devam etmiştir. Bu şehirde ilim ve özellikle felsefe konularında belli bir seviyeye ulaşmıştır.[493]

İbn-i Tufeyl, öğrencisi İbn-i Bâcce'nin o döneme kadar Endülüs'te felsefe alanında yetişmiş en kuvvetli fikir adamı olduğunu söylemektedir. Akılcı bir filozof olan İbn-i Bâcce, Eflatun (Platon) ve Aristo gibi Yunan filozoflarının yanı sıra, Meşşâiliğin önemli temsilcisi Farâbî'den de etkilenmiştir. İbn-i Bâcce, felsefeden başka, matematik, astronomi, tıp ve musikiyle uğraşmıştır. İbn Metafizik ve felsefî konulardaki farklı görüşleri sebebiyle, dinî çevreler tarafından dinsizlikle itham edilmiştir. İbn-i Bâcce, Gazzâli ve Eş'ariliğin İslâm coğrafyasının genelinde hâkim olması sebebiyle hâkimiyet alanı bulmayan İslâm felsefesi Meşâîyye, İbn Bacce gibi Endülüs Arapları tarafından sürdürülmüştür.[494] İbn-i Bâcce 533/1139 tarihinde Fas'ta saray kökenli âlimlerin, kâtiplerin ve bunlara destek veren başka şahısların komploları neticesinde zehirlenmek suretiyle vefat etmiştir.[495]

[493] Abdullah Kocayürek, **İslâm Bilim Tarihi 3 (1100-1300)**, Maviçatı Yayınları, C: III, İstanbul 2017, s. 15-16; Hatun, a.g.e, s. 209; Yaşar Aydınlı, "*İbn Bâcce*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: IXX, İstanbul 1999, s. 348.
[494] Kocayürek, a.g.e, s. 19; Hatun, a.g.e, s. 209-210.
[495] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 18; Hatun, a.g.e, s. 209; Aydınlı, a.g.m, s. 349; Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 34-35; Özdemir, Endülüs, s. 270.

4.6.2.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Bâcce, o dönemin diğer filozoflarına kıyasla daha az eser yazmıştır. Yazdığı eserlerin çoğunluğu önceki filozofların eserlerine yazdığı şerhlerdir. Özellikle Aristo'nun görüşlerine dair şerh özelliği taşıyan birçok eseri bulunmaktadır.[496] İbn-i Bâcce'nin Batlamyûs eleştirileri de Endülüs'te bu eleştirilerin başlaması açısından önemlidir.[497]

İbn Bâcce, varlıkları sayılar olarak nitelendirmiştir. Sayılar da iki kısma boyut sahibi olanlar ve boyut sahibi olmayanlar olarak diye ayırmıştır. İbn Bâcce düşüncesinde hareketler de ikiye ayrılmaktadır. Bunlar: canlıların belirli olaylarla alakalı belirli hareketleri (insanın uyuması gibi) ve mutlak hareketler (güneşin doğuşu gibi). Mutlak hareketleri ise ezeli olarak gören İbn-i Bâcce dairevî ve düz olmak üzere onları da iki kısma ayırmıştır. İbn Bâcce ilim elde edebilmenin tek aracının akıl olduğunu savunarak Gazzâli'nin düşüncelerine karşı çıkmıştır. Ona göre deney ile elde edilen bilginin hiçbir değeri yoktur. Onun düşünceleri İbn-i Tufeyl ve İbn-i Rüşd gibi büyük filozofları da etkilemiştir. Bununla beraber siyaset felsefiyle de ilgilenen İbn-i Bâcce, hayalî bir toplum fikrini ortaya atmıştır. Onun hayalini kurduğu bu toplumda bireylerin sağlıklı olduğu ve birbirlerine güçlü bir sevgi bağıyla bağlandıklarını belirtmiştir. İbn Bâcce, böyle bir toplumun hâkim ve hekimlere ihtiyaç duymayacağını söylemiştir.[498]

İbn-i Bâcce'nin daha çok ahlak ve siyaset görüşlerinin yer aldığı "*Kitâb Tedbirü'l-Mütevahhid*" adlı eseri en büyük eseri niteliğindedir.[499] Müellif, eserde gerçek felsefe ve hayatı yaşamanın bir başına yalnız yaşamayla mümkün olacağını savunmuştur. Burada bahsedilen yalnızlık, cismânî değil, aklî bir yalnızlıktır. Eserde sûfîleri tenkit ederek Allah'ı sezgi yoluyla değil, hissî arzularla çevrelenmeyen saf düşüncesinin aklî sezgisiyle ulaşabileceğini aktarmıştır. Eserde Fârâbî (339/950) etkisi açıkça görülmektedir.[500] Moses Narboni tarafından 14. yüzyılda İbrânîce olarak özetlenen eser, E. Pococke tarafından "*Philosophus Autodidactus*" başlığını taşıyan bir çalışma

---

[496] Hatun, a.g.e, s. 210.
[497] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 34-35.
[498] Hatun, a.g.e, s. 210-211.
[499] Özdemir, Endülüs, s. 270; Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 29-30.
[500] Özdemir, Endülüs, s. 270.

içerisinde Latince olarak neşredilmiştir (1671). Eserin tamamı ilk defa D. M. A. Palacios tarafından "*El Regimen del Solitario*" adıyla İspanyolca çevirisi ile birlikte yapılmıştır.[501] Diğer eserlerine bakacak olursak: "*Risâlet'ül-Veda*", "*Kitâb İttisal'el-Akl bi'l-İnsan*", "*Kitâb'un-nefs*", "*Kelâm fi'l-Gayet'el-İnsaniyye*", "*Kelâm fi'l-Burhan*", "*Kelâm fi'l-ism ve'l-Müsemma*".[502]

4.6.3. İbn-i Tufeyl (6. yüzyıl-12. yüzyıl/581-1184)

4.6.3.1. Hayatı

İbn-i Tufeyl, Gırnâta'nın (Granada) kuzeydoğusunda bulunan Vâdîâş (Guadix) kasabasında XII. yüzyılın ilk on yılı içinde doğmuştur. Avrupa'da "*Abentofail*" olarak da bilinmektedir. İbn-i Tufeyl'in gençlik ve tahsil hayatı ile ilgili bilgi bulunamamaktadır. Endülüs'ün ünlü filozofu İbn-i Bâcce tarafından yetiştirilmiştir. Öğrencisi Bitrûcî'nin hocasını kadı diye anmasından ve Lisânüddüddin İbnü'l-Hatîb'in onu filozof ve tabip olarak nitelendirmesinden tıp, felsefe ve dinî ilimlerde yetkin biri olduğu anlaşılmaktadır. İyi bir tabip olarak yetişen İbn-i Tufeyl, mesleğini Gırnâta'da (Granada) icra etmeye başlamıştır. Bu alandaki şöhreti sayesinde Gırnâta valisinin, daha sonrasında ise Muvahhidî Hâlifesi Abdülmü'min el-Kummî'nin Septe ve Tanca valisi olan oğlu Ebû Sâid'in ilgisine mazhar olmuş ve onların sır kâtipliğine getirilmiştir. İbn-i Tufeyl'in hayatında dönüm noktası teşkil eden olay ise Muvahhidî Hâlifesi Ebû Ya'kub Yûsuf'un sarayında başhekim olarak göreve başlaması olmuştur. Tıbbın teorik meseleleriyle ilgili görüşlerini aralıksız bir biçimde sürdürmüştür. İbn-i Tufeyl, bir dönem vezirlikte yapmıştır.[503] İbn-i Tufeyl, 581/1185 tarihinde vefat etmiştir.[504]

4.6.3.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Tufeyl, Batlamyûs tıpkı hocası İbn-i Bâcce'nin yaptığı gibi eleştirmiştir.[505] Astronomi ile çok ilgilenen İbn-i Tufeyl, Batlamyûs'un gezegenlerin hareketini

---

[501] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 29-30.
[502] Hatun, a.g.e, s. 211.
[503] İlhan Kutluer, "*İbn Tufeyl*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XX, İstanbul 1999, s. 418; Hatun, a.g.e, s. 241.
[504] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 34-35, Özdemir, Endülüs, s. 271; Kutluer, *İbn Tufeyl*, s. 419
[505] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 34-35; Kutluer, *İbn Tufeyl*, s. 419.

dayandırdığı eksantrik yörüngeler ve onlara bağlı episiklüsler teorisini eleştirmiştir. Ona göre astronomi teorisi Aristo fiziğine uygun bir şekilde ve eş merkezli tarzda yeniden şekillendirilmeliydi.[506]

Felsefeyle de ilgilenen İbn-i Tufeyl, Endülüs'teki İşrakî felsefesinin en önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Onun tanınmasında önemli etkisi olan eseri ise "*Hayy İbn Yakzân*" ya da "*Esrarü'l-Hikmeti'l-Meşrikiye*" isimli eserdir. İbn-i Tufeyl*"Hayy ibn Yakzân"* adlı felsefe romanında, ıssız bir adada büyüyen Hayy b. Yakzân isimli çocuğun büyüyüp düşünmeye başladıktan sonra, akıl ve sezgileriyle Allah'a ulaşabileceğini göstermek istemiştir. İnsanın bilgi ve yeteneklerinin farkına varması ise nefis sayesinde mümkündür. Filozofun eserindeki roman sürekli sorular soran araştırmacı ruha sahip bir tiptir. Tabiatta bulunduğu sürede çeşitli aletler yaparak hayatta kalmayan çalışan romanın başkarakteri Hayy, ahlakî bilinci de sahiptir. Bu eser başta Robinson Crouse'nin yazarı olan D. Defoe başta olmak üzere, birçok Batılı sanatçı ve düşünürü derinden etkilemiştir.[507]

4.6.4. İbn-i Rüşd el-Hafîd (520-1126/595-1198)

4.6.4.1. Hayatı

İbn-i Rüşd, 520 (1126) yılında Kurtuba'da (Córdoba) doğmuştur.[508] Dinî bir çevrede büyüyen İbn-i Rüşd'ün babası Kurtuba kâdısıydı, yine dedesi büyük Ehl-i sünnet âlimlerinden olan Muhammed İbn-i Rüşd de Maliki fukuhasındandı. İslâm uleması dedesine *"Birinci İbn-i Rüşd"*, babasına *" İkinci İbn-i Rüşd"* ve kendisini de *"Üçüncü İbn-i Rüşd"* demiştir.[509] İbn-i Rüşd filozof, fakih ve hekim idi. Batı'da *"Averroes"* adıyla anılmıştır.[510]

---

[506] Kutluer, *İbn Tufeyl*, s. 419.
[507] Tekeli, v.d. , a.g.e, s. 162; Hatun, a.g.e, s. 241-245.
[508] İbn Rüşd, **Tehâfütü't-Tehâfüt (Tutarsızlığın Tutarsızlığı)**, (Çev. Muharrem Hilmi Ozev), Bordo Siyah Yayınları, İstanbul 2018, s. 3; Fatih Erdoğan, **İbn-i Rüşd**, Maviçatı Yayınları, İstanbul 2017, s. 5; Hacı Bekir Karlığa, "*İbn-i Rüşd*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XX, İstanbul 1999, s. 257; Bayrakdar, a.g.e, s. 330; Kocayürek, a.g.e, C:III, s. 47.
[509] Erdoğan, a.g.e, s. 5, Karlığa, *İbn Rüşd*, s. 257.
[510] Erdoğan, a.g.e, s. 5; Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 47; Hamuroğlu, a.g.e, s. 166; Tez, a.g.e, s. 66; Bayrakdar, a.g.e, s. 330; Karlığa, *İbn Rüşd*, s. 257; Yener, a.g.m, s. 222; Hatun, a.g.e, s. 196.

İbn-i Rüşd, temel dini ilimleri babasından öğrenmiştir. Babasından kelam, fıkıh ve edebiyat alanlarında eğitim görmüştür. Sonrasında Ebu Cafer İbni Hatun et-Tercali'den, Ebu Mervan İbn-i Cüryul ve Ebu Cafer Harun'dan felsefe, tıp ve matematik öğrenimi görmüştür.[511]

İbn-i Rüşd, 1169 yılında İşbîliye (Sevilla) kâdılığına tayin edilmiştir. 1171 tarihinde ise Kurtuba başkadısı olmuştur. İbn Rüşd, Âd kavminin helâk olmasına dair bilgilerin hayal ürünü olduğunu söylemesi Müslümanlar arasında hoşnutsuzluğa sebep olmuştur. Özellikle Ehl-i Sünnet camiası, Kur'ân'da belirtilen bir durumun efsane olduğunu söyleyen İbn Rüşd'e karşı cephe almışlardır. Sapık görüşlerinin artması ve insanları dinden çıkarmaya yönelik sözleri üzerine gelen şikâyetler sebebiyle görevinden alınan İbn Rüşd, bir süre hapis yatmıştır. Sonrasında Sultan Mansûr onu affetmiştir. 1182'de ise Sultanın özel doktoru olarak görev almıştır. Ama yine de eski gözdeliğini kaybeden İbn-i Rüşd'ün son seneleri keder ve sıkıntılar içerisinde geçmiştir. Serveti elinden alınan İbn Rüşd, Lucene şehrine sürülmüştür.[512]

İbn-i Rüşd'ün Endülüs'ün bir diğer önemli filozofu İbn-i Tufeyl ile dostluğu felsefî konulara olan ilgisini artırmıştır. Tufeyl'in vasıtasıyla 1153'de Marakeş'e giden İbn-i Rüşd, burada felsefecilere karşı aşırı sempati duyan Fas Hükümdârı Ebû Yâkûb Yûsuf'un övgüsüne mazhar olmuştur. Ebû Yâkûb ondan Aristo'ya şerhler yazmasını istemiştir.[513] Zaten İbn-i Rüşd, İbn-i Tufeyl, İbn-i Bâcce ve Bitrûcî gibi Batlamyûs'u eleştiriyor ve Aristo'nun fikirlerini savunuyordu.[514] İbn Rüşd, 9 Safer 595 (11 Aralık 1198) tarihinde Merrâkûş'ta (Marakeş) vefat etmiştir.[515]

4.6.4.2. Bilim dünyasına katkıları

Gençliğinin ilk yıllarında teoloji ve hukukla meşgul olan İbn-i Rüşd, daha sonraları tıp ve tabiat ilimlerine ilgi duymuştur. İbn Rüşd, Felix Platter (1536-1614) ve Kepler (1571-1630)'dan yaklaşık olarak dört yüz yıl önce, görme işini esas gözün retina

[511] Erdoğan, a.g.e, s. 5, Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 47, Karlığa, *İbn Rüşd*, s. 257.
[512] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 48-49, Hatun, a.g.e, s. 196-199; Karlığa, *İbn Rüşd*, s. 257-258.
[513] Hatun, a.g.e, s. 196.
[514] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 34-35.
[515] İbn Rüşd, a.g.e, s. 3, s. 12; Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s.34-35; Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: IV, s. 31; Kocayürek, a.g.e, C:III, s. 51; Erdoğan, a.g.e, s. 8; Hatun, a.g.e, s. 196-199; Karlığa, *İbn Rüşd*, s. 258; Özdemir, Endülüs, s. 271; Nasr, a.g.e, s. 106.

tabakasının yaptığını ve ışığa duyarlı organın bu tabaka olduğunu belirtmiştir.1156 yılında ünlü tıp eseri *“el- Külliyat fi’t-Tıb”* (Latincede Colliget) adlı eserini tamamlamıştır. Sonrasında ise hukuktan uzaklaşarak, metafizik konulara geçiş yapmıştır.[516]

Ebû Yâkûb’un da direktifiyle İbn-i Rüşd, Aristo’nun *“De Caeolo Et Mundo”* adlı eserini inceleyerek şerhler yazmıştır.[517] İbn Rüşd; Fârâbi, İbn-i Sina ve İmâm-ı Gazâli’nin eserlerinin yanı sıra, Batı filozoflarının eserlerini de incelemiştir. Aristo ile Eflatun’un görüşleri arasındaki farklılıkları ortadan kaldırmaya uğraşmıştır. Yunan filozoflarının yanılgıya düştüklerini söyleyen İmâm-ı Gazâli’ye karşı bu filozofları savunmuştur.

İbn-i Rüşd, İmâm-ı Gazâli’nin felsefecilerin tutarsızlıklarını belirtmek için yazdığı ünlü eseri “*Tehâfüt’ül-Felâsife*” (Felsefenin Tutarsızlığı) adlı eserine karşın “*Tehâfüt’üt-Tehâfüt*” (Tutarsızlığın Tutarsızlığı) adlı bir reddiye yazmıştır.[518] Eserden örnekler verecek olursal; Gazâlî, felsefecilerin ruhların yok olmasının olanaksız olduğunu iddia ettiklerini söylemiştir. Ayrıca İbn-i Sînâ örneği vererek tüm filozofların bu düşünce de olduğunu belirtmiştir. Gazâlî bu konuda: “C*anın bedenden ayrı olduğunu kabul etmiyoruz*” diyerek İbn-i Rüşd’e yüklenmiştir. İbn-i Rüşd ise Eflâtun’un görüşlerinden yola çıkarak canın bedenden ayrı olduğunu iddia etmiştir.[519]

Tehâfüt’üt-Tehâfüt eseri, Calonyme ben David tarafından erken dönemde İbrânîce’ye çevirmiştir, daha sonrasında Latince çevirileri yapılmıştır. Rönesans Avrupa’sını derinden etkileyen eserler sadece bu eser Venedik’te yedi defa basılmıştır (1497, 1527, 1529, 1542, 1555, 1560 ve 1573).[520]

1188’de yirmi yıla aşkın üzerine çalıştığı ve fıkıh alanında meşhur bir eser olan “*Bidâyetü’l-müctehid’i ve nihâyetü’l-muktesid*” yazmıştır.[521] Eser mezheplerin fıkıh

---

516 Erdoğan, a.g.e, s. 5-6; Bayrakdar, a.g.e, s. 177.
517 İbn Rüşd, a.g.e, s. 11; Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 48.
518 İbn Rüşd, a.g.e, s. 3; Özdemir, Endülüs, s. 271.
519 İbn Rüşd, a.g.e, s. 531-532.
520 İbn Rüşd, a.g.e, s. 13.
521 Hacı Yunus Apaydın, *İbn Rüşd (Fıkhi Görüşleri)*, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XX, İstanbul 1999, s. 288; Özdemir, Endülüs, s. 255.

mantığını ve tekniğini ortaya koyması bakımından önemlidir.[522] Müellif, yetmiş bölümden oluşan bu eserinde mezhepleri karşılaştırmıştır. Sahâbe ve tâbiînden kendi yaşadığı döneme kadarki tüm müçtehitlerin görüşlerine yer vermeyi de ihmal etmemiştir. Eseri Mâlikî fıkhının görüşlerini savunarak yazmasına rağmen yer yer İmam Mâlik'in görüşlerini de eleştirmekten geri durmamıştır.[523] İbn-i Rüşd, bu bağlamda "*el-Mukaddemât" ve "el-Beyân ve't-tahsîl*" isminde iki eser daha kaleme almıştır.[524] İbn-i Rüşd, yazdığı eserlerle birlikte Endülüs'te Mâlikî fıkhı konusunda kalıcı izler bırakmayı başarmıştır.[525]

İbn-i Rüşd'ün sayılan eserlerinden başka; "*Kitâbü'l-Hayevân*" , "*Zarûri*" , "*Telhisü Kütübi Aristotales*" , "*Telhisü İlâhiyyât-ı Nikolavus*" , "*Şerhü Kitâbü'ün-Nefs li-Aristotales*" , "*Şerhü Kitâb'üs-Semâ ve'l-Âlem li-Aristotales*" , "*Makâle fil-Kıyas*" , *Muhtasar-ı Mecistî*" , "*Fasl'ül-Makâl ve Keşf an Menâhicil-Edille*" , "*Kitâbü Mâbâdet-Tabia*" , "*Şerhü'l Urcûze fi't-Tıb*" , "*Makâle fi Cevher'il-Felek*" gibi eserleri bulunmaktadır.[526] İbn-i Rüşd'ün 10.000 yapraktan fazla kitap sayfası kopya ettiği bilinmektedir.[527]

Rasyonalist bir filozof olan İbn Rüşd, Batı Dünyası'nda itibar gören birisi olmuştur. Fikirleri de akıl ölçüsünde şekillenen İbn-i Rüşd, dini konularda vahy ve nâkili temelli inanışı benimsememiştir. Fikirlerini çekinmeden söylemesi ve görüşlerini keskin bir dille dile getirmesi üzerine Hristiyanlar tarafından zamanının Voltaire'i olarak kabul görmüştür.[528] İbn-i Rüşd, bu konuda "*Öyle görünüor ki, bizler henüz ayndınlatılmasını istediğimiz birçok soruda gerçeği bulma imkânına sahip değiliz. Bununla beraber biz bugün ulaşabildiğimizi ortaya koymaktan kaçınamayız. Ama gelecekte ortaya çıkacak yeni koşullar, bugün bize nasip olmayan çözümlere ulaşmayı sağlayabilir*" diyerek gerçeği korkmadan söylemenin gerekli olduğunu belirtmiştir.[529]

---

[522] Apaydın, *İbn Rüşd (Fıkhi Görüşleri)*, s. 288.
[523] Özdemir, Endülüs, s. 255.
[524] Özdemir, Endülüs, s. 255; Hatun, a.g.e, s. 201.
[525] Özdemir, Endülüs, s. 255.
[526] Hatun, a.g.e, s. 201.
[527] Tez, Bilim ve Teknikte…, s. 17.
[528] Hatun, a.g.e, s. 199.
[529] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: IV, s. 2.

İbn Rüşd'ün "*Averroism*" adı verilen felsefî fikirleri uzun bir süre Avrupa'da etkin olmuş ve birçok bilim adamını etkilemiştir.[530] Örnek olarak; Francis Bacon'u verebiliriz.[531] Paris'te başlayan bu hareket Rönesans'a kadar Latin dünyasını felsefî olarak derinden etkilemiştir.[532] XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren fikirleri eski önemini kaybettiyse de, XIV. yüzyılın ikinci yarısında tekrar canlanmıştır. Bu tarihten itibaren yapılan incelemelerin sayısı artmış ve eserlerinin Avrupa dillerine tercümesine devam edilmiştir.[533] İbn-i Rüşd, Endülüs'ün yetiştirdiği en büyük hekim ve filozoflardan biri olmayı başarmıştır.[534]

4.7. Edebiyat Alanında Yetişen Bilim Adamları

4.7.1. İbn-i Abdürrabbih (246-860/328-940)

4.7.1.1. Hayatı

İbn-i Abdürrabbih 10 Ramazan 246'da (860) Kurtuba'da (Córdoba) doğmuştur.[535] Atalarından Sâlim, Endülüs Emevî emirlerinden Hişâm b. Abdurrahman'ın kölesi idi. İlköğrenimini kuvvetle muhtemel, Endülüs'ün ileri gelen fakih ve muhaddislerinden olan abisi Ebû Bekir Yahyâ'nın yanında görmüştür. Kahire, Bağdat, Dımaşk (Şam), Kudüs, Halep gibi Doğu İslâm ilim ve kültür merkezlerine gitmek yerine Endülüs'te kalarak Baki' b. Mahled, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî ve Muhammed b. Vaddâh gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Kısa zamanda fıkıh ve hadis öğrenimini tamamlayarak dersler vermeye başlamıştır. Bu dönemde dinî konuların yanı sıra, şiir, edebiyat ve mûsikîyle de ilgilenmiştir. Geniş fıkıh bilgisi yanında doğaçlama şiir söyleyecek kadar güçlü bir şair olan İbn-i Abdürrabbih, devletin ileri gelenleri içinde şiirler yazmıştır. Yazdığı bu şiirler sayesinde rahat ve huzurlu bir hayat yaşamıştır. Endülüs emîrleri ve Kurtuba

530 İbn Rüşd, a.g.e, s. 3; Hatun, a.g.e, s. 199.
531 İbn Rüşd, a.g.e, s. 3.
532 Karlığa, *İbn Rüşd*, s. 269.
533 Hatun, a.g.e, s. 199-200.
534 Unat, İslâm Dünyası'nda Astronomi…, s. 189.
535 İbn Abdirrabbih, **el-'İkdü'l-ferîd (Bedevî Araplar Özdeyiş ve Âdetleri)**, (Çev. Erkan Avşar), Bordo Siyah Yayınları, İstanbul 2018, s. 7; İbn Abdirabbih, **el-'İkdü'l-ferîd (Hükümdar ve Siyaset Kitabı)** (Çev. Erkan Avşar), Bordo Siyah Yayınları, İstanbul 2018, s. 7; İbn Abdirabbih, **el-'İkdü'l-ferîd (Nükteler ve Mizâhî Öyküler)**, (Çev. Erkan Avşar), Bordo Siyah Yayınları, İstanbul 2018, s. 7; İbn Abdirrabbih, **el-'İkdü'l-ferîd (Şarlatanlar, Deliler, Cimriler ve Asalaklar)**, (Çev. Erkan Avşar), Bordo Siyah Yayınları, İstanbul 2018, s. 7; Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "*İbn Abdürrabbih*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XIX, 1999, s. 281.

eşrafının köşk ve saraylarında önemli bir yer edinmiştir.[536] İbn-i Abdürrabbih, 17 Cemâziyel-evvel 328/940 tarihinde Kurtuba'da (Córdoba) vefat etmiştir.[537]

4.7.1.2. Bilim dünyasına katkıları

Şairliğiyle ön plana çıkan birçok eser kaleme almıştır. Eserlerinden en ünlüsü "*el-'İkdü'l-ferîd*" isimli eseridir. İbn-i Abdürrabbih'in bu eseri siyaset, edebiyat, tarih, ahlâk, nevâdir, mizah, fıkra, nükte, mûsikî ve eğlence gibi farklı konular hakkında bilgi veren bir genel kültür ansiklopedisi ve bir antoloji mahiyetindedir. Yazar, eserin yazılış amacını ve diğer eserlerden farkını uzun uzadıya yazdığı önsöz kısmında esere "*eşsiz gerdanlık*" anlamına gelen el-'İkdü'l-ferîd adını verdiğini söylemiştir. Ama onun böyle söylemesine rağmen, bazı yeni araştırmalarda eserin asıl adının el-'ikd olduğu "el-ferîd" sıfatının sonradan müstensihler tarafından eklendiği iddia edilmiştir. İbn Abdürrabbih'in uzun yılların sonunda tamamladığı eserini yirmi beş bölüme ayırmıştır. Bu yirmi beş bölümü, yirmi beş mücevherden oluşan gerdanlığa benzetmiştir. On üçüncü bölüme gerdanlığın en seçkin, en kıymetli taşı olan "el-vâsıta", her bölüme de bir mücevher adı vermiştir.[538]

İbn Abdürrabbin'in "el-İkdü'l-ferîd" eserindeki bölümlerin isimleri ve temsil ettikleri konuları şu şekilde sıralayabiliriz: "*el-Lü'lüe*" (hükümdârlık), "*el-Ferîde*" (savaşlar), "*ez-Zebercede*" (cömertlik), "*el-Cümâne*" (elçiler), "*el-Mercâne*" (hükümdârlarla yapılan sohbetler), "*el-Yâkûte*", (ilim ve edebiyat), "*el-Cevhere*" (atasözleri), "*ez-Zümürrüde*" (nasihat ve zühd), "ed-Dürre" (tâziye ve mersiyeler), "*el-Yetîme*" (Araplar'ın soy kütüğü), "*el-Ascede*" (bedevî Arapların söylediği sözler), "*el-Mücennebe*" (güzel cevaplar), "*el-Vâsıta*" (hutbeler), "*el-Mücennebetü's-sâniye*" (yazışmalar ve yazı malzemesi), "*el-Ascedetü's-sâniye*" (hâlifeler), "*el-Yetîmetü's-sâniye*" (Ziyâd b.Ebîh, Haccâc, Tâlibîler ve Bermekîler ile ilgili bilgiler), "*ed-Dürretü's-sâniye*" (cahiliye devrinde ve İslâmiyet'in ilk zamanlarında Araplar arasında yapılan savaşlar hakkında bilgiler), "*ez-Zümürrüdetü's-sâniye*" (şiir), "*el-Cevheretü's-sâniye*" (aruz ve kafiye), "*el-Yâkûtetü's-sâniye*" (müzik), "*el-*

---

[536] eş-Şek'a, a.g.m, s. 281.
[537] İbn Abdirrabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Bedevî Araplar Özdeyiş ve Âdetleri), s. 3; İbn Abdirabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Hükümdar…), s. 3.; İbn Abdirabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Nükteler ve Mizâhî Öyküler), s. 3; İbn Abdirabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Şarlatanlar, Deliler…), s. 3; eş-Şek'a, a.g.m, s. 281.
[538] eş-Şek'a, a.g.m, s. 282.

Mercânetü's-sâniye" (kadınlar ve özellikleri), "*el-Cümânetü's-sâniye*" (yalancı peygamberler ve Tufeylîler), "*ez-Zebercedetü's-sâniye*" (insan ve hayvanların karakterik özellikleri), "*el-Ferîdetü's-sâniye*" (yiyecek ve içecekler), "*el-Lü'lüetü's-sâniye*" (hediyeler, şakalar ve zarif sözler). Eserin çoğu bölümünde ana unsuru şiir oluşturmaktadır. On sekiz ve on dokuzuncu bölümlerde ise aruz, kafiye ve şiir türleri için ayrılmıştır. İbn-i Abdürrabbih, çeşitli konularda 200'den fazla şairin yazdığı 10.000 beyitten örnekler vermesinin yanı sıra, kendi yazdığı şiirlerinden de eserinde örnekler vermiştir. On üçüncü bölüm ünlü hatiplere yer verilirken, eserin diğer bölümlerinde de hitabet örnekleri bulunmaktadır. Yazışmalar, yazı malzemeleri, kâtipler, kâtiplerde olması gereken özellikler ve bazı meşhur tuğra örneklerine eserde yer verilmiştir.[539]

Eserin hükümdârlar ve siyaset usûlüyle ilgili kısımlarında da ders niteliğinde bilgiler verilmiştir. Bunlardan bir tanesi Emevîler döneminde Irak valiliği yapmış Ömer b. Hubeyre'nin (ö. 110-728), Müslim b. Sâid'i Horâsân'a gönderdiği zaman üç şeyi aklından çıkarmaması ve görev sırasında uygulaması gerektiğini söylemiştir. Bunlardan ilki, mabeyincinin[540] iyi biri olmasıdır. Çünkü mabeyinci senin insanlarla buluşan yüzündür diyen Ömer b. Hubeyre, onun iyi olması senin de iyi olduğun, kötü olması ise senin de kötü olduğun manâsına geldiğini söylemiştir. İkinci öğüt ise emniyet müdürünün iyi olmasıdır. Ömer b. Hubeyre, Müslim b. Sâid'e emniyet müdürünün senin hem kırbacın, hem de kılıcın olduğunu söyleyerek önemli olduğunu söylemiştir. Üçüncü öğüt ise kurmaylarının iyi seçilmesidir. Ömer b. Hubeyre, her iş için kurmaylar seçeceğini söylemiş, eğer onlar iyi işler yaparlarsa bu senin arzu ettiğin bir şeydir. Eğer hata yaparlarsa kendi hatalarıdır demiştir. Önemli olanın düşünerek isabetli kişileri seçebilmekte olduğunu belirtmiştir.[541]

İbn-i Abdürabbih, eserinde tevazu ve heybetin hükümdârda bir arada bulunması gerektiğini söylemiştir. Buna örnek olarak ise hâdis âlimi İbnü's-Semmâk'ın (ö. 344/955) Abbâsî Emîri İsâ b. Mûsâ'ya söylediği şu sözleri eserinde aktarmıştır: "*Soylulukla birlikte tevazu, tek başına soyluluktan daha büyüktür.*" Müellif

---

539 eş-Şek'a, a.g.m, s. 282.
540 Mabeyn ya da Mabeyin padişâhın yakınında bulunan ve onun işlerini yapan memur. Şemseddîn Sâmi, **Kâmûs-ı Türkî**, (Nşr. Ahmed Cevdet), Çağrı Yayınları, C: I-II, İstanbul 2007, s. 1253, İbn Abdirabbih, Hükümdar ve Siyaset Kitabı, s. 37.
541 İbn Abdirabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Hükümdar…), s. 37.

Abdülmelik b. Mervân'ın bu konudaki şu sözlerini de eserinde belirtmiştir: "*En erdemli insan yüksek bir makamı olmasına rağmen tevazu sahibi olandır. Ayrıca imkânı olmasına rağmen dünyaya karşı ihtirassız bir hayat yaşayan da çok erdemlidir. Ve son olarak, gücü olmasına rağmen merhametli davranandır.*"[542]

Eserin bedevîler ile ilgili kısmında ise bedevîlerin özdeyiş ve âdetlerine yer verilmiştir. Müellif, bir bedevinin ağzından şu mısraları dile getirmiştir:

Bir adamın torunları oldu mu
Artık hastalıklar ona gelip çatmış demektir
Yaşlıdır o tüm kasları sarkmıştır
Hasat vakti gelmiş ekin misali![543]

İbn-i Abdirabbih eserinde oğlu kaybolan bedevînin, bir grup insanla karşılaştığı şu olayı anlatmaktadır. Oğlunu arayan bedevî, insan grubuna çocuğunu tarif ederken onun ay parçası gibi olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine ise o insan grubu böyle birini görmediklerini söylemiştir. Bedevî çocuğun boynunda bir pislik böceği ile geri gelmesi üzerine orada bulunan bedevîler "*bu mu ay parçası?*" demişlerdir. Bedevî ise buna cevâben "Kirpi annesinin gözünde dünya güzelidir." demiştir.[544] Bedevîlerden örnekler vermeye devam eden müellif, Hz. Muhammed ile savaşa katılan bedevîye savaşın nasıl olduğunu sormuşlardır. Bunun üzerine bedevî, üzerine farz olan namazın yarısının kalktığını, bir başka savaşa katılması hâlinde ise namazın hepsinin kalkacağını söylemiş ve İslâm'da savaşın önemine vurgu yapmıştır.[545]

Eserin nükteler ve mizâhî öyküler bölümünde ise değişik kıssalar anlatılmıştır. Müellif, bu bölümde tembelliğin önemli olduğunu belirtmiş ve tembelliğin içerisinde rahatlık olduğunu söylemiştir. Rahatlığın ise aktiviteyi doğurduğunu ve bu aktivitenin ise zihnin durulanmasına ve rahatlamasına yol açtığını belirtmiştir. Müellif, tembellik kısmının sonunda şöyle bir de şiir paylaşmıştır:

Bizim içimizde güzel kimseler var
Bizim içimizde şakadan anlayanlar var

---

[542] İbn Abdirabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Hükümdar Ve Siyaset Kitabı), s. 71.
[543] İbn Abdirrabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Bedevî Araplar Özdeyiş ve Âdetleri), s. 29.
[544] İbn Abdirrabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Bedevî Araplar Özdeyiş ve Âdetleri), s. 127.
[545] İbn Abdirrabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Bedevî Araplar Özdeyiş ve Âdetleri), s. 127-128.

İyiler, ermişler de var aramızda
Hainler, komikler ve mızmılar da.[546]

İbn-i Abdürabbih, bu kısımda başka öyküler anlatmaya devam etmiştir. Ebû Zeyd'den aktardığı bir öyküde bir gün Şair Velîd b. Ubeyd el-Buhturî'nin anlattığına göre, Hâlife el-Mütevekkil'in huzurundayken Ubâde el-Muhannes'i soğuk kış gününde su birikintilerinden birinin içine attırmıştır. Ubâde ise soğuktan ölme derecesine gelmiş ve sonrasında bu su birikintisinden çıkarılmıştır. Kıyafetleri değiştirilen Ubâde, el-Mütevekkil'in huzuruna getirilmiştir. Hâlife ona hâlini, hatrını sormuş, Ubâde ise bunun üzerine ölümden döndüğünü, ahiretten geldiğini söylemiştir. Hâlife, ona kardeşi Vâsik'in ne ahvâlde olduğunu sormuştur. Ubâde ise maalesef göremediğini, cehenneme girmek için izin alamadığını söylemiştir. Hâlife ise bu cevap üzerine çok neşelenmiş ve Ubâde'yi ödüllendirilmesini emretmiştir.[547]

Eserin mizâhî kısmında da çeşitli öyküler bulunmaktadır. Bunlardan birinde Zübeyir b. Bekkâr'dan işiten müellif, adamın biri bir nikâh kıyıyordu. Orada bu nikâha şahit bir bedevî de bulunmaktaydı. Nikâhı kıyan kişi, "H*amd ancak âlemlerin Rabbi olan Allah'adır. Yalnız ona hamd eder, yalnız ondan yardım isteriz, Kesinlikle tanıklı ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur. Ve yine tanıklı ederim ki onun eşi ve benzeri yoktur. Hz. Muhammed, onun kulu ve elçisidir. Haydi namaza! Haydi kurtuluşa*!" demiştir. Artık namaz kılınacağını anlayan oradaki bedevî ise, şöyle demiştir: "*Durun! Namaz kılmayın, benim abdestim yok!*"[548]

Eserin bu kısmında bilmecelere de yer verilmiştir. Bir bilmece şöyledir:

Bir kocakarı gördüm ben
Kaşıyla azı dişi arasında
Bir adam ayakta durur
Dirseğiyle omuzu arasında
Otuz tane gözü vardır
Ayağında ise topallık vardır
Sırtında kırmızı bir yılan durur

---

546 İbn Abdirabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Nükteler ve Mizâhî Öyküler), s. 21.
547 İbn Abdirabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Nükteler…), s. 100.
548 İbn Abdirabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Nükteler…), s. 129.

Aynı zamanda sırtında bir adam durur.[549]

Kocakarı kelimesi deve için kullanılmıştır. Kaşıyla azı dişi arasında bir adam durur lafı siyah deveyi, dirseğiyle omuzu arasında otuz tane gözü vardır sözüyle ise pazılarında ortaya çıkan kıvrımlı şekiller kastedilmiştir. Sırtında kırmızı bir yılan durur lafıyla ise, devenin üzerindeki prens kastedilmiştir.[550]

Eserin şarlatanlar, deliler, cimriler ve asalaklar kısmında ise kimi zaman güldüren, kimi zaman düşündüren olaylar anlatılmıştır. Eserin bu kısmında, özellikle yalancı peygamberlerin hikâyeleri çoktur. Bunlardan birinde; bir adam Hâlife el-Me'mûn'a gelmiş ve kendisinin peygamber olduğunu iddia etmiştir. El-Me'mûn ise mucizen nedir diye sormuş, adamda buna karşılık olarak insanların içlerinden geçenleri bildiğini söylemiştir. Bunun üzerinde el-Me'mûn, şu an içinden ne geçtiğini sormuş. Adam ise benim bir yalancı olduğumu düşünüyorsun demiş. Hâlife, bravo bildin diyerek adamı birkaç günlüğüne hapse attırmış. Hapisten çıktığında ise adama, hapiste vahiy alıp, almadığını sormuş. Adamda almadığını belirterek, hapise meleklerin uğramadığını söylemiş. Bunun üzerine el-Me'mûn kahkaha atmış ve adamlarına bu meczubun salıverilmesini emretmiştir.[551]

Eserde bir delinin, Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelerek, "*Ne haber Ömerciklerin babası*" demiştir. Bunun ise Ömer b. Abdülazîz'de "*Deli işte! akıllı olsa Ömerciğin babası derdi, bir Ömer neyimize yetmiyor?!*" diye karşılık vermiştir.[552] Cimrilik hakkında da güldürücü hikâyeler anlatan İbn-i Abdirrabbih, Sümâme b. Eşres'ten duyduğu şu olayı anlatmıştır: Sümâme b. Eşres, Merv ve Horasân'ı gezerken horozların tek başına yemlendiğini ve yemlerini paylaşmadığını görmüştür. Sümâme, bu bölgenin horozlarının bile cimri olduğunu söylemiştir. Ayrıca yumurta elinde gördüğü bir çocuğun, yumurtasının kendisiyle paylaşıp paylaşmayacağı sormuştur. Çocuk ise bunun mümkün olmadığını söylemesi üzerine, Sümâme b. Eşres, "*Anladım ki cimrilik onlarda doğuştan gelen bir alışkanlık*" demiştir.[553]

---

[549] İbn Abdirabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Nükteler ve Mizâhî Öyküler), s. 180.
[550] İbn Abdirabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Nükteler…), s. 180.
[551] İbn Abdirabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Şarlatanlar, Deliler, Cimriler ve Asalaklar), s. 25.
[552] İbn Abdirabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Şarlatanlar, Deliler…), s. 34.
[553] İbn Abdirabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Şarlatanlar, Deliler…), s. 87.

İbn-i Abdürabbih, eserinde düğünlere davetsiz olarak katılan, asalak tipli, Arapça'da *Tufeylu'l-arâis* denilen kişiler hakkında da bilgiler vermiştir. Müellif, bu davetsiz misafirlerin düğünlere iki tarafında daveti olmaksızın geldiğini, kimi zaman erkek tarafı, kimi zaman ise kız tarafı gibi kendini gösterip, göze daha öncesinde kestirilen boş yerlere oturup, düğünün imkânlarından faydalandığını belirtmiştir. Âdeta meslek hâline getirilen bu işten müellif, çok şikâyetçi olduğunu eserinde görmekteyiz.[554]

Eser edebî olarak önemli olmasından başka tarihî olarak da önemlidir. Özellikle İslâm tarihi hakkında verdiği bilgiler çeşitlidir. El-'İkdü'l-ferîd, Doğu İslâm dünyasına ait bilgileri Endülüs coğrafyasına aktarmak hususunda önemli bir kaynak olmuştur. Eser I. Abdurrahman'dan (750-788) III. Abdurrahman'a (912-961) kadar Endülüs Emevî tarihini de içerisine almaktadır.[555]

El-'İkdü'l-ferîd İbn-i Haldun'un *Mukaddimesi*, Kalkaşendî'nin *Subhu'l-a'şâ'sı* gibi birçok esere kaynak olmuştur. Eserin İbn-i Manzûr ve Ebû İshak İbrâhim b. Abdurrahman el-Vâdîâşî el-Kaysî tarafından özeti çıkarılmıştır. Mısır Millî Eğitim ile Mısır Kültür ve İrşad bakanlıkları tarafından eserin birer özeti yayımlanmıştır. Eser ilk kez 1263/1847 yılında Bulak'ta basılmıştır. Daha sonrasında ise 1302/1924, 1305/1927, 1316/1938 ve 1353/1975 olmak üzere Kahire'de defalarca basımı yapılmıştır. Eserin 1940'da Kahire'de Muhammed Saîd Aryân, 1940 ve 1953 yılları arasında Ahmed Emîn ve Ahmed ez-Zeyn ve İbrâhim el-Ebyârî, 1983'te Müfîd Muhammed Kumeyha ve Abdülmecid et-Terhînî tarafından ilmî neşirleri yapılmıştır. Humeydî, İbn-i Abdürrabbih'in kendi eliyle kaleme aldığı bir divanının bulunduğunu kaydetmektedir. Bu eserin yirmi cüzün üzerinde bulunduğu söylenilse de, günümüzde elimizde bulunmamaktadır. Şairin muhtelif kaynaklardan derlenmek suretiyle oluşturulan "*Dîvânü İbn 'Abdirabbih*" ismiyle şiirleri Şam'da yayımlanmıştır (Muhammed Altuncî/1977 ve Muhammed Rıdvân ed-Dâye/1979,1987).[556]

---

[554] İbn Abdirabbih, el-'İkdü'l-ferîd (Şarlatanlar, Deliler, Cimriler ve Asalaklar), s. 143.
[555] eş-Şek'a, a.g.m, s. 282.
[556] eş-Şek'a, a.g.m, s. 283.

4.7.2. İbn-i Sidâ (397-1007/458-1066)

4.7.2.1. Hayatı

İbn-i Sidâ, 397/1007 yılında Mürsiye (Murcia) şehrinde doğmuştur.[557] Tam adı Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Mursî b. Sidâ el-A'mâ'dır.[558] İbn-i Sidâ, tıpkı babası gibi kendisinin de gözleri görmüyordu.[559] Endülüs'te dilbilimci ve sözlük bilimci olarak tanınmıştır.[560]

4.7.2.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Sidâ, dil bilimini konusunda "el-*Kitâb el-mulakkâş fi'l-lugat*" isimli eseri bulunmaktadır. Bu eserin bir diğer adı da "*Kitâb el-muhkem ve'l-muhît el-'â'zâm*"dır. Arapça sözlük mahiyetinde olan eser, Arap dili ve grameri için çok önemli bir eserdir.[561]

Mantık ilmiyle de uğraşan İbn-i Sidâ, Mettâ b. Yûnus'un yöntemlerini takip ederek, bu ilim dalında çalışmalar yapmıştır. Mantık alanında; "*Islâhü'l-Mantık*", "*Şerhu Islâhü'l-Mantık*" isminde eserleri bulunmaktadır.[562] İbn-i Sidâ, 458/1066 tarihinde altmış yaşlarındayken Denia şehrinde vefat etmiştir.[563]

4.7.3. İbn-i Ferec el-Ceyyânî (?-?/367-978)

4.7.3.1. Hayatı

İbn-i Ferec el-Ceyyânî, Kurtuba'nın (Córdoba) 85 km. doğusunda bulunan Ceyyân'da (Jaen) dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Kültürlü bir ailede dünyaya İbn-i Ferec'in eğitim süreci hakkında kaynaklarda yeterli düzeyde bilgi bulunamamaktadır. Kurtuba Emevî hâlifelerinden olan II. Hakem el-Müstansır-Billâh'ın (961-976) saray şairliğine kadar yükselen bir kariyeri

---

[557] Sarton, a.g.e, C: I, s. 782.
[558] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 194-195; Sarton, a.g.e, C: I, s. 782.
[559] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 194-195.
[560] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 194-195; Sarton, a.g.e, C: I, s. 782.
[561] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 194-195; Sarton, a.g.e, C: I, s. 782.
[562] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 194-195.
[563] Sâid el-Endelüsî, a.g.e, s. 194-195; Sarton, a.g.e, C: I, s. 782.

olduğundan yola çıkarak, iyi bir eğitim aldığını söyleyebiliriz. Şair, lügat âlimi ve tarihçi olarak Endülüs'te nam salmıştır.[564]

İbn-i Ferec el-Ceyyânî, karekter olarak, gururuna düşkün, sert ve tartışmacı biriydi. Hatta bu özelliklerinden dolayı, Hâlife el-Müstansır-Billâh'ı yeren bir şiir yazmış ve sonucunda Ceyyân şehrinde hapsedilmiştir. Hapis sürecinde hâlifeye sürekli olarak af mektupları yazmıştır. Ama ne yazık ki bu mektupların hiçbiri hâlifenin eline ulaşmamıştır. II. Hakem'in ölümünün ardından yerine geçen oğlu II. Hişâm el-Müeyyed-Billâh, bir ferman çıkararak İbn-i Ferec'i hapisten çıkarmak istemiştir. İbn-i Ferec çıkarılan bu fermanın kendisine ulaşınca heyecana kapılarak 366 (978) tarihinde hapishanede vefat etmiştir.[565]

4.7.3.2. Bilim dünyasına katkıları

El-Ceyyânî, gerisinde önemli eserler bırakmıştır. Bunlardan ilki "*Kitâbü'l-Hada'ik*" dir. İbn-i Ferec bu eseri, İbn-i Dâvûd ez-Zâhirî'nin (ö. 297/910) aşk şiirleri hakkında antolojik olarak yazılan eseri *Kitâbü'z-Zühre*'yi örnek alarak yazmıştır. Eser, Endülüs şairlerinin Doğu şairlerinden daha iyi olduğunu ispat etmek amacıyla yazılmıştır. İbn-i Ferec eserini II. Hakem el-Müstansır-Billâh'a atfederek, 200 kısma ayırmış ve her kısımda yalnızca Endülüslü şairlerden seçtiği 200 beyit kaydetmiştir. İlham aldığı İbn-i Dâvûd'un eserinde 100 kısım ve her kısımda 100 beyit bulunmaktadır. Görüldüğü üzere İbn-i Ferec, Kitâbü'z-Zühre'nin daha hacimlisini kaleme almıştır. Bu eserde müellifin kendi gibi şair olan kardeşleri Ebû Osman Saîd ve Ebû Muhammed Abdullah'ın da şiirleri bulunmaktadır. İbn-i Hazm, İbn-i Ferec el-Ceyyânî'nin bu eserinden övgüyle bahsetmiştir.[566]

İbn-i Ferec'in ikinci eseri ise "*Târîhu'l-Müntezîn ve'l-kâ'imîn bi'l-Endelüs ve ahbârihim*" dir. İbn-i Ferec, bu eserini Ceyyân'da hapisteyken yazmıştır. Eserin konusu ise Endülüs'te meydana gelen ayaklanmalardır. İbn-i Ferec, bu iki eserinden başka hapishanede manzum ve mensur risâleler de yazmıştır. Kendisinden faydalanmaya gelen öğrencilerine dil ve edebiyat dersleri vermiştir. Bahçe, çiçek,

---

[564] Mehmet Yavuz, "*İbn Ferec el-Ceyyânî*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XIX, İstanbul 1999, s. 491.
[565] Yavuz, a.g.m, s. 491.
[566] Yavuz, a.g.m, s. 491.

meyve ve kuş tasvirleri gibi çeşitli alanlarda çok sayıda şiiri bulunan İbn-i Ferec el-Ceyyânî, bunları bir divanda toplamamıştır. Kendisinden sonra da öğrencilerinden bunları bir divanda toplayan olmamıştır.[567]

El-Ceyyânî, Avrupa'da da derin izler bırakmıştır. Bunlardan biri *De crepusculis et nubium ascensionibus* isimli risâledir. Bu risâle, 1542'de Portekiz'de basılmıştır. Müellif, risalede atmosferin yüksekliğini belirlermede yaşanan sorunların trigonometrik ve astronomik yöntemlerle çözümüne dair bilgiler vermiştir. Bu eser yanlışlıkla İbnü'l-Heysem'e (965-1039) atfedilmiştir. El-Ceyyânî'nin bu risâlesinin Avrupa'yı uzun yıllar etkilediği bilinmektedir.[568]

4.7.4. İbn-i Zeydûn (394-1004/463-1071)

4.7.4.1. Hayatı

İbn-i Zeydûn, 394 (1004) tarihinde Kurtuba'da (Córdoba) doğmuştur. Ataları Emevîlerin İspanya'yı fetihleri sırasında bölgeye giden Benî Mahzûm Arapları'ndandır. İbn-i Zeydûn mümtaz bir aileye sahip olup, ailesinde anne ve baba tarafından Endülüs Emevî Devleti'nde yüksek düzeyde görevler almış kişiler bulunmaktaydı. Örnek olarak; anne tarafından dedesi Ebû Bekir Muhammed vezirlik ve kadılık görevlerinde bulunmuş, babası ise Kurtuba'da kadılık ve mezkûr şehir yönetiminde danışmanlık görevlerini icra etmiştir. İbn-i Zeydûn ilköğrenimini babasından almıştır. Babasının ölümünden sonra ise on bir yaşından itibaren anne tarafından dedesi Ebû Bekir Muhammed ile birlikte İbn-i Zekvân ve Ebû Bekir Müslim b. Ahmed el-Kurtubî gibi âlimlerden dersler okumuştur. Arap dili ve edebiyatı, tefsir, hâdis ve fıkhın yanı sıra, tarih ve coğrafya ile de ilgilenmiştir.[569]

İbn-i Zeydûn, 422 (1031) tarihinde Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışından sonra meydana gelen karışıklıklarda siyasî olaylara dâhil olmuş ve Kurtuba'da meydana gelen ayaklanmada Cehver ailesini desteklemiştir. Cehverîlerin Kurtuba'da hâkim olmasından sonra, Ebû'l-Hazm Cehverî onu vezirlik makamına getirmiştir. Ebû'l-

---

[567] Yavuz, a.g.m, s. 491.
[568] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 31.
[569] Rahmi Er, "*İbn Zeydûn*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XX, İstanbul 1999, s. 464.

Hazm'ın en yakın adamlarından biri olan İbn-i Zeydûn, Kurtuba yönetimiyle mücavirinde bulunan komşu yönetimlerle yakın ilişkiler kurulmasına ön ayak olmuştur. Bu elçilik faaliyetleri kısa sürede diğer devlet adamlarının kıskançlığına maruz kalmasına yol açtı. Onu en çok kıskanan isimlerden biri olan Ebû Âmir İbn-i Abdûs, İbn-i Zeydûn'un sürekli olarak Endülüs Emevî hâlifelerinden Müstekfî-Billâh'ın kızı Vellâde'nin evine gitmesini gerekçe göstererek, bunun Emevîleri tekrar iktidara taşımak için bir girişim olduğunu iddia etmiştir. Bu iddialar kısa sürede yankı bulmuş ve sonuç olarak İbn-i Zeydûn hapse atılmıştır. İbn-i Zeydûn, hapiste bulunduğu sıralarda hükümdârın gönlünü almak için şiir ve risâleler kaleme almıştır. Ama işlerin istediği gibi gitmemesi ve Ebû'l-Hazm Cehverî'nin gönlünü alamayacağı anlaması üzerine hükümdârın oğlu Ebû'l-Velîd'in yardımlarıyla hapisten kaçmış ve sonrasında İşbîliye (Sevilla) şehrine gitmiştir.[570]

İbn-i Zeydûn, İşbîliye şehrinde Emîr Mu'tazıd-Billâh el-Abbâdî tarafından iyi karşılanmasına rağmen, Kurtuba'da bulunan sevgilisi Vellâde ve dostlarının yokluğuna dayanamayarak, mezkûr şehrin yakınlarında bulunan Zehrâ'ya dönmüştür. Dostlarından Kurtuba'ya dönmek için yardımlar isteyen İbn-i Zeydûn, bu girişimlerinden olumlu sonuç alarak dostlarının araya girmesi üzerine Ebû'l-Hazm Cehverî tarafından affedilmiştir. Ebû'l-Hazm'ın vefatı üzerine yerine oğlu Ebû'l-Velîd Cehverî geçmiştir. İbn-i Zeydûn bu hükümdâr döneminde tekrar vezirliğe getirilmiştir. Eskiden olduğu gibi Kurtuba ile diğer Endülüs yönetimleri arasında elçilik görevi de yapmıştır. Ancak yine bir iftiraya mazur kalarak Kurtuba'yı terke mecbur kalmıştır. Bir süre Dâniye (Denia) ve Batalyevs (Badajoz) şehirlerini gezen İbn-i Zeydûn, 441/1049'da İşbîliye Hükümdârı Mu'tazıd-Billâh el-Abbâdî tarafından saraya kabul edilmiştir. İbn-i Zeydûn, vezirlikle birlikte hükümdârın özel temsilcisi görevini de yapmıştır. Mezkûr hükümdâr kendisine "*zü'l-vizâreteyn*" lakabını vermiş ve kısa bir süre sonra da başvezirliğe yükselmiştir. Başvezirliğe yükselen İbn-i Zeydûn devlet yönetiminde söz sahibi olmuştur. Mu'tazıd-Billâh'ın ölümünden (461/1069) sonra yerine geçen oğlu Mu'temid zamanında da sarayda ki yerini

[570] Er, a.g.m, s. 464.

korumayı başaran başarmıştır. İbn-i Zeydûn'un bu dönemde Kurtuba'nın İşbîliye yönetimine katılmasında büyük katkıları olmuştur.[571]

İbn-i Zeydûn, Mu'temid'in edebî açıdan gelişmesinde de önemli bir isim olmuştur. Ona hocalık yapması sultanla daha da yakınlaşmasına sebep olmuştur. Mu'temid'in çocukluk arkadaşı olan şair ve vezir İbn-i Ammâr, İbn-i Zeydûn'u bertaraf edip başvezir olmak niyetindeydi. Bu fırsatı da İşbîliye'de çıkan bir kargaşada bulmuştur. Kurtuba'nın Abbâdîlerin başkenti olmasından sonra İşbîliye'de bir karışıklık meydana gelmiştir. Mu'temid bu karışıklığın çözüme kavuşması için ise İbn-i Ammâr'ın telkinleriyle oğlu Sirâcüddevle ve İbn-i Zeydûn'u görevlendirmiştir. İbn-i Zeydûn her ne kadar hastalığını bahane edip bu görevi kabul etmek istemese de, mecburen kabul etmek zorunda kalmıştır. İşbîliye'de hastalığı daha da şiddetlenen İbn-i Zeydûn, 15 Receb 463'te (18 Nisan 1071) aynı şehirde vefat etmiştir.[572]

4.7.4.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Zeydûn, edebî kalitesi yüksek eserler yazmıştır. En önemli eseri "*Dîvân*"dır. Eser ilk olarak Kâmil Kîlânî ve Abdurrahman Hâlife tarafından 1932'de Kahire'de yayımlanmıştır. Sonrasında ise Muhammed Seyyid Kîlânî (Kahire 1956), Ali Abdülazîm (Kahire 1957), Kerem Bustânî (Beyrut 1964) Hannâ el-Fâhûrî (Beyrut 1990) ve Yûsuf Ferhât (1991) tarafından yayımlanmıştır. Mahmûd Subh da divandan seçilen bazı şiirleri İspanyolca'ya çevirmiş ve Arapçalarıyla birlikte yayımlamıştır (Ibn Zaydun Poesias, Madrid 1979). İbn-i Zeydûn'un ikinci eseri ise "*er-Risâletü'l-hezliyye*" dir. Eser İbn-i Zeydun'un tarafından kıskanç vezir İbn-i Abdûs'a hitaben Vellâde'nin ağzından yazılmıştır. Alaycı bir üslupla yazılan eser, sosyal olaylara da yer vermesi açısından önemlidir. Ayrıca eserde kapalı anlatım hâkim olup, Arap dilbilimi açısından önem arz eder. İbn-i Nübâte el-Mısrî eseri "*Şerhu'l-'uyûn fî şerhi Risâleti İbn Zeydûn*" adıyla şerh etmiştir (İstanbul 1275/1858; Kahire 1278/1861; 1290/1873, 1377/1957). Muhammed Ebû'l-Fazl bu şerhi tahkik etmek suretiyle tekrar yayımlamıştır (1383/1864). Karahalilzâde Mehmed Saîd ise eseri "*Tercüme-i Şerhu'l-uyûn fî şerhi Risâleti İbn Zeydun*" adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir (İstanbul 1275/1858). Bunlara ek olarak Muhammed Fevî Mustafa "*Selâsü resâ'il*

---

[571] Er, a.g.m, s. 465.
[572] Er, a.g.m, s. 465.

fî'l-hicâ" eseri içinde yayımlamıştır (Kuveyt 1401/1981). Eserin Latince tercümesi ise Johann Jacob Reiske tarafından yapılmıştır (Leipzig 1755).[573]

İbn-i Zeydûn'un üçüncü eseri ise "*er-Risâletü'l-cildiyye*" dir. Eser hapiste bulunduğu yıllarda İbn-i Zeydûn'un Emîr Ebû'l-Hazm Cehver'e yazdığı af dilemek amacıyla yazdığı risâlelerden oluşmaktadır. Risâle şairin edebî konudaki ustalığının görülmesi açısından önemlidir. Eserde Câhiliye ve sonrasındaki İslâmî devirlerde yaşanmış bazı olaylara örnek verilmiştir. Selâhaddin "*es-Safedî Tamâmü'l-mülûn fî Şerhi Risâleti İbn Zeydûn*" adıyla şerh edilmiştir. Bu şerhi ilk olarak Muhammed Reşîd es-Saffâr (1327/1909) ve sonrasında Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Kahire 1389/1969) yayımlamıştır. Danimarkalı şarkiyatçı O. R. Besthorn ise risâleyi Latince'ye tercüme etmiştir. Bu tercüme eser 1889'da Kopenhag'da basılmıştır.[574]

İbn-i Zeydûn'un dördüncü eseri "*er-Risâletü'l-Bekriyye*" dir. Eser İbn-i Zeydûn'un hapiste bulunduğu sırada kaleme alınmıştır. İbn-i Zeydûn hocası Ebû Bekîr Müslim b. Ahmed için yazdığı eserde, hocasından hapisten çıkması için Emîr Ebû'l-Hazm Cehver ile görüşüp, arabuluculuk yapmasını istemiştir. August Cour, İbn-i Zeydûn'un Dîvân adlı eserinin sonuna "*er-Risâletü'l-hezliyye*", "*er-Risâletü'l-ciddiyye*" ve "*er-Risâletü'l-Bekriyye*" risâleleriyle beraber, İbn-i Zeydûn'a ait olan "*er-Risâletü'l-Gaviyye*", "*er-Risâletü'l-Muzafferiyye*" ve "*er-Risâletü'l-'Abbâdiyye*" sini de ekleyerek "*Divânü şi'rihÎ ve resâ'ilüh*" ismiyle yayımlamıştır (Cezayir 1920). Sonrasında bu eseri Ebû Bekîr Muhammed Âlim şerh ederek yayımlamıştır (Omdurman (Ümmüdürmân) 1345/1926). Eserin bilim dünyasında tanınmasını ise yazdığı eserle Ali Abdülazim gerçekleştirmiştir (Kahire 1957). İbn-i Zeydûn'un bunlardan başka "*et-Tebyîn fî hulefâ'i Benî Ümeyye Fi'l-Endelüs*" isminde bir eseri daha bulunmaktadır.[575]

[573] Er, a.g.m, s. 465.
[574] Er, a.g.m, s. 465.
[575] Er, a.g.m, s. 465.

4.7.5. İbnü's-Sîd El-Batalyevsî (444-1052/521-1127)

4.7.5.1. Hayatı

İbnü's-Sîd el-Batalyevsî, 444 (1052) tarihinde Batalyevs'te (Badajoz) şehrinde doğmuştur. Endülüs'te İbnü's-Sîd el-Batalyevsî şeklinde bilinmektedir. Endülüs'te dil ve edebiyat âlimi olarak tanınmıştır. İlköğrenimini babasından, sonraki eğitimini ise akıl hocası diyebileceğimiz abisi Ebü'l-Hasan Ali'den almıştır. Kıraat ilmini Abdullah b. Muhammed ed-Dânî ve Ali bi. Ahmed b. Hamdûn el-mukrî el-Batalyevsî'den, lügat ilmini Âsım b. Eyyûb el-Batalyevsî'den öğrenmiştir. Sonrasında 460/1071-72 tarihinde Meriye (Almeria) şehrinde giderek burada Abdülddâim b. Hayr el-Kayrevânî'den dersler alarak eğitim hayatına devam etmiştir. Hadis ilmini ise 465/1072-73 tarihinde Kurtuba (Córdoba) şehrinde bulunan Ebû Ali el-Gassâni'den almıştır. Burada başka âlimlerden de istifade ettiği bilinmektedir.[576]

Öğrencilik safasını başarıyla tamamlayan İbnü's-Sîd el-Batalyevsî, Kurtuba Camiînde dil, edebiyat, lügat ve dinî ilimlere dair dersler okutmuştur. Daha sonrasında Belensiye (Valencia) şehrine yerleşmiştir. Kitaplarının çoğunu mezkûr şehirde yazmıştır. Hayatı boyunca birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Maad, Belensiye kadılığı yapmış Mervân b. Abdullah Mervân el-Belensî ve Kadı İyâz.[577] İbnü's-Sîd el-Batalyevsî, 521/1124 tarihinde vefat etmiştir.[578]

4.7.5.2. Bilim dünyasına katkıları

Batalyevsî'nin ilk olarak edebî eserlerine bakacak olursak; bunlardan ilki "*el-Müselles*" tir. Eser iki ciltten oluşmakta olup sözlük olarak yazılmıştır. Eserde ilk harfi üç harekeli olarak okunan kelimeleri sıralamıştır. Endülüs'te sözlükçülük geleneğinin gelişmesi açısından önemli bir eserdir. Bu eseri Salâh Mehdî el-Fertûsî yayımlamıştır (Bağdad 1981). Batalyevsî'nin ikinci eseri "*el-iktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*" tır. Bu konuda ikinci eseri "*el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*" dır. Müellif, bu

---

[576] Mehmet Reşit Özbalıkçı, "*Batalyevsî*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: V, İstanbul 1992, s. 138.
[577] Özbalıkçı, a.g.m, s. 138.
[578] Özdemir, Endülüs, s. 270; Özbalıkçı, a.g.m, s. 138.

eserinde İbn-i Kuteybe'nin "*Edebü'l-kâtib*" isimli eserini yorumlamıştır. Bu eser ilk olarak Mîhâîl el-Bustânî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1901). Sonrasında ise Mustafa es-Sekkâ ve Hâmid Abdülmecîd tarafından üç cilt hâlinde yayımlanmıştır (Kahire 1981).[579]

Batalyevsî, Arap dili ve edebiyatının yanında, dinî ve felsefî içerikli birçok eser bırakmıştır. Bunlardan biri, İbnü's-Sîd, "*Kitâbü'l-Hadâ'ik fi'l-metâlibi'l ('âliyeti'l)-felsefiyyeti'l-'avîsa*" isimli eseridir.[580] İbnü's-Sîd, felsefe ilmine sahip olmayanların bile rahatça anlayabileceği bu eserini, bizzat kendisi Sarakusta (Zaragoza) şehrinde yaymıştır.[581] Endülüslüler, bu eserle birlikte artık Yunan felsefesinden ve özellikle Yeni Eflâtunculuk akımından ciddi anlamda haberdar olmaya başlamışlardır.[582] Eser bu akım hakkında kendisine yöneltilen sorulara cevap vermek amacıyla yazılmıştır. Yedi bölümden oluşan eserin bazı kısımları Moses b. Tibbon ve Samuel b. Motatat tarafından İbrânîce'ye tercüme edilmiştir. Daha sonrasında bu iki Yahudi bilim adamının yapmış olduğu çevirileri, David Kaufmann "*Die Spuren al-Bataljusis*" ismiyle yayımlamıştır (Budapeşte 1880). Bu eser Arap bilim adamlarının da dikkatini çekmiştir. İlk olarak bu eseri İzzet Attâr el-Hüseynî yayımlamıştır (Kahire 1365/1946). Daha sonrasında ise Muhammed Rıdvân Dâye'de bu eseri yayımlamıştır (Şam 1408/1988).[583]

Bir diğer felsefî ve dinî içerikli eseri ise "*el-İnsâf*" tır. Bu eser âlimlerin neden birbirlerinden farklı düşünmelerini açıklamak amacıyla yazılmıştır. Sekiz bölümden oluşan bu eser iki defa yayımlanmıştır (Kahire 1319/1901, 1399/1978).[584]

Batalyevsî'nin bilinen diğer eserleri şunlardır: "*Islâhu'l-halel el-vâkı' fi'l-Cümel*" ya da "*el-Hulel fî egâlîtı'l-Cümel*", "el-*Muktebes fî şerhi Muvatta'i Mâlik b. Enes*", "*Ebyâtü'l-me'ânî*", "*Cüz'ün fî 'ileli'l-hâdis*" ya da "*Cüz'ün fîhi 'ilelü'l-hâdis*", "*Kitâbü'l-Mesâ'il ve'l-ecvibe*", "*Şerhu'l-muhtâr min Lüzûmiyyatî Ebi'l-'Âlâ*".[585]

---

579 Özbalıkçı, a.g.m, s. 138.
580 Özdemir, Endülüs, s. 270; Özbalıkçı, a.g.m, s. 138.
581 Özdemir, Endülüs, s. 270.
582 Özdemir, Endülüs, s. 270; Özbalıkçı, a.g.m, s. 138-139.
583 Özbalıkçı, a.g.m, s. 137-138.
584 Özbalıkçı, a.g.m, s. 138.
585 Özbalıkçı, a.g.m, s. 138-139.

4.7.6. İbn-i Tarâve (440-1048/528-1134)

4.7.6.1. Hayatı

İbn-i Tarâve, 440 (1048) yılında Endülüs'ün güneyinde bulunan Mâleka'da (Málaga) doğmuştur. Soyu Araplar'ın geleneksel atası kabul edilen Kahtân'ın kolu Sebâ'ya kadar dayanmaktadır. Çocukluğu ve büyümesine dair fazla bilgi yoktur. İbn-i Tarâve, Ebû Mervân b. Serrâc ve Ebû Bekir b. Ayyâş el-Merşânî gibi âlimlerden nahiv dersleri almıştır. Hadis ve fıkıh derslerini ise Endülüs'ün ünlü âlimi Ebû'l-Velîd el-Bâcî'den okumuştur. Daha sonrasında kendini geliştirmek amacıyla Kurtuba'ya (Córdoba) gitmiştir. Burada çeşitli âlimlerden dersler aldıktan sonra İşbîliye'ye (Sevilla) gitmiştir. İşbîliye'de edip ve şair olan Ali b. Abdülganî el-Husrî ve Â'lem eş-Şentemerî gibi hocalardan istifade etmiştir. Ayrıca bu şehirde Â'lem eş-Şentemerî'nin meşhur eseri *Kitâbû Sîbeveyhi*'yi okuma imkânına sahip olmuştur.[586]

İbn-i Tarâve'nin bir sonraki durağı ise Meriye (Almeria) şehri olmuştur. Meriye'de saraya girmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda Meriye Emîri İbn-i Sumâdıh ile yakın ilişkiler kurarak, ona kasideler sunmuştur. Ama saraya girme planı suya düşmüştür. Buna rağmen Meriye'de ün kazanan İbn-i Tarâve, "*Meriye'nin nahivcisi*" lakabını almıştır. Meriye'de geçirdiği yıllardan sonra ise doğduğu şehir olan Mâleka'ya geri dönmüştür.[587]

İbnü't-Tarâve mülûkü't-tavâif (beylikler dönemi) ve Murâbıtlar dönemlerinin en büyük nahiv âlimlerinden sayılmaktadır. Kendisine "*üstat*" lakabının verilmesi de onun nahiv ve edebiyatta en üst mevkiye ulaştığını kanıtlar niteliktedir. Döneminde yetişen âlim ve ediplerin birçoğu nahvi İbnü't-Tarave'den öğrenmişlerdir.[588]

4.7.6.2. Bilim dünyasına katkıları

İbnü't-Tarâve'nin yedi eseri olduğu bilinse de, bunlardan sadece bir tanesi günümüze ulaşmıştır. Bu eserin adı ise "*el-İfşâh bi-ba'zı mâ câ'e mine'l-hata' fi'l-Îzâh*" dır. Eser, Ebû Ali el-Fârisî'nin el-Îzâh'ını eleştirmek amacıyla yazılmıştır. İbnü't-Tarâve,

---

586 Hüseyin Yazıcı, "*İbnü't-Tarâve*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXI, İstanbul 2000, s. 229.
587 Yazıcı, a.g.m, s. 229.
588 Yazıcı, a.g.m, s. 229.

el-Îzâh'ın gerekenden fazla değer gördüğünü ve bu eserin aslında birçok hatalarla dolu olduğunu belirtmiştir. Bu hataları ve eksikleri ise mezkûr eseri, Sîbeveyhi'nin "*el-Kitâb"*, Nehhâs'ın "*el-Kâfî*" ve Zeccâcî'nin "*el-Cümelü'l-kübrâ*" gibi temel gramer kitaplarıyla bir karşılaştırmaya tâbi tutarak açıklamıştır. Özellikle Sîbeveyhî'nin el-Kitâb isimli eserinin el-Îzâh'a göre anlaşılması daha kolay olduğunu söylemiştir. İbnü't-Tarâve, el-Îzah'ta verilen örneklerin, varılan sonuçların yanlışlarla dolu olduğunu ve eserinde sadece belli bir kısmını anlattığından bahsetmiştir. İbnü't-Tarâve'nin bu eseri Ayyâd b. Îd es-Sübeytî tarafından 1414/1994'de Kahire'de yayımlanmıştır. Bir diğer yayımlama ise Hâtim Sâlih ed-Dâmin tarafından 1416/1996'da Beyrut'ta yapılmıştır.[589]

İbnü't-Târave eserlerinin yanı sıra, gerisinde Kadı İyâz, Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî, Abdurrahman b. Muhammed el-İşbilî gibi otuza yakın kıymetli âlim bırakmıştır. Özellikle Sîbeveyhî'nin el-Kitâb isimli eserini sürekli okuduğu ve bu eserde geçen problemleri çözmekten büyük bir kıvanç duyduğu bilinmektedir. İbnü't-Târave inandığı doğruları söylemekten çekinmeyen bir âlim olarak anılmaktadır. Ayrıca Endülüs'te bulunan para düşkünü âlimleri de sert bir dille eleştirdiği bilinmektedir. İbnü't-Târave, 528/1134 senesinin Ramazan veya Şevvâl ayında vefat etmiştir.[590]

4.7.7. İbn-i Abdünnûr (630-1233/702-1302)

4.7.7.1. Hayatı

İbn-i Abdünnûr, 630'da (1233) Endülüs'ün Cebelitârık yakınında bulunan liman şehri olan Mâleka'da (Málaga) doğmuştur. "*Benî Râşid*" diye bilinen bir ailenin üyesidir. Endülüs tarihindeki siyasî karışıklıkların en şiddetli olduğu Merînîler döneminde yaşamıştır. Mâleka'da Ali b. Müferric el-Mâlekî ve Yûsuf b. İbrâhim el-Merbellî'den dil ve kıraat dersleri almıştır. Arap dili, aruz, kıraat, fıkıh, usul ve mantık alanlarında kendini yetiştirmiştir. İbnü'l-Hatîb onun lugaz ve muamma gibi bilmeceye dayalı yazımlar konusunda da kendini yetiştirdiğini söylemiştir. Daha sonrasında Sebte'ye (Ceuta) giderek kıraat ve aruz âlimi olan İbnü'l-Ahdar'dan ilim

---

[589] Yazıcı, a.g.m, s. 229.
[590] Yazıcı, a.g.m, s. 229.

tahsil etmiştir. Seyahate de merakı olan İbn Abdünnûr, Mâleka, Meriye (Almeria), Berce, Gırnâta (Granada) ve Vâdîâş'ta (Guadix) şehirlerini gezerek, buralarda bulunan öğrencilere dersler vermiştir. İbn Abdünnûr kısa bir sürede kadı naipliği yapmıştır.[591]

İbn-i Abdünnûr bütün hayatını ilme adayan bir şahsiyet olmuştur. Dünya işlerine karşı oldukça ilgisiz olan İbn Abdünnûr, saf ve temiz kalpli bir âlim olarak hayatını geçirmiştir. 27 Rebîü'l-âhir 702 (1302) tarihinde Meriye'de vefat etmiştir.[592]

4.7.7.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Abdünnûr'un zamanımıza ulaşan en önemli eseri "*Rasfü'l-mebânî fî şerhi hurûfi'l-me'ânî*" isimli eseridir. Eserde edatların anlamı, çeşitleri ve işlevleri hakkında bilgiler verilmiştir. Doksan beş edat yapı bakımından on üç yalın ve seksen iki birleşik, işlev itibariyle ise amel eden ve amel etmeyen olarak iki kısma ayrılarak incelenmiştir. Giriş bölümünde eserin alfabetik olduğu belirtilmesine karşın buna tam olarak riâyet edilmemiştir. Yazarın Basra dil okuluna eğilimi olduğu görülmekle birlikte Kûfe okulunun görüşlerinden de istifade etmiştir. İbn Abdünnûr, Arap dili konusunda üstat olmuş meşhur âlim Sîbeveyhi'ye ve görüşlerine aşırı derecede bağlı olmuştur. Ahfeş el-Evsat, Ebû Osman el-Mâzinî gibi Basra ve Kûfe okullarının ileri gelen dilcilerinin yanında İbn Usfûr el-İşbilî, Abdülvâhid b. Hüseyin es-Saymerî ve İbnü'l-Arîf gibi Endülüslü nahivcilerin görüşlerini eleştirmiştir. Bu âlimleri eleştirirken mantık âlimi olmasının da katkısıyla olayları kıyaslama yoluna giderek, açıklamayı da ihmal etmemiştir. Görüldüğü üzere İbn Abdünnûr az âlimden istifade edip, birçok âlimi mantık çerçevesinde eleştirmiştir. Öğrencisi Ebû Hayyân kendi çalışmalarında hocasının bu eserinden istifade etmiş ve daha da tanınmasına vesile olmuştur.[593]

İbn-i Abdünnûr'un bu eserinden başka yazdığı şerhler ve eserlerde mevcuttur. Bu eserler şunlardır: Îsâ b. Abdülazîz el-Cezûlî dile dair yazdığı "el-Kâmil" adlı eserinin şerhi niteliğinde olan "*Şerhu'l-Kâmil*"; İbn-i Hişâm el-Fihrî'nin "*İbnü'ş-Şevvâş el-*

---

[591] İsmail Durmuş, "*İbn Abdünnûr*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XIX, İstanbul 1999, s. 281.
[592] Durmuş, a.g.m, s. 281.
[593] Durmuş, a.g.m, s. 281.

Mugrib” adlı eserinin şerhi “*Şerhu'l-Mugrib*”; “*Takyîd ʻale'l-Cümel*” ya da diğer adıyla “*li'z-Zeccâcî*”; “*Cüz' fi'l-ʻarûz*”; “et-*Tahliye (el-Hilye) fî (zikri)'l-besmele ve't-tasliye*”, Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâci'nin gramerine dair yazdığı “el-Cümel”i üzerine Ebû Mûsâ el-Cezûlî'nin yazdığı hâşiyenin şerhi niteliğinde olan “*Şerhu'l-Cezûliyye*”; İbn Usfûr el-İşbîlî'nin “el-Mukarreb” adlı nahve dair eserine yazdığı hâşiye olan “*İmlâ' ʻale'l-Mukarreb*”; “*Şerhu'l-Cezûli'l-kebîr li'z-Zeccâcî*”. Görüldüğü üzere İbn Abdünnûr genelde şerhler üzerinde yoğunlaşmıştır.[594]

İbn Abdünnûr'un hayatı boyunca birçok öğrenciye dersler vermiş ve onları bilim dünyasına kazandırmıştır. Yetiştirdiği öğrencilerden en ünlüsü büyük dil âlimi ve müfessir Ebû Hayyân el-Endelüsî olmuştur.[595]

4.8. Din Alanında Yetişen Bilim Adamları

4.8.1. İbn-i Vaddâh (199?-814?/287?-900?)

4.8.1.1. Hayatı

İbn-i Vaddâh 199'da (814-815) Kurtuba'da (Córdoba) doğmuştur. 191 (807), 200 (815-816) veya 202'de (817-818) doğduğuna dair rivâyetlerde bulunmaktadır. İbn-i Vaddâh'ın dedesi olan Bezi' Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu I. Abdurrahman'ın kölesi idi. Kur'ân-ı Kerim ezberlemekle öğrenim hayatına başlayan İbn-i Vaddâh, Endülüs'te Muhammed b. Îsâ el-A'şâ, Müemmel b. Süleyman el-Endülüsî, İbn-i Habîb es-Sülemî, Muhammed b. Hâlid el-Eşec, Yahyâ b. Yezîd el-Kurtubî gibi saygın âlimlerden dersler almıştır.[596]

218 (833) tarihinde âlim ve zâhidlerle görüşmek amacıyla Doğu İslâm ülkelerini seyahat etmiştir. Bu kısa süre seyahati sırasında Asbağ b. Ferec, Âdem b. Ebû İyâs ve Ahmed b. Hanbel'in de bulunduğu âlimlerle görüşmüştür. Bu âlimlerden aldığı bilgiler doğrultusunda daha çok zühdle alakalı rivâyetler derlemiştir. İkinci seyahatini ise 231 (845-46) yılında gerçekleştirmiştir. Bu seyahatinde ise Kayrevan, Mekke, Medine, Kudüs, Trablus, Dımaşk (Şam), Halep, Humus, Bağdat, Basra,

---

[594] Durmuş, a.g.m, s. 281.
[595] Durmuş, a.g.m, s. 281.
[596] M. Yaşar Kandemir, “*İbn Vaddâh*”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XX, İstanbul 1999, s. 435.

Kûfe, Mısır, Askâlan, Antakya ve Tarsus gibi yerlerde görüştüğü âlimlerden hâdis rivayet etmiştir. Bunlar arasında Âsım b. Ali, Ebû Mus'ab, Harmele b. Yahyâ, Duhaym, Hâris b. Miskîn, İsmâil b. Ebû Üveys ve ilk seyahatinde de görüştüğü Züheyr b. Harb gibi âlimler bulunmaktadır. Ayrıca bu imamların çoğunun *Kütüb-i Sitte* imamları olması İbn-i Vaddâh'ın çalışmalarının önemini bir kademe daha artırmıştır.[597] İbn-i Vaddâh kesin olmamakla birlikte 26 Muharrem 287'de (1 Şubat 900)'da Kurtuba'da vefat etmiştir. Kaynaklarda onun ölüm tarihiyle ilgili 286/899, 289/902 ve 280/893 gibi tarihlerde verilmiştir. İbn-i Vaddâh'ın mezarı Ümmü Seleme Kabristânı'na defnedilmiştir.[598]

4.8.1.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Vaddâh, İfrîkiye'de Mâlikî fıkhının en önemli kitabı konumunda olan "*el-Müdevene*"yi bizzat bu kitabın yazarı Sahnûn'dan okuyup, rivâyet etmiştir. Bu bakımdan İbn-i Vaddâh, Mâlikî mezhebinin en önde gelen âlimlerden sayılmıştır. İbn-i Vaddâh, kıraat âlimi Verş'in öğrencisi Abdüssamed b. Abdurrahman'dan kıraat dersleri almıştır. Ayrıca meşhur yedi imamdan bir tanesi olan Nâfî' b. Abdurrahman kıraatine ait olan Verş rivâyetinin[599] Endülüs coğrafyasında yayılmasında büyük katkıları olmuştur. İbn-i Vaddâh, Baki b. Mahled ile birlikte Endülüs'te hâdisin rivâyet ve dirayet bölümleriyle belli başlı bir ilim olarak bilinmediği bir dönemde hâdis öğretisini başlatmışlardır. İbn-i Vaddâh hayatı boyunca Endülüs'ün bir hâdis merkezi yapmak için olağan gücüyle çalışmıştır. İbn-i Vaddâh bu doğrultuda çalışırken İbn-i Lübâbe lakabıyla bilinen Yahyâ b. Ömer, Kâsım b. Asbağ ve İbnü'l-Cebbâb gibi muhaddislerle beraber İbn-i Meserre gibi filozoflarda yetiştirmiştir.[600]

İbn-i Vaddâh yetiştirdiği öğrencilerin yanı sıra, gerisinde eserlerde bırakmıştır. Bu eserlerden ilki "*Kitâbü'l-Bida' ve'n-nehyü 'anhâ*" ya da "*Kitâb fîhi mâ câ'e fi'l-bida'* "dır. Bu eserde İbn-i Vaddâh, Hz. Muhammed'in sünnetine sarılıp bid'atten sakınmak gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca İbn-i Vaddâh, ilk bid'atların nasıl ortaya çıktığını ve nasıl bir yayılma alanı bulduğunu anlatmıştır. Bu bid'atların ilerleyen

[597] Kandemir, a.g.m, s. 435.
[598] Kandemir, a.g.m, s. 435.
[599] Sâkin bir harften sonra katı hemzesi geldiğinde yapılan nâkile verilen isimdir. Örneğin: "مَنْ أَمَنَ" ifadesi "مَنَ مَنْأَ" diye okunmaktadır. Tayyar Altınkulaç, "*Nâfî' b. Abdurrahman*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXXII, İstanbul 2006, s. 289.
[600] Kandemir, a.g.e, s. 435.

zamanlarda nasıl yayılacağını hâdis, sahâbe ve tâbiî'nin sözleriyle açıklamıştır. Bu eser Şâtıbî, İbn-i Ebû Rendeka et-Turtûşî ve Ebû Şâme el-Makdisî gibi âlimlerin yazdığı eserlere kaynaklık etmiştir. Muhammed Ahmed Dehmân bu eseri 1440/1980'de Dımaşk'ta ve 1411/1990'da Kahire'de yayımlamıştır. 1416/1996'da ise Bedr b. Abdullah el-Bedr Riyad'da bu eseri yayımlamıştır. M. İsabel Fierro ise kitap üzerine bir doktora çalışması yürüterek Arapça'dan İspanyolca'ya çevirmiş ve Arapça metniyle beraber 1988'de Madrid'de "*Tratado Contra Las Innovaciones*" adıyla yayımlamıştır. İbn-i Vaddâh'ın bir diğer eseri ise "*Kitâbü'n-Nazar ilallahi te'âlâ ve mâ câ'e mine'l-hâdîs fi'n-nazar ilallah*"dır. Bu eserin bir kopyası Tunuslu ünlü devlet adamı ve mütefekkir Hasan Abdülvehhâb'ın özel kütüphanesinde bulunmaktadır.[601]

İbn-i Vaddâh'ın kaynaklarda adı geçen diğer eserleri ise şöyledir: Zühde dair yazdığı; "*el-Ubbâd ve'l-'avâbid*", Mâlikî fıkhıyla ilgili yazdığı eserler; "*Meknûnü's-sır ve müstahrecü'l-'ilm*", "*eş-Salât fi'n-na'leyn, Risâletü's-sünne*", "*Kitâbü'l-Kut'ân fi'l-hâdîs*" ve "*Cüz' fî mes'eleti ücreti'l-imâm 'ale's-salât ve mes'eleti imâmeyn fî mescid*".[602]

4.8.2. Bâcî (403-1013/1081)

4.8.2.1. Hayatı

Bâcî, 403/1013 yılının Zilkade ayında doğmuştur. Aslen Batalyevsli (Badajoz) olup, ailesi İşbîliye (Sevilla) civarında bulunan Bâce'ye (Beja) göçmüştür. Sonrasında ise bu şehirden ayrılıp Kurtuba'ya yerleşmişlerdir. El-Bâcî Kurtuba'da eğitim görmüştür. Bu kültür şehrinde Mekkî b. Ebû Tâlib, Yûnus b. Muğis ve farklı hocalardan dersler almıştır. Özellikle edebiyatta başarı olarak, ün kazanmıştır.[603]

Bâcî, 1035 tarihinde Doğu İslâm ülkelerine seyahate çıkmıştır. Bu sırada ise hac görevini ifa etmiştir. Üç yıl kadar Hicaz'da bulunan el-Bâcî, burada Hâfız Ebû Zer el-Herevî isimli âlimden fıkıh ve hadis dersleri almıştır. Hicaz'dan sonrasında ise

---

601 Kandemir, a.g.m, s. 435.
602 Kandemir, a.g.m, s. 435-436.
603 Ahmet Özel, "*Bâcî*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: IV, İstanbul 1991, s. 414.

dönemin kültür merkezi Bağdat'a giderek burada da üç yıl süreyle kalmıştır. El-Bâcî'nin masraflarını karşılamak maksadıyla gece bekçiliği yaptığı söylenmektedir. Ebû Abdullah Hüseyin es-Saymerî, Ebû, İshak eş-Şîrâzî ve Ebû't-Tayyib et-Taberî ünlü Şafiî ve Hanefî âlimlerden fıkıh dersleri almıştır. Hadis derslerini ise Hâfız Ebû Abdullah ve başka hocalardan almıştır. Hâtîb el-Bağdâdî ile karşılıklı hadis dinletileri yapmışlardır. Bağdat'tan sonra ise Musul'a gitmiştir. Bu şehirde kaldığı bir yıllık süre zarfında Ebû Ca'fer es-Simnâni'den kelâm ve aklî ilimlere dair dersler okumuştur. Dımaşk (Şam), Halep ve son olarak Mısır'a giden el-Bâcî, on iki yıl geçirdiği Doğu'da hadis, fıkıh, kelâm, mantık, edebiyat ve usul alanlarında geniş bir bilgi birikimiyle 1047'de ana vatanı Endülüs'e dönmüştür.[604]

Endülüs'e döndükten sonra el-Bâcî, bir süre altın varak dövme işinde çalışmıştır. Sonrasında "*akdü'l-vesâik*" denilen günümüzdeki noterliğe eş değer bir mesleği icra etmiştir. El- Bâcî Mayurka/Mayorka (Mallorca) adasına yerleşerek, burada insanların tartışmaktan çekindiği İbn-i Hazm ile hararetli tartışmalara girme cesaretini göstermiş ve bunda da başarılı olmuştur. Hatta bu sebepten İbn-i Hazm'ın mezkûr adayı terk ettiği bilinmektedir. Kısacık bir zamanda ün kazanan el-Bâcî, bu sayede işleri de düzeltme olanağı bulmuştur. Endülüs hükümdârlarıyla iyi münasebeler kurmuş, bu hükümdârların aralarındaki sorunları gidermesi için arabuluculuk yapmıştır. Bunun yanı sıra, El-Bâcî bazı taşra şehirlerinde kadılık görevini de icra eden el-Bâcî, 19 Recep 474'de (23 Aralık 1081) Meriyye (Almeria) şehrinde hayata gözlerini kapamıştır.

4.8.2.2. Bilim dünyasına katkıları

El-Bâcî, hayatı boyunca birçok eser yazmıştır. Bunlar içinde en önemlisi "*el-Müntekâ*" dır. Bu kitap İmam Mâlik'in eseri olan *el-Muvatta'nın* şerhi niteliğindedir. Eserde hâdisler ve onlardan çıkarılan hükümlerin izahı yapılmıştır. Bu açıklamalar yapılırken İmam Mâlik ve öğrencileriyle beraber diğer Mâlikî âlimlerin görüşlerinden yararlanılmıştır. Kitap sadece Mâlikî mezhebinin görüşleriyle sınırlı

---

[604] Özel, *Bâcî*, s. 414.

kalmayarak diğer mezheplerin görüşlerine de yer verilmiştir. El-Münteka 1331-32/1912-13'de Kahire'de yedi cilt olarak basılmıştır.[605]

El-Bâcî'nin ikinci eseri ise "*İhkâmü'l-Fusûl fî ahkâmi'l-usûl*" dür.[606] Mâlikî fıkhının usulü konusunda bilgi verilen bu yapıt, el-Bâcî'nin en hacimli eseridir.[607] El-Bâcî, bu eseriyle Mâlikî fıkhına konusunda otorite olmayı başarmıştır.[608] Tartışma metoduyla yazılan eserde Mâlikî mezhebinin görüşlerinden başka Şâfiî ve Hanefî mezhebinin görüşleri de karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Eser ilk olarak 1407/1987 yılında Beyrut'ta Abdülmecid Türkî, daha sonrasında ise yine Beyrut'ta 1409/1989'da Abdullah Muhammed el-Cebûrî tarafından yayımlanmıştır.[609]

El-Bâcî'nin üçüncü eseri ise "*el-Minhâc fî tertîbi'l-hicâc*" dır. Eser İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl'ün özeti niteliğindedir. Zaten el-Bâcî'de el-Minhâc eserinde sık sık İhkâmü'l-fusûl adlı eserine atıflarda bulunmaktadır. Eser Abdülmecid Türkî tarafından önce 1978'de Paris'de ve sonra1407/1987'de Beyrut'ta yayımlanmıştır. El-Bacî'nin dördüncü eseri "*el-İşârât*" dır. Fıkıh usulü hakkında kısa bilgiler veren bir eserdir. El-İşârat, Cüveynî'nin "*el-Varakat*"ına Şeyh Hattâb'ın yaptığı şerhe Şeyh Hidde es-Sûsî'nin 1351/1932'de Tunus'ta yazdığı haşiyenin kenarında basılmıştır.[610]

El-Bâcî'nin beşinci eseri "*Tahkiku'l-mezheb fî enne'n-nebiyye kad keteb*" dir. Eser Hz. Muhammed'in ümmîliğiyle[611] ilgili yazılmış bir eserdir. Ebû Abdurrahman ez-Zâhirî tarafından 1403/1983'te Riyad'da yayımlanmıştır. El-Bâcî bu eserinde Hz. Muhammed'in Hudeybiye Antlaşması (628) sırasında müşriklerin itirazları sonucunda antlaşma metninden Rasulullah (Allah'ın elçisi) ifadesini silip, kendi adını bizzat yazmasından ve bunun peygamberin ümmîliğine dair ayete (*Ankebût 29/48*) aykırı olmadığından bahsetmiştir. El-Bâcî ümmî birinin kendi eliyle antlaşma metnine yazı yazmasının Hz. Peygamber'in mucizesi olduğunu belirtmiştir. Eserin

---

605 Özel, *Bâcî*, s. 414.
606 Özdemir, Endülüs, s. 255; Özel, a.g.m, s. 414.
607 Özel, *Bâcî*, s. 414.
608 Özdemir, Endülüs, s. 255.
609 Özel, *Bâcî*, s. 414.
610 Özel, *Bâcî*, s. 414-415.
611 Hz. Muhammed'in bir sıfatı olup, okuma bilmediği anlamında bir Kur'ân terimi. Mehmet Suat, Mertoğlu, "*Ümmî*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XLII, İstanbul 2012, s. 309.

giriş kısmı bu konu hakkında doyurucu bir açıklama içermektedir. Eserin sonunda ise bazı âlimlerin olumlu ve olumsuzluk görüşleri hakkında bazı risâleler eklenmiştir.[612]

El-Bâcî'nin altıncı eseri "*Risâletür-râhib mini İfrense ile'l -Muktedir Billâh Sâhibi Sarakusta ve cevâbü Ebi'l-Velid el-Bâcî 'aleyhâ*" dır. Eser bir Fransız rahibinin Sarakusta (Zaragoza) Hükümdârı olan Muktedir-Billâh'ı Hristiyanlığa geçmesi için yazılan davet mektubunu ve bu davet mektubuna el-Bâcî tarafından verilen cevapları içermektedir. Bu reddiye içerikli mektupları ilk defa Dunlop İngilizce çevirileriyle birlikte "*A Christian Mission to Muslim Spain in 11 th Century" (al-Andalus, XVII, Madrid 1952, s. 259-310)* adıyla yayımlamıştır. Dunlop'dan başka el- Bâcî'nin bu risâlesini Abdülmecid Türkî (al-Andalus, XXXI, Madrid 1966, s. 73-133) ve M. Abdullah eş-Şerkavî'de "*Risâletü râhibi Fransa ile'l-müslimîn ve cevâbü'l-Kadı Ebi'l-Velîd el-Bâcî* 'aleyhâ" (Kahire 1986) ismiyle yayımlamıştır.[613]

El-Bâcî'nin yedinci yazdığı eserde "*Risâle fi'l-hudûd*" dur. Bu eser fıkıh usulü kitaplarında geçen kavramlar hakkında bilgiler vermektedir. Eseri öncelikle Cevdet Abdurrahman Hilâl (*Revista del Instituto Egipcio de Estudois Islamicos en Madrid: Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mısrî li'd-dirâsâti'l-Islâmiyye*, II, Madrid 1954, s. 1-37) ve sonrasında Nezih Hamâde "*Kitâbü'l-Usûl fi'l-hudûd*" (Beyrut 1973) ismiyle yayımlamıştır. El-Bâcî'nin sekizinci eseri "el-Vasıyye li-veledeyh" dir. Adından da anlaşılacağı üzere bu eser müellifin iki çocuğuna yaptığı vasiyetleri konu edinmektedir. Eser Cevdet Abdurrahman Hilâl tarafından yayımlanmıştır (*Revista del Instituto Egipcio de Estudois Islamicos en Madrid*, III, Madrid 1855, s. 17-46). El-Bâci'nin bir diğer eseri de "*Füsûlü'l-ahkâm ve beyânü mâ meda 'aleyhi'l-'amel 'inde'l-fukahâ' ve'l-hükkâm*"dır. Eser M. Ebû'l-Ecfân tarafından 1985'te Tunus'ta yayımlanmıştır.[614]

El-Bâcî'nin bir diğer eseri de "*et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men harrece lehü'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-sahîh*" dir. Eser Ebû Lübâbe Hüseyin tarafından 1986'da Riyad'da yayımlanmıştır. El-Bâcî'nin "*Muhtasaru Müşkili'l-âsâr*" adlı eseri ise Yûsuf b. Mûsâ el-Hanefî (ö. 803-1400) tarafından "*El-Mu'tasar mine'l-Muhtasar*" (Haydarâbâd

[612] Özel, *Bâcî*, s. 415.
[613] Özel, *Bâcî*, s. 415.
[614] Özel, *Bâcî*, s. 415.

1317-18) ismiyle özetlenmiştir. El-Bâcî'nin bilinen diğer eserleri ise şöyledir: "*Sünenü's-Sâlihîn*", "*Şerhu's-Sevâdi'l-a'zam*", Firaku'fukahâ', "*en-Nâsih ve'l-mensûh*", "*Tefsîrü'l-Kur'ân*", "*el-Îmâ*", "*el-İntisâr li-a'râzi'l-e'immeti'l-ahyâr*", "*et-Tebyîn 'an sebîli'l-mühtedîn*", "et-Tesdîd ilâ ma'rifeti turuki't-tevhîd", "*Tehzîbü'z-Zâhir li'bni'l-Enbârî*", "*Şerhu'l-Müdevvene*", "*el-Mühezze*" .[615]

El-Bâcî hayatı boyunca İbn-i Makûlâ, Ebû es-Sadefî, Ebû Ali el-Gassânî el-Ceyyyânî ve kendi oğlu Ebû'l-Kasım el-Bâcî gibi birçok âlim yetiştirmiştir. Özellikle Ebû es-Sadefî hocası el-Bâcî ile birlikte yaptıkları rivâyetlerle *Sahîh-i Buhârî'nin* Batı İslâm Dünyası'nda tanınmasında önemli bir isim olmuştur.[616]

4.8.3. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (468-1076/543-1148)

4.8.3.1. Hayatı

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, 468/1076 tarihinde İşbîliye'de (Sevilla) dünyaya gelmiştir. İlköğrenimine babası Ebü'l-Kâsım Hasan el-Hevzenî ve dayısı Ebû Abdullah b. Ahmed es-Sarakustî'den almıştır. Hafız ve kıraat eğitimlerini tamamlayan İbnü'l-Arabî'nin bir sonraki durağı Kurtuba (Córdoba) şehri olmuştur. 486 (1091) tarihinde ailesiyle beraber Doğu İslâm ülkelerine seyahate çıkan İbnü'l-Arabî, özellikle Kudüs'te bulunan "Nizâmiye Medrese"lerinden çok etkilenmiştir. Tekrar Endülüs'e dönen İbnü'l-Arabî, siyasî dengesizlik yüzünden çok sıkıntılar çekmiş ve Mağrip'e gitme kararı almıştır. Mağrip'de bir sene kalmasının ardından tekrar Endülüs'e gitmeye niyetlenen İbnü'l-Arabî, 543 (1148) tarihinde yolda vefat etmiştir. Mezarı Fas'ta bulunan Bâbülmahrûk'a defnedilmiştir.

4.8.3.2. Bilim dünyasına katkıları

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, bilim dünyasına özellikle din alanında önemli eserler bırakmıştır. Eserlerine kısaca bakacak olursak; onun en önemli eseri "*Ahkâmü'l-Kur'ân*"dır. Rivâyetlerin oldukça çok yer verildiği eser hadis camiasında kıymetli bir

---

[615] Özel, *Bâcî*, s. 415.
[616] Özel, *Bâcî*, s. 414.

edinmiştir. Yazdığı eserlerden bazıları şunlardır: " *'Arizâtü'l-ahvezî fî şerhi't-Tirmizî*", "*el-'Avâsım mine'l-kavâsım*", "*el-Emedü'l-Aksâ*", "*Kânûnü't-te'vîl*".

4.8.4. Kâdî İyâz (476-1083/544-1149)

4.8.4.1. Hayatı

Kâdî İyâz, 476 yılında Sebte'de (Ceuta) doğmuştur. İyâz, Sebte, Mürsiye (Murcia), Kurtuba (Cordoba) şehirlerinde çeşitli âlimlerden dini dersler okudu. Endülüs'te bir süre kadılıkta yapan İyâz, 544/1149 tarihinde vefat etmiştir.

4.8.4.2. Bilim dünyasına katkıları

Kâdî İyâz, yaşamı boyunca önemli eserler kaleme almıştır. Bunlar arasında en önemlisi ise "*eş-Şifâ*"dır. Dört bölümden oluşan bu eserde Hz. Muhammed'in büyüklüğü ve ona saygısız davranışlarda bulunanlara uygulanacak cezalar anlatılmıştır. Kâdî İyâz'ın bundan başka şu eserleri bulunmaktadır; "*Tertîbü'l-medârik ve tâkribü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi*", "*Meşâriku'l-envâr 'âlâ sıhâhi'l-âsâr*", "*Minhâcü'l-avârif ilâ rûhi'l-ma'ârif*", "*Risâle ketebehâ 'inde'l-kabri'l-mukâddes*".

4.8.5. İbn-i Ât (542-1148/609-1212)

4.8.5.1. Hayatı

5 Şevval 524 (27 Şubat 1148) tarihinde Şâtıbe (Jativa) şehrinde doğmuştur. Dedelerinden Ât'a nisbetle İbn-i Ât olarak bilinmiştir. Bazı kaynaklarda Nukrî nisbesiyle geçmekteyse de, bu doğru bir lakap değildir. Endülüs'ün büyük kabilelerinden Nefze'ye mensup olan İbn-i Ât, ilköğrenimini doğduğu şehir Şâtıbe'de hadis ve fıkıh konusunda âlim olan babası Ahmed b. Hârûn'dan almıştır. Muhammed b. Hüzeyl'den kıraat dersleri almasının yanı sıra, Şâtıbe Kadısı Yûsuf b. Saâde, hâfız Uleym b. Abdülazîz, kadı ve muhaddis İbn-i Vâcib el-Belensî ve İbn-i Beşküvâl gibi âlimlerden din başta olmak üzere, çeşitli alanlarda dersler almıştır. Endülüs'teki öğrenimini tamamlayan İbn-i Ât birçok Endülüs âliminin yaptığı gibi

hacca gitmiştir. Hac farizasını tamamlamasının ardından İskenderiye'de Ebû Tâhir es-Silefî ve İbnü'l-Mufaddal, Dımaşk'ta (Şam) İbn-i Asâkir ve Musul'da Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî gibi âlimlerden dersler görmüştür. Bu âlimlerin bir kısmından hadis rivayeti ve öğretimi için icâzetler almıştır.[617]

İbn-i Ât, başka âlimlerden etkilendiği gibi kendisinden de etkilenenler olmuştur. İbnü'l-Kattân el-Mağribî, Ebü'l-Hasan Sâid, İbn-i Vâcib ve İbn-i Seyyidünnâs kendisinden özellikle rivayetler konusunda istifade etmişlerdir. Ayrıca İbnü'l-Ebrâr'a Zilkade 608 (Nisan 1212) tarihinde hadis rivayeti için icazet vermiştir. İbn-i Ât, fıkıh konularını iyi bilmekle birlikte daha çok hadis rivayeti konusunda çalışmalar yapmıştır. Bu rivayetlerin sağlamlığını ölçen hadis dirayeti konusunda da vakıf bir âlim olmuştur. Edebi sahada da yazdığı şiirler bulunmaktadır. Bunlar genelde dini içerikliydi.[618]

İbn-i Ât, her gün düzenlediği hadis meclislerinde "*Sahîh-i Buhârî*" ve "*el-Muvatta*"ı ezberinden okutmuştur. Bununla beraber İbn-i Ât, hayır işlerine meraklı mütevazı bir kişilikti. Şâtıbeliler, üstün yeteneklerinden dolayı İbn-i Abdülber en-Nemerî ve onunla iftihar etmişlerdir. Benî Abdülmü'min'e (Müminîler) bağlı kişiler çözemedikleri dini konularda İbn-i Ât'ın görüşlerini alırlardı. İbn-i Ât, 15 Safer 609 (17 Temmuz 1212) tarihinde yapılan İkâb Savaşı[619]'nda şehit olmuştur.[620]

4.8.5.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Ât'ın birçok eser yazdığı bilinilmektedir. Fakat yazdığı eserler günümüze ulaşmayı başaramamıştır. Bununla birlikte başka eserlerden yola çıkarak, yazdığı eserler hakkında bilgilere ulaşabilmekteyiz. "*Reyhânetü'n-nefes (teneffüs) ve râhatü'l-enfüs fî zikri şüyûhi'l-Endelüs*" isimli bir eser kaleme alan İbn-i Ât, bu eserinde Endülüs'te kendilerinden ilim öğrendiği hocalarını anlatmıştır. Bu eser

[617] Nuri Topaloğlu, "*İbn Ât*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: IXX, İstanbul 1999, s. 335.
[618] Topaloğlu, a.g.m, s. 335.
[619] 1212 yılında Papa'nın desteklediği Kastilya Kralı VIII. Alfonso liderliğinde toplanan Haçlı ordusu (Aragon, Navar, Portekiz ve Leon) ile Muvahhidler arasında "*İkâb*" mevkiinde yapılan savaştır. Savaşta Müslüman ordusu büyük bir yenilgiye uğramıştır. Seyhun Şahin, Fatih Sansar, "*Endülüs'ün Düşüşünde Aragon Krallığı'nın Rolü*", **Cappadocia Journal Of History And Social Sciences Dergisi**, C: VI, Niğde 2016, s. 173.
[620] Topaloğlu, a.g.m, s. 335.

Kâtip Çelebi'nin Keşfüz-Zünûn adlı eserinde "*Reyhânetü'l-enfüs fî 'ulemâ'i'l-Endelüs*" adıyla geçmektedir.[621]

Bir diğer eseri "*en-Nüzhe fi't-ta'rîf (ve't-târif) bi-şüyûhi'l-viche*" dir. Bu eserinde müellifin, doğuya yaptığı gezintilerinde kendilerinden ilim tahsil ettiği hocaları ve onlardan iktibas ettiği hadisler hakkında bilgiler verilmiştir. İbn-i Ât'ın "*Kitâbü't-Turer 'ale'l-vesâ'iki'l-mecmû'a*" isminde bir çalışması da bulunmaktadır. Bu eser gibi iki tane daha şiir kitabı bulunmaktadır. Bunlardan başka Abdurrahman b. Ebü'l-Yâbis ed-Dîhâcî hakkında yazdığı ünlü bir mersiyesi bulunmaktadır.[622]

4.8.6. Muhyiddin İbn-i Arabî (560-1165/638-1240)

4.8.6.1. Hayatı

Muhyiddin İbn-i Arabî, 27 Ramazan 560'da 1165 yılında Mürsiye'de (Murcia) dünyaya gelmiştir.[623] İbn-i Arabî, "*Şeyh-i Ekber*", "*Sultanü'l-arifin*", "*Hatemü'l-evliya*", "*Kutb-ü Hümam*" diye de anılmaktadır. Endülüs'te ise "*İbn-i Seraka*" olarak bilinmektedir. Ünlü âlim Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ile karıştırılmasın diye genellikle ismi İbn-i Arabî olarak kullanılmıştır.[624]

Varlıklı bir ailenin çocuğu olan İbn-i Arabî, sekiz yaşına kadar doğduğu Mürsiye şehrinde kalmıştır. Daha sonrasında 1173 tarihinde bu şehirden ayrılarak ailesiyle birlikte önemli bir kültür merkezi olan İşbîliye'ye (Sevilla) gitmiştir.[625] Bu şehirde İbn-i Beşküvâl ve ünlü hadis âlimi Ebû Muhammed'den dersler almıştır.[626] İbnü'l-Arabî, erkek hocalarının yanı sıra; Marşenalı Yasemin ve Kurtubalı (Córdoba) gibi iki kadından da dersler almıştır. Bu Endülüs'te sık rastlanan bir durum değildir. Özellikle yaşlı olduğu hâlde İbnü'l-Arabî tarafından genç bir kıza benzetilen ve

---

[621] Topaloğlu, a.g.m, s. 335.
[622] Topaloğlu, a.g.m, s. 335.
[623] İbn Arabî, **Keşfü'l-Mâ'nâ an Sırrı Esmâillâhi'l-Hüsnâ (Allah'ın İsimlerinin Sırları ve Mânâlarının Keşfi)**, (Çev. Ramazan Biçer), Gelenek Yayıncılık, s. 7; İbn Arabî, **Kitâbü'l-Fenâ Fi'l-Müşâhede ("Fena" Risâlesi)**, (Çev. Mahmut Kanık), (6. bsk), İz Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 7. ; Muhyiddin İbn Arabî, **Fusûs el-Hikem**, (Çev. Ersin Balcı), (1. bs.), Kopernik Yayınları, İstanbul 2017, s. 5; Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 102; Bayrakdar, a.g.e, s. 326; Mahmut Erol Kılıç, "*İbnü'l-Arabî*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XX, İstanbul 1999, s. 493; Nasr, a.g.e, s. 104.
[624] İbn Arabî, Kitâbü'l-Fenâ Fi'l-Müşâhede ("Fena" Risâlesi), s. 7; Nasr, a.g.e, s. 104.
[625] İbn Arabî, Kitâbü'l-Fenâ Fi'l-Müşâhede ("Fena" Risâlesi), s. 7; Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 102; Bayrakdar, a.g.e, s. 326; Kılıç, a.g.m, s. 493; Nasr, a.g.e, s. 104.
[626] İbn Arabî, Kitâbü'l-Fenâ Fi'l-Müşâhede ("Fena" Risâlesi), s. 7.

manevî annesi olarak gördüğü Fatıma, Şeyhü'l-Ekber'in hayatında önemli bir yere sahiptir.[627] İlk eğitimini İşbîliye'de tamamlayan İbnü'l-Arabî, yine aynı şehirde bazı valilere kâtiplik yapmıştır.[628] İbnü'l-Arabî'nin öğrenciliği uzunca bir müddet sürmüş ve İslâm coğrafyasını birçok farklı merkezinde karşılaştığı ulemadan dersler okumuş, onlardan icazetler almıştır.[629] Ayrıca kendi icazet verdiği öğrenciler de olmuştur. Kısa sürede tasavvuf alanında derinlik kazanmıştır.[630] 20 yaşında tasavvuf yoluna giren İbnü'l-Arabî, bu sıralarda bir de evlilikte yapmıştır. Kaynaklarda ilk eşinin ismi Meryem olarak geçmektedir.[631]

İbn-i Arabî, 1191'de yirmi altı yaşındayken ilk defa Afrika topraklarına geçmiştir. Tunus ve Fas ziyaretlerinde bulunmuştur. Daha sonrasında Mekke, Medine ve Bağdat ziyaretleri yapan İbnü'l-Arabî, bir müddet Anadolu'ya gelerek burada Sadreddin Konevî'nin babası Mecdüddin İshak ile sıkı münasebetler kurmuştur. Sadreddin Konevî'nin dul annesiyle evlenen İbnü'l-Arabî, üvey oğlunu güzel bir şekilde yetiştirmiştir.[632] Konya'da bir süre durmasının ardından Malatya'ya geçen İbn-i Arabî, burada bir evlilik daha yapmıştır. Sadeddin isimli oğlu burada doğmuştur.[633] Malatya'dan sonra ise Şam'a giden İbnü'l-Arabî, vefatına kadar bu şehirde kalmıştır.[634] İbnü'l-Arabî, 638/1240 yılında Dımaşk (Şam)'da vefat etmiştir. Naaşı Şam'ın Salihiyye bölgesine, Kasyon Dağı eteğine defnedilmiştir.[635]

4.8.6.2. Bilim dünyasına katkıları

İbnü'l-Arabî, 1230 yılında Hz. Muhammed'in ruhani işaretini alarak *"Fusûsu'l-Hikem"* adlı eserini yazmıştır.[636] İnsanlık tarihi boyunca varoluşun hakikati üzerine yazılmış en önemli kitaplardan olan bu eserde, Allah ve yaratılış arasındaki ince ve titiz ilişkiyi ve bunlar arasında bulunan dinler ve peygamberlerin yerinin ne olduğu

---

[627] Nasr, a.g.e, s. 104.
[628] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 102.
[629] Nasr, a.g.e, s. 105; Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 102-103.
[630] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 103.
[631] İbn Arabî, Kitâbü'l-Fenâ Fi'l-Müşâhede ("Fena" Risâlesi), s. 7.
[632] İbn Arabî, Kitâbü'l-Fenâ Fi'l-Müşâhede ("Fena" Risâlesi), s. 7; Muhyiddin İbn Arabî, Fusûs el-Hikem, s. 5; Özdemir, Endülüs, s. 261; Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 105.
[633] İbn Arabî, Kitâbü'l-Fenâ Fi'l-Müşâhede ("Fena" Risâlesi), s. 7.
[634] İbn Arabî, Kitâbü'l-Fenâ Fi'l-Müşâhede ("Fena" Risâlesi), s. 7.
[635] İbn Arabi, Keşfü'l-Mâ'nâ an Sırrı Esmâillâhi'l-Hüsnâ, s. 7; İbn Arabî, Kitâbü'l-Fenâ Fi'l-Müşâhede ("Fena" Risâlesi), s. 7; Muhyiddin İbn Arabî, Fusûs el-Hikem, s. 5; Kocayürek, a.g.e, C:III, s. 106; Bayrakdar, a.g.e, s. 326; Kılıç, a.g.m, s. 495.
[636] Muhyiddin İbn Arabî, Fusûs el-Hikem, s. 13-14; Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 105.

anlatılmaktadır. İbnü'l-Arabî tıpkı Fütühat-ı Mekkiye'de olduğu gibi eserde olayları katıksız bir tevhit inancıyla anlatma yoluna gitmiştir.[637]

Fusûsu'l-Hikem'de, "*Hz. Âdem*", "*Hz. Şît*", "*Hz. Nuh*", "*Hz. İdris*", "*Hz. İbrâhim*", "*Hz. İshak*", "*Hz. İsmail*", "*Hz. Ya'kub*", "*Hz. Yusuf*", "*Hz. Hud*", "*Hz. Salih*", "*Hz. Şuayb*", "*Hz. Lut*", "*Hz. Üzeyir*", "*Hz. İsa*", "*Hz. Süleyman*", "*Hz. Davud*", "*Hz. Yunus*", "*Hz. Eyyûb*", "*Hz. Yahya*", "*Hz. Zekeriyya*", "*Hz. İlyas*", "*Hz. Lokman*", "*Hz. Harun*", "*Hz. Musa*", "*Hz. Halid*" ve "*Hz. Muhammed*" 'in isimlerindeki hikmetler anlatılmıştır[638]. Bunlardan birkaç peygambere bakacak olursak, İbnü'l-Arabî esere, ilk insan olan Hz. Âdem'den başlamıştır. İbnü'l-Arabî Hz. Âdem'in âlem aynasının cilâsı olduğunu belirtmiştir. Âlemin insanın varlığıyla beraber tamamlandığı belirten İbnü'l-Arabî, yine Allah'ın insanı âlemin korunmasında kendisine hâlifeler kıldığını söylemiştir.[639] İbnü'l-Arabî, Hz. İbrahim'in "*Halil*" olarak adlandırılmasının ise "Zat-ı İlahiyye" nin nitelendiği sıfatların tümüne birden bürünmesi ve onlara nüfuz etmesinden olduğunu söylemiştir.[640] Son peygamber Hz. Muhammed'le eserinin anlatımına son veren İbn-i Arabî, onun tüm insanlığın en kâmili olduğunu belirtmiştir. Henüz Hz. Âdem suyla balçık arasındayken, Hz. Muhammed'in Nebi olduğunu söyleyen İbnü'l-Arabî, ögesel oluşumuyla son peygamber olduğunu eserinde anlatmıştır. İbn-i Arabî, Hz. Muhammed'in, Allah'ın varlığına ilk delil olduğundan bahsetmiştir.[641] Eserin son kısmında ise İbnü'l-Arabî, inanılan Allah'ın sınırlılığa sahip olduğunu ve bu sınırlılığa sahip olan ilahın kalbe sığan ilah olduğunu söylemiştir. Mutlak ilahın ise hiçbir şeye sığamayacağını, onun şeyin tâ kendisi olduğu ve kendisinin de tâ kendisi olduğunu belirtmiştir. Gerçekte, birşeyin kendisine sığdığı veya sığmadığı söylenemeyeceğini eserinde aktaran İbnü'l-Arabî, dini iyi anlamamız gerektiğini ve Allah'ın daima doğru söylediğini belirterek eserini sonlandırmıştır.[642]

Muhyiddin İbn-i Arabî "*Resâilü İbnü'l-Arabî*" adıyla risâlelerini toplamıştır. Bunlardan biri de "*Kitâbü'l-fenâ fi'l-müşâhede*" *("Fenâ" Risalesi*) 'dir. Bu risâle İbnü'l-Arabî'nin yazdığı çok sayıda küçük risâleden birisi olup, çoğu kez büyük

---

[637] Muhyiddin İbn Arabî, Fusûs el-Hikem, s. 9.
[638] Muhyiddin İbn Arabî, Fusûs el-Hikem, s. 7-8.
[639] Muhyiddin İbn Arabî, Fusûs el-Hikem, s. 16-17.
[640] Muhyiddin İbn Arabî, Fusûs el-Hikem, s. 59.
[641] Muhyiddin İbn Arabî, Fusûs el-Hikem, s. 257.
[642] Muhyiddin İbn Arabî, Fusûs el-Hikem, s. 273.

eserlerinin yanı sıra, hafif kalıp, dikkate alınmaz. Kitâbü'l-fenâ Risâlesi yazarın Fütûhat kitabına kaynak teşkil etmektedir.[643] Eserde İbnü'l-Arabî, vahyedilen dinin, bilhassa Hz. Muhammed'in getirdiği dinin mükemmeliğe ulaşmasının bir şarta bağlı olduğunu, bu şartın ise Kur'ân-ı Kerîm'e inanmak olduğunu söylemiştir. Yani Kur'ân'ı bir bütün olarak kabul edip, ona göre yaşamak gerekmektedir. İbnü'l-Arabî, Kur'ân'ın bir kısmına inanan insanları tenkit etmiştir.[644]

İbn-i Arabî, Kitâbü'l-fenâ'da bir kimsenin ilim sahibi olmadığı konularda eline kitap geçmesi durumunda, onu okumaması ve ehline bırakması gerektiğinden bahsetmiştir. İlme vakıf olmayan ya da o yola girmeye müsait olmayan kişinin bilmediği ilimlerle uğraşmamasını ve o ilmi ne kabul etmeli, ne de reddetmeli diyerek bu işlerden uzak durmasının önemli olduğunu belirtmiştir.[645]

Kitâbü'l-fenâ, İbnü'l-Arabî'nin 29 risâlesiyle birlikte 1948 yılında Haydarabad'da yayımlanmıştır. Mezkûr risâle Michel Valsan tarafından "*Le Livre L'Extinction dans la contemplation*" adıyla Fransızca'ya çevrilmiştir (les Editions de I'Ouevre, Paris, 1984). Mahmut Kanık ise eseri Fransızca ve Arapça tercümeleriyle karşılaştırmalı olarak Türkçe'ye çevirmiştir ve yayımlamıştır (Fena Risâlesi, İz Yayıncılık, İstanbul 1991).[646]

Muhyiddin İbn-i Arabî'nin bir diğer eseri de "*Keşfü'l-Mâ'nâ an Sırrı Esmâillâhi'l-Hüsnâ* (*Allah'ın İsimlerinin Sırları* ve *Mânâlarının Keşfi*)" dır. Eserde Allah'ın 99 ismi (Esmâil Hüsna) ("*Allah*", "*Rahmân*", "*Rahîm*", "*Melik*", "*Kuddûs*", "*Selâm*", "*Mü'min*", "*Müheymin*", "*Azîz*", "*Cebbâr*", "*Mütekebbir*", "*Hâlik*", "*Bârî*", "*Musavvir*", "*Gaffâr*", "*Kahhâr*", "*Vehhâb*", "*Rezzâk*", "*Fettâh*", "*Âlim*", "*Kâbız/Kâbıd*", "*Bâsit*", "*Hâfız* (*Hâfid*)", "*Râfi'*", "*Muizz*, "Müzill", "*Semi'*", "*Basîr*", "*Hakem*", "*Adl*", "Latîf", "*Habîr*", "*Halîm*", "*Azîm*", "*Gafûr*", "*Şekûr*", "*Aliy*", "*Kebîr*", "*Mukît*", "*Hasîb*", "*Celîl*", "*Kerîm*", "*Rakîb*", "*Mücîb*", "*Vâsi'*", "*Hâkîm*", "*Vedûd*", "*Mecîd*", "*Bâis*", "*Şehîd*", "*Hak*", "*Vekîl*", "*Kaviy*", "*Metin*", "*Velîy*", "*Hamîd*", "*Muhsî*", "*Mübdi'*", "*Mu'id*", "*Muhyî*", "*Mümit*", "*Hayy*", "*Kayyûm*", "*Vâcid*", "*Mâcid*", "*Vâhid*", "*Samed*", "*Kâdir*", "*Muktedir*",

[643] İbn Arabî, Kitâbü'l-Fenâ Fi'l-Müşâhede ("Fena" Risâlesi), s. 13.
[644] İbn Arabî, Kitâbü'l-Fenâ Fi'l-Müşâhede ("Fena" Risâlesi), s. 27.
[645]İbn Arabî, Kitâbü'l-Fenâ Fi'l-Müşâhede ("Fena" Risâlesi), s. 39-40.
[646] İbn Arabî, Kitâbü'l-Fenâ Fi'l-Müşâhede ("Fena" Risâlesi), s. 9-11.

"*Mukaddim*", "*Muahhir*", "*Evvel-Âhir*", "*Zâhir-Bâtın*", "*Birr*", "*Tevvâb*", "*Müntakim*", "*Afüv*", "*Raûf*", "*Mâlikü'l-Mülk*", "*Zü'l-Celâli ve'l-İkrâm*", "*Vâlî*", "*Müteâlî*", "*Muksit*", "*Câmi'*", "*Gani-Muğnî*", "*Mâni'*", "*Dârr-Nâfi'*", "*Nûr*", "*Hâdî*", "*Bedi'*", "*Bâkî*", "*Vâris*", "*Reşîd*", "*Sabûr"*) hakkında bilgi verilmiştir.[647] İsimler taalluk[648], tahakkuk[649] ve tahalluk[650] kavramları çerçevesinde açıklanmıştır.[651]

Muhyiddin İbn-i Arabî'nin bir diğer eseri de "*Mevâki'un Nücûm (Yıldızların Mevkî)*" dur.[652] Müellif, 595/1199 yılında bu eseri kaleme almıştır. İbnü'l-Arabî, 595/1199 bir Ramazan-ı Şerîf günü Mürsilliye'den Murebiyye'ye giderken içinde kıpırdanmalar olduğunu ve Murebiyye'de kendisine Hz. Mûsâ'nın asasına benzer bir asa verildiğini söylemektedir. Bu asanın işlerini kolaylaştırdığını da yine eserinde beyan etmiştir. İbnü'l-Arabî, Allah'tan gelen ilhamla bu eseri yazmaya karar vermiştir.[653]

İbnü'l-Arabî, Mevâki'un Nücum'da üç mertebeden bahsetmektedir. Bunlardan birinci mertebe; inayet mertebesi, ikinci mertebe; hidâyet mertebesi ve üçüncü mertebe ise velayet ilminin mertebesidir.[654] İnayet mertebesi; bu mevkînin unvanı inayet yıldızıdır. Arabî, onun kalbin her tarafını örterek kapattığını ve bunun İslâmî feleklerden ilki olduğunu söylemiştir. Müellif, Ceberrut ve Melekût Âlemlerinde ayın son üç gününde bir hilâl doğdunu ve onun kalbe galip geldiğini söylemiştir. İbnü'l-Arabî, bu da imânî olan ikinci felek olduğunu belirtmiştir. Rahamût ve Rahabût Âlemlerinde kutbun burcunda bir hilâl gözüktüğünü, bunun da ihsânî olan feleklerin üçüncüsü olduğunu söylemektedir.[655]

---

[647] İbn-i Arabî, Keşfü'l-Mâ'nâ an Sırrı Esmâillâhi'l-Hüsnâ, s. 11-14.
[648] İnsanın ilahî isimlerden her birinin etkisini bedeninde, kuvvetlerinde ve uzuvlarında talep etmesi durumu. İbn Arabî, Keşfü'l-Mâ'nâ an Sırrı Esmâillâhi'l-Hüsnâ, s. 35; Bağlı olma, bağlılık anlamlarına gelmektedir. Taluk (taluka) şekliyle Sanskritçe ve Hintçe dillerinde de kullanılmaktadır. Saim Haluk Kortel, "*Taalluk*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXXIX, İstanbul 2010, s. 284.
[649] Kulun sayılan 99 ismin hakikatlerini ve sıfatlarını öğrenip bununla nitelenmesi ve ahlâklanmasına verilen nitelendirme. İbn Arabî, Keşfü'l-Mâ'nâ an Sırrı Esmâillâhi'l-Hüsnâ, s. 35.
[650] Takvâ sahibi olup, kişinin kendisinde bulunan her türlü suret ve mânâlardan ayrılıp, gerçek hakikate erişme durumu. İbn Arabî, Keşfü'l-Mâ'nâ an Sırrı Esmâillâhi'l-Hüsnâ, s. 35.
[651] İbn-i Arabî, a.g.e, s. 35.
[652] Muhyiddin İbn Arabî, **Mevâki'un Nücûm**, (Çev. Abdullah Tâhâ Feraizoğlu), Kitsan Yayınları, İstanbul 2015, s. 11.
[653] Muhyiddin İbn Arabî, Mevâki'un Nücûm, s. 16-17.
[654] Muhyiddin İbn Arabî, Mevâki'un Nücûm, s. 18-23.
[655] Muhyiddin İbn Arabî, Mevâki'un Nücûm, s. 21.

Hidâyet mertebesi; ilmi olan hidâyet yıldızı olup, müellif tarafından bu yıldızın hidâyetin kabulüne sebeb olacağını belirtmiştir. İbnü'l-Arabî, hidâyet yıldızını İslâmî olan feleklerin dördüncüsü olarak eserinde bahsetmiştir. İbn-i Arabî, Ceberut ve Melekût Âlemlerinde ayın son üç gününde doğan hilâlin, hidâyetin kabulüne sebep olacağını belirtmiştir. Bu da imânî olan feleklerin beşincisi olarak eserde sayılmaktadır. Arabî, bu hilâlin şu sekiz nuru aydınlattığını söylemektedir; "*Güneş*", "*Hilâl*", "*Kamer*", "*Bedir*", "*Sabit Yıldız*", "*Şimşek*", "*Ateş*" ve "*Sirâc*". İbnü'l-Arabî, kutbun ruhu ile Rahâmut ve Ceberut Âlemlerinde bir hilâl yükseldiğini ve bu hilâlin hidâyet ve sapkılınlığa sebep olduğunu söylemiştir. Ayrıca bunun ihsânî feleklerin altıncısı olduğunu eserinde aktarmıştır.[656]

Velayet ilmi mertebesi; İbnü'l-Arabî, nehyin yapılmasına sebep olan velâyet yıldızını bu mertebede olduğunu söylemektedir. Eserde, bunun da İslâmî olan feleklerin yedincisi olarak sayıldığı görülmektedir. Ayrıca bu felekte sekiz nurun felekleri de bulunmaktadır: "İşitme feleği", "*Görme feleği*", "Lisân Feleği", "*El Feleği*", "*Karın Feleği*", "*Fere (Tenasuf) Feleği*", "*Ayak Feleği*" ve "*Kalp Feleği*". İbnü'l-Arabî, nehy sebebi olan bir başka hilâlde Melekût ve Ceberut ilminde doğan son üç günün hilâlidir. Arabî, bunun imânî feleklerin sekizincisi olarak saymaktadır. Eserde son olarak zengin ve fakirliğe sebep olan ve Rahamût ve Rahabût Âleminde görülen bir hilâlden bahsedilmektedir. Müellif, bunun da ihsânî feleklerin yedincisi olduğunu söylemektedir. İbnü'l-Arabî, eserinde Allah'a olan şükürlerini ve bu eserin Allah'ın emriyle yazıldığını sık sık vurgulamıştır.[657]

İbn-i Arabî, hayatı boyunca sayılanlardan başka "*Fütühat-ı Mekkîye*", "*Risâletü'n-Envâr*" gibi çok sayıda eser vermiş olup eserlerinin sayısı farklı kitaplarında 248 ve 289 olarak verilmektedir. Bunların 98'i günümüze ulaşmıştır. İbn-i Arabi, özellikle Selçuklu ve Osmanlı tasavvufi düşüncesini derinden etkilemiştir. İbn-i Arabi sevilen biri olmasının yanı sıra, tekfir ve tenkitlere de maruz kalmış bir kişidir.[658] İbnü'l-Arabî, "*vahdet-i vücûd nazariyesinin*[659]" kurucusudur. Daha öncesinde bu nazariyeye benzer görüşler Hallâc-ı Mansûr ve Bâyezîd-i Bistâmî gibi âlimler

---

[656] Muhyiddin İbn Arabî, Mevâki'un Nücûm, s. 22-23.
[657] Muhyiddin İbn Arabî, Mevâki'un Nücûm, s. 22-23.
[658] Kocayürek, a.g.e, C: III, s. 106-107.
[659] "Varlığın birliği ve varlıkta birlik anlamında bir tasavvuf terimi; buna dayanarak Allah, âlem ve insan ilişkilerini açıklayan düşünce sistemi". Ekrem Demirli, "*Vahdet-i Vücûd*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XLII, İstanbul 2012, s. 431.

tarafından da ortaya konmuşsa da, bu nazariyenin gerçek kurucusu Muhyiddin İbn-i Arabî'dir.[660] Bu nazariyenin düşüncesi Allah'tan başka varlıktan söz edilemez. Kâinatta bulunan her nesne Allah'ın sonsuz tecellisinin bir tezahürüdür. Bu nedenle Müslümanların tevhid inancının gerçekleşmesi için Allah'tan başka bütün sebep ve araçlardan yüz çevirip reddetmek gerekir.[661] İbnü'l-Arabî, tasavvufun düşünce boyutuna bir derinlik kazandırarak günümüze kadar etkisini sürdürmeye başarmıştır.[662]

İbnü'l-Arabî'nin eserlerinin detaylı incelemesi Osman Yahya tarafından yapılmıştır. Osman Yahya tarafından Fransızca olarak "*L'Historie et la classification de læuvre d'Ibn Arabî*", (Ouvrage publié avec mi concours du Centre National de la Recherche Scientifique, Damas, 1964.) adıyla iki cilt hâlinde yayımlanan eserde, yer yer tekrarlanmalarla birlikte 800'den fazla eser hakkında bilgi verilmiştir. İbnü'l-Arabî'nin eserlerinin bir kısmı Batı dillerine çevirisi yapılmıştır.[663]

4.8.7. İbnü'l-Ebbâr (595-658/1199-1260)

4.8.7.1. Hayatı

İbnü'l-Ebbâr, 595 yılının Rebîülâhir ayında (Şubat 1199) Belensiye'de (Valencia) doğmuştur. İbnü'l-Ebbâr, zamanında Endülüs'e göç etmiş Kudâa kabilesine mensuptu. İbnü'l-Ebbâr, ilk eğitimine babasından Kur'ân ve kıraat dersleri alarak başlamıştır. Sonrasında ise Ebû Abdullah Muhammed es-Sarakustî, Ebû'Hattâh Ahmed el-Kaysî, Muhammed el-Ensârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Bekrî, İbn-i Matrûh el-Kaysî, Muhammed b. İbn-i Ebû Zâhir ve Ebû'r-Rebî' Süleyman el-Killâî gibi birçok âlimden hâdis, fıkıh, tarih, nahiv ve edebiyata dair dersler almıştır. Hocaları arasında onda en derin etkiyi yapan ise o dönem Endülüs'ün önemli muhaddislerinden kabul edilen Ebû'r-Rebî' Süleyman el-Killâî olmuştur. İbnü'l-

[660] Nasr, a.g.e, s. 102-103; Özdemir, Endülüs, s. 261.
[661] Özdemir, Endülüs, s. 261-262.
[662] Muhyiddin İbn Arabî, Fusûs el-Hikem, s. 5.
[663] İbn Arabî, Kitâbü'l-Fenâ Fi'l-Müşâhede ("Fena" Risâlesi), s. 8; Özdemir, Endülüs, s. 261.

Ebbâr, ondan yirmi sene boyunca eğitim almış ve onun elinde bulunan zengin kaynaklardan istifade etme imkânını bulmuştur.[664]

İbnü'l-Ebbâr, bilgi ve görgüsünü artırmak amacıyla Endülüs'ün diğer ilim merkezlerine bir seyahat düzenlemiştir. Daha sonrasında Belensiye'ye dönmüştür. 609 (1212) tarihinde kaybedilen İkâb Savaşı'nın ardından Muvahhidler'in zayıflaması üzerine Belensiye şehri Ebû Hafs el-Beyyâsî'nin eline geçmiştir. İbnü'l-Ebrâr bu hükümdâr tarafından kâtipliğe getirilmiştir. Bu görevini Beyyâsî'nin oğlu Ebû Zeyd Abdurrahmân döneminde de sürdürmüştür. Doğu Endülüs'te gittikçe güçlenen İbn-i Merdenîş'in baskıları sonucunda Belensiye'den ayrılarak, Aragon Krallığı'na sığınmak zorunda kalan Ebû Zeyd Abdurrahmân, beraberinde İbnü'l-Ebbâr'ı da getirmiştir. İbnü'l-Ebbâr bir süre burada kalmasından sonra tekrar Belensiye'ye dönmüştür. Şehrin yeni sahibi Ebû Cemîl Zeyyân b. Merdenîş tarafından kâtipliğe tayin edilmiştir. İbnü'l-Ebbâr 633 (1235-36) yıllarında ise kısa bir süre Dâniye (Denia) kadılığı yapmıştır.[665]

İbnü'l-Ebbâr 636 (128) tarihinde Belensiye'nin Aragon Krallığınca kuşatılmasının ardından İbn-i Merdenîş tarafından bir heyetle birlikte, Hafsî Sultanı I. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ'yı tanıdıklarını bildirmek ve ondan yardım almak amacıyla Tunus'a gönderilmiştir. İbnü'l-Ebbâr burada "*Siniyye*" adıyla bilinen meşhur bir kaside okuyarak, dinleyenleri mest etmiş ve yardım talebinin hızlanmasını sağlamıştır. Bu kaside uzun süre edebî sahada gündemde kalmıştır. O dönem edebiyatçıları tarafından şiir tekniği ve içeriği bakımından ele alınarak değerlendirilmiştir. Hafsî Sultanı I. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ yardım gönderdiyse de, bu yardım yerine ulaşamamış ve 17 Safer 636'da Belensiye Aragon Krallığı'na teslim edilmek zorunda kalınmıştır. Teslim olma metnini yine İbn-i Merdenîş'in emriyle İbnü'l-Ebbâr hazırlamıştır.[666]

İbnü'l-Ebbâr bir süre Dâniye'de bulunduktan sonra artık Endülüs'te durmanın fayda sağlamayacağına kanaat getirerek Tunus'a gitmiştir. Sultan Ebû Zekeriyyâ tarafından önce alâmet kâtipliğine, sonrasında ise Dîvân-ı İnşâ kâtipliğine tayin edilmiştir.

---

[664] Mehmet Özdemir, "*İbnü'l-Ebbâr*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXI, İstanbul 2000, s. 19.
[665] Özdemir, *İbnü'l-Ebbâr*, s. 19.
[666] Özdemir, *İbnü'l-Ebbâr*, s. 19.

Alâmet kâtipliği görevinden alınmasına çok kızan İbnü'l-Ebbâr sultana tepki gösterince göz hapsine alınmıştır. Sonrasında ise veliaht Muhammed el-Mustansır'ın araya girmesi ve sultana "*İ'tâbü'l-küttâb*" adlı eseri sunmasıyla affedilerek, eski görevini yapmaya devam etmiştir. 647'de (1249) Ebû Zekeriyyâ Yahyâ'nın vefatı üzerine oğlu Muhammed el-Mustansır sultan olmuştur. El-Mustansır'dan hürmet gören İbnü'l-Ebbâr, çoğunluğunu Endülüslü edip ve şairlerden oluşan ve sık sık toplanan sohbet meclislerine katılmıştır. Ama bu iyi konumu kısa sürmüş, aleyhinde dedikodular çıkması üzerine Bicâye'ye (Bougie) sürgün edilmiştir. Sonraki süreçte ise Müstansır tarafından affedilen İbnü'l-Ebbâr, tekrar Tunus'a dönmüştür. Hakkında daha önceden çıkan dedikoduların boyutu bu sefer daha da fazlalaşmıştır. Bir rivâyete göre sultan hakkında kötüleyici bir beyit yazdığı, diğer bir rivâyete göre ise yine aynı içerikte bir tarih eseri yazmasından dolayı idam cezasına çarptırılmıştır. Bu ceza 21 Muharrem 658 (7 Ocak 1260) tarihinde tatbik edilmiş ve neticesinde İbnül-Ebbâr idam edilmiştir. İbnü'l-Ebbâr'ın cesedi, ele geçirilebilen eserleriyle birlikte yakılmıştır.[667]

4.8.7.2. Bilim dünyasına katkıları

İbnü'l-Ebbâr, Endülüs tarihinde derin izler bırakmış bir şahsiyet olmuştur. Ondan sonraki dönemlerde ondan birçok âlim istifade etmiştir. Kaynaklarda ona ait hâdis, edebiyat ve tarih alanlarında otuz dokuz eserin adı geçmektedir. Hâdise dair eserleri günümüze ulaşamamasından onun dinî yönü tam anlamıyla ele alınamamıştır. İbnü'l-Ebbâr daha çok edebiyat ve tarih alanlarında ön plana çıkmıştır.[668]

İbnü'l-Ebbâr gerisinde eserler bırakmıştır. Bu eserlerden ilki "*el-Mu'cem fî ashâbi'l-Kadi'l-İmâm Ebî'Alî es-Sadefî*" dir. Bu eser bir biyografi kitabı mahiyetinde olup, İbnü'l-Ebbâr'ın hocası Ebû Ali Es-Sadefî'nin hocaları, âlim arkadaşları ve öğrencileri hakkında bilgi vermektedir. Eserde anlatılan kişilerin toplamı 135 kişidir. el-Mu'cem, Mağrib tarzı alfabetik sıra baz alınarak yazılmıştır. Eser ilk defa F. Codera tarafından 1885-86'da Madrid'de Bibliotheca Arabico-Hispana serisinin IV. Cildi olarak neşredilmiştir. 1966 yılında Bağdat'ta Mektebetü'l-müsennâ tarafından ise bu neşrin tıpkıbasımı yapılmıştır. Sonrasında ise el-Mu'cem'i, 1967'de Kahire'de

[667] Özdemir, *İbnü'l-Ebbâr*, s. 19.
[668] Özdemir, *İbnü'l-Ebbâr*, s. 19.

Dârü'l-kâtibi'l-Arabî müessesesi ve 1982'de Beyrut ve Kahire'de İbrâhim el-Ebyârî yayımlamıştır.[669]

İbnü'l-Ebbâr'ın bir diğer eseri ise hocası Ebû'r-Rebî' Süleyman el-Killâî'nın isteğiyle yazılan "*et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*" dır. Kaynaklarda bu kitabın İbn-i Beşküvâl'in eserinin eki olarak tanıtılmıştır. Bu eserde el-Mu'cem gibi biyografik tarzda yazılmış bir eserdir. Eserde 2188 Endülüslü âlim tanıtılmıştır. Mağrip alfabetik sırasına göre yazılan eserde, bu sıralamaya zaman zaman uyulmamıştır. Telif edilme tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, el-Mu'cem'den önce yazılma ihtimali yüksektir. Eser kişilerin doğum ve ölüm tarihlerini, beldelerini, hocalarının ve talebelerinin isimlerinden bahsetmektedir. Eserin ilk neşri 1889'da Madrid'de Escurial Library'deki yazmalar esas alınmak suretiyle F. Codera tarafından Bibliotheca Arabico-Hispana serisinin V-VI. ciltleri olarak yapılmıştır. Codera tarafından yapılan bu neşirde cîmden önce mîm'den sonra ve ayn ile lâm arasında yer alan bazı kısımlarda eksiklikler mevcuttur. Bu eksikliklerin bir kısmı, daha sonrasında Cezayir'de el-Mektebetü'l-vataniyye bulunan nüshadan istifade edilerek M. Alarcon ve A. G. Palencia tarafından 1915'de Madrid'de yapılan çalışmalar sonucunda giderilmiştir. ("*Apendice a la edión de Codera de la de Aben al-Ahbâr*", "*Miscelanea de Estudios y Textos Arabes*"). Diğer eksiklikleri ise Alfred Bel ve Muhammed Ben Şeneb tarafından Fas'ta bulunan bir nüshadan yardım alarak 1920'de Cezayir'de tamamlamışlardır ("*Técmilat as-Sıla*", *Texte arabe, d'apr*ès un ms. De Fez. Tome 1 complétant les deux volumes édités par Codera). Ayrıca Muhammed Ben Şeneb eserin ön söz kısmını Fransızca'ya tercüme etmiş ve "L'introduction d'Ibn al-Ahbâr à sa T*écmila*" adıyla yayımlamıştır. İzzet el-Attâr el-Hüseynî ise eserdeki hataları düzeltmiştir. Sonrasında ise bu düzeltilen eser Mektebetü'l-müsennâ tarafından Kahire'de 1995'de iki cilt hâlinde yayımlamıştır. Eserdeki kadın yazarlara ait biyografiler ise M. Mustafa Behçet tarafından ayriyeten "*A'lâmü nisâ'i'l-Endelüs*" adıyla yayımlanmıştır.[670]

İbnü'l-Ebbâr'ın üçüncü eseri ise "*Kitâbü'l-Hulleti's-sierâ*"dır. Eser H. I. (VII.) yüzyıldan H. VII. (XIII). yüzyıla kadar hükümdâr, vezir, kâtip ve alim gibi önemli şahisyetlerin şiirler iştigal olanları hakkında bilgiler verilmiştir. Eserde 217 kişinin

---

[669] Özdemir, *İbnü'l-Ebbâr*, s. 19-20.
[670] Özdemir, *İbnü'l-Ebbâr*, s. 19-20.

biyografi verilerek, bu kişilerin şiirlerinden örnekler verilmiştir. Edebî yönünün yanı sıra, eser, Mağrip ve Endülüs tarihiyle, hattâ Doğu İslâm dünyasıyla da bilgi vermesi açısından tarihî bir nitelik taşımaktadır. Ön söz kısmı ağır bir dille yazılan eserin, diğer kısımları daha sade ve anlaşılırdır. Eserin önemine ilk dikkati çeken isim Reinhart Dozy olmuştur. Dozy eserden bazı kişilerin öz geçmişlerini "*Notices sur quelques manuscrits arabes*" (Leyde 1847-1851) ve "*Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le moyen age*" (Paris-Leyde 1881) adıyla yayımlamıştır. M. Müller "*Beiträge zur Geschichte der Westlichen Araber*" adıyla 1866-1878 yılları arasında Münih'te bu eser üzerine yayımlamalar yapmıştır. Bununla birlikte Lübnanlı rahip M. Casiri'de "*Bibliotheca Arabico-Hispana Escurialensis*" serisinin II. cildi olarak eserin bir kısmı üzerine yayımlamalar yapmıştır. Kitabın tamamı ise öncelikle 1962'de Beyrut'ta Abdullah Enîs et-Tabbâ' ve sonrasında 1963-1964 Kahire'de Hüseyin Mûnis tarafından yayımlanmıştır.[671]

İbnü'l-Ebbâr'ın beşinci eseri ise "*Tuhfetü'l-kâdim*"dir. Eser V-VI. (XI-XIII.) yüzyıllar arasında yaşamış yüz erkek ve dört kadın şairin öz geçmişleri ve yazdıkları şiirler hakkında bilgi vermektedir. İbrâhim b. Muhammed el-Billifîkî tarafından eserin yazılmasından yaklaşık iki yüz yıl sonra "*el-Muktedab min Kitâbi Tufeti'l-kâdim*" isminde özeti çıkarıldıysa da, nesir kısımlarının büyük bir kısmı esere dâhil edilmemiştir. Bu özeti A. Bustanî 1947'de Beyrut'ta ve İbrâhim el-Ebyârî 1957'de Kahire'de yayımlamıştır. Eserin aslını ise İhsan Abbas Beyrut'ta 1986 yılında yayımlamıştır. Abbas bu esere kendi notlarını da ilâve etmiştir. İbnü'l-Ebbâr'ın altıncı eseri ise "*Dürerü's-simt fî ahbâri's-sibt*"dir. Bu eser Ehl-i beyt sevgisi üzerine kaleme alınmıştır. Eserde Ehl-i beyt'e yapılan haksız davranışlar hakkında bilgiler verilmiştir. Kitabın ilim âlemine tanıtımı ise Ameur Ghedira tarafından yapılmıştır. Ghedira eser hakkında 1957 tarihinde Madrid'de "*Un trait inédit d'Ibn al-Abbar à tendance chiite*", adlı Al-Andalus dergisinde yayımlamaman bir makale yazmıştır. Eserin yayımını ise 1972'de Tıtvân'da Abdüsselâm el-Herrâs ile beraber Saîd A'râb ve 1957'de Beyrut'ta İzzeddin Ömer Mûsâ tarafından yapılmıştır. İbnü'l-Ebbâr'ın bu eserinde Ehl-i beyt'i aşırı övmesi Şiîlik isnat edilmesine yol açmıştır. Eserin son neşrini yapan İzzeddin Ömer Musa bu konuda ona yapılan Şiîlik iddialarını yalanlamıştır. Ona bu ithamların yapılmasının yanlış olduğunu belirten Ömer Musa,

---

[671] Özdemir, *İbnü'l-Ebbâr*, s. 20.

İbnü'l-Ebbâr'ın peygamberin Ehl-i beytine olan sevgisinden dolayı böyle bir eser kaleme aldığını belirtmiştir.[672]

İbnü'l-Ebbâr'ın yedinci eseri ise "*Dîvân*" isimli eseridir. Ebbâr'ın Mağrip usulü alfabetik sıraya göre düzenlediği bu eser, müellifin yazdığı kasideler hakkında bilgi vermektedir. Eserin tek yazma nüshası Fas'ın başkenti Rabat'ta el-Hizânetü'l-melekiyye'de bulunmaktadır. Bu nüsha Abdüsselâm el-Herrâs tarafından 1985 yılında Tunus'ta yayımlanmıştır. Dîvân eseri müellifin şiirdeki derecesini ortaya koyması ve o dönem Endülüs ve Kuzey Afrika'da meydana gelen olaylar hakkında bilgi vermesi açısından önem teşkil etmektedir. Kasidelerin büyük bir kısmı tarihî belge özelliği taşımaktadır.[673]

4.8.8. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (6. (12.) Yüzyıl Sonları?-7. (13.) Yüzyıl Başları?/671-1273)

4.8.8.1. Hayatı

Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, Kurtuba'da (Córdoba) doğmuştur. Doğum tarihi kesin olmamakla birlikte, VI. (XII.) yüzyılın sonları ya da VII. (XIII.) yüzyılın başları olarak tahmin edilmektedir. Kurtubî'nin babası çiftçilikle uğraşan bir insandı. Babası Hristiyanların bir saldırısı sonucunda öldürülmüştür (3 Ramazan 627 (16 Temmuz 1230). Kurtubî, gençlik çağlarında çömlek yapımında kullanılan toprak taşımacılığı işini yapmış ve böylece ailesine bir nebze de yardımcı olmaya çalışmıştır. Tahsiline Kurtuba'da başlayan Kurtubî, burada Ali b. Kutrâl el-Ensârî ve Abdurrahman b. Ahmed el-Eş'arî gibi âlimlerden dersler almıştır.[674]

Kurtuba şehrinin 633 (1236) tarihinde Kastilya-Leon Kralı olan III. Fernando tarafından işgal edilmesi üzerine Kurtubî, şehri terk ederek İskenderiye'ye gitmiştir. Burada İbnü'l-Müzeyyen diye bilinen Ahmed b. Ömer el-Kurtubî'den "*el-Müfhim fî şerhi Sahîhi Müslim*" isimli eserinin bir kısmını dinleme imkânı bulmuştur. Ayrıca İskenderiye'de Ebû Muhammed Abdülmu'tî el-Lahmî ve Ebû Muhammed

---

[672] Özdemir, *İbnü'l-Ebbâr*, s. 20.
[673] Özdemir, a.g.m, s. 20.
[674] Tayyar Altıkulaç, "*Kurtubî, Muhammed b. Ahmed*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XXVI, Ankara 2002, s. 455.

Abdülvehhâb b. Revâc gibi âlimlerden dersler alarak, ilmî faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Kahire'de bir süre duran Kurtubî, sonrasında Sâid bölgesinde bulunan Münyetü Benî Hasîb'e yerleşmiştir. Kurtubî, ölünceye kadar burada kalmıştır. Kurtubî, 9 Şevvâl 671 (29 Nisan 1273) tarihinde vefat etmiştir. 1971 yılında Kurtubî'nin kabri, kendi adına yapılan camiideki türbesine nakledilmiştir.[675]

4.8.8.2. Bilim dünyasına katkıları

Kurtubî, Tefsir, hadis, kıraat, fıkıh alanlarında nefis eserler vermiştir. En önemli eseri "*el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*" dır. Bu hacimli Kur'ân tefsiri, ilim çevrelerinde çok rağbet görmüştür. Örnek olarak; C: I-IV, Kahire 1369/1950, 1353-1369/1935-1955. Ayrıca bu eseri Muhammed İbrâhim el-Hıfnâvî ve Mahmûd Hâmid Osman 22 cilt hâlinde yayımlamışlardır (C: I-XII, Kahire 1414(1994). Tefsirin özeti ise Alâeddîn Ali Rızâ tarafından "*el-Vecîz fî fezâ'ili'l-kitâbi'l-azîz*" ismiyle yapılmıştır. Türkiye'de ise Beşir Eryaysoy mezkûr tefsiri, 20 cilt hâlinde çevirmiştir (İstanbul 2015).[676]

Kurtubî'nin bu eserinden başka bilinen diğer eserleri şöyledir: "el-*Esnâ fî şerhi esmâ'il-lâhi'l-hüsnâ*", "*el-İ'lâm bimâ fî dîni'n-naşârâ mine'l-fesâd ve'l-evhâm ve izhâri mehâsini dîni'l-İslâm ve isbâti nübüvveti nebiyyinâ Muhammed 'aleyhi's-salâtü ve's-selâm* ", "*Urcûze fî esmâ'i-n-nebiyyi sallallâhü te'âlâ 'aleyhi ve sellem*", "*et-Tezkire fî ahvâli'l-mevtâ ve'l-âhire*", "*el-İ'lâm fî ma'rifeti mevlidi'l-Mustafâ 'aleyhi's-salatü ve's-selâm*" ya da "*el-İ'lâm bi-mevlidi'n-nebiyyi 'aleyhi's-selâm*". Yazdığı bu eserlerden başta oğlu Şehâbeddib Ahmed'le İbnü'z-Zübeyr olmak üzere, İsmâil b. Muhammed b. Abdülkerîm ve Ahmed b. Ali el-Meymûnî gibi âlimler faydalanmıştır.[677]

---

[675] Altıkulaç, *Kurtubî, Muhammed b. Ahmed*, s. 455.
[676] Altıkulaç, *Kurtubî, Muhammed b. Ahmed*, s. 455.
[677] Altıkulaç, *Kurtubî, Muhammed b. Ahmed*, s. 455-456.

4.7.9. İbn-i Ebû Cemre el-Ezdî (?-?/699?-1300?)

4.8.9.1. Hayatı

İbn-i Ebû Cemre'nin hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Mâlikî mezhebine mensup olan Ebû Cemre, tarih, müfessir, kıraat âlimi ve muhaddis olarak Endülüs'te ünlenmiştir. Özellikle onun doğru sözlü olması, gördüğünü ve bildiğini açıkça söylemesi onun Endülüs'te daha da tanınmasına yol açmıştır. Kendisinin kerâmet sahibi olduğu bilinmektedir. İbn-i Ebû Cemre'nin ölüm tarihi ise kesin olarak bilinmemekle birlikte, kaynaklarda 525 (1131), 675 (1276) ve 695 (1296), 699 (1300) gibi farklı tarihler verilmiştir. Bunlardan en kuvvetli olan ise 699 (1300) tarihinde Kahire'de öldüğü şeklinde olandır.[678]

4.8.9.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Ebû Cemre'nin hayatı bilinmese de onu eserleri vasıtasıyla tanımaktayız. Bunlardan ilki "*Cem'u'n-nihâye fî bed'i'l-hayri-gâye (Muhtasaru İbn Ebî Cemre)*" dir. Müellif, bu eserde Sahîb-i Buhârî'den kolayca ezberlenecek 300 hadisi ve bu hadislerin nerelere dayandıkları hakkında bilgiler vermiştir. Müellif, eserini "*Behcetü'n-nüfûs ve tehallîhâ bi-ma'rifeti mâ lehâ ve mâ 'aleyhâ*" adıyla şerh etmiştir. Şerhi yapılan bu eser, İskenderiye 1280 (1864), Kahire 1286 (1869), 1302 (1884), 1321 (1903), 1327 (1909), 1349 (1930)) ve Bulak'ta (1314 (1896)) basılmıştır. Bu eser yine İsmâil es-Sâvî, Abdulkâdir et-Tûnisî ve Abdüssamed el-Hüseynî tarafından dört cilt hâlinde yayımlanmıştır (Kahire, 1348, 1355). Ayrıca Uchûrî eserin anlaşılmasını kolaylaştırmak için şerhler yazmıştır.[679]

İbn-i Ebû Cemre'nin diğer bir eseri "*el-Merâ'i'l-hisân*" dır. Müellif, "Behcetü'n-nüfûs"u yazdığı sırada rüyasında sürekli Hz. Muhammed'i gördüğünü ve bu rüyalarından yetmiş adetini bu eserinde bir araya getirdiğini belirtmiştir. Eser, Behcetü'n-nüfûs'un bazı baskılarının sonunda yayımlanmıştır (Kahire 1355 (1936), Beyrut 1391 (1972), 1399 (1979). İbn-i Ebû Cemre'nin üçüncü eseri "*Şerhu hâdîsi 'Ubâde b. Es-Sâmit*" tir. Biatla alakalı bir risâle olan bu eser, Cem'u'n-nihâye'de

---

[678] Ali Yardım, "*İbn Ebû Cemre, Abdullah b. Sa'd*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: IXX, İstanbul 1999, s. 426.
[679] Yardım, a.g.m, s. 426-427.

bulunan bazı hadislerin açıklamasından oluşmaktadır. İbn-i Ebû Cemre bunlardan başka Cem'u'n-nihâye eserinde bulunan ifk ve isrâ hadislerini de açıklayan risâleler yazmıştır. Yiyne İbnü'l-Kıftî'nin Târihu'l-hükemâ isimli eserini Kitâb fî tabakâti'l-hükemâ' ismiyle özetleyen bir eser kaleme almıştır. İbn-i Ebû Cemre'nin tefsir yazdığı da bilinmektedir.[680]

4.8.10. İbn-i Hüzeyl el-Fezârî (?-?/?-?)

4.8.10.1. Hayatı

İbn-i Hüzeyl'in hayatı hakkında yeterli bilgiye rastlanmamaktadır. Nisbesinden anlaşılacağı üzere soyu köklü Fezâre kabilesine (Benî Fezâre)[681] dayanmaktadır. İbn-i Hüzeyl hakkında fazla bilgiye sahip olmamakla birlikte, Gırnâta (Granada) şehrinde ikâme ettiği bilinmektedir. Eserlerinden elde edilen ipuçlarına dayanarak İbn-i Hüzeyl'in, XIV. yüzyılın son yarısında yaşamış olabileceğini söyleyebiliriz. "*Aynü'l-edeb ve's-siyâse*" adlı eserini 801 (1399) tariginde tamamladığına dair bir kayıttan İbn-i Hüzeyl'in, XV. yüzyılın başlarında hayatta olduğu çıkarımını yapabiliriz. İbn-i Huzeyl, Kur'an, hadis, fıkıh ve edebiyat alanlarında tahsil görmüştür. Ancak hocalarının kim olduğu hakkında fazla bilgiye sahip bulunmamaktayız. İbn-i Hüzeyl, "*Tuhfetü'l-enfüs*" isimli eserinde Şerif Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed el-Hasenî el-Gırnâtî'nin (ö. 76/1359) hocası olduğundan bahsetmektedir. Bununla beraber Muhammed b. Cüzey'in de İbn-i Hüzeyl'in hocası olduğu düşünülmektedir.[682]

4.8.10.2. Bilim dünyasına katkıları

İbn-i Hüzeyl'in hayatı tam olarak bilinmese de, yazdığı eserler bilinmektedir. Özellikle onun yazdığı "*Tuhfetü'l-enfüs ve şi'aru sükkâni'l-Endelüs*" isimli eseri çok değerlidir. İbn-i Hüzeyl, bu eseri, Endülüs'te bulunan Müslümanların tarım, ticaret

---

680 Yardım a.g.m, s. 427.

681 Başlangıçta Necid ve daha çok Vâdilkurrâ'da bulunan ve daha sonrasında Mısır ve Kuzey Afrika'ya göç eden bir Arap kabilesidir. Özellikle Câhiliye döneminin önde gelen güçlü kabilelerinden biri olmayı başarmışlardır. Kabilenin nesebi Fezâre b. Zübyân b. Bagîd b. Reys b. Gatafân b. Sa'd b. Kays Aylân b. Mudar b. Nizâr vasıtasıyla Adnan'a ulaşmaktadır. Mehmet Ali Kapar, "*Fezâre (Benî Fezâre)*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XII, İstanbul 1995, s. 538.

682 Celal Kırca, "*İbn Hüzeyl*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XX, İstanbul 1999, s. 85.

ve zanaatla çok haşır neşir olmaları yitirilen cihat ruhunun tekrar kazanılması için yazmıştır. Bu eser Nasrî Sultanı Ganî-Billâh'ın emriyle yazdırılmıştır. Müellif, olası bir Hristiyan saldırısı karşısında nasıl davranılacağını anlatmıştır. Bu konuyu anlatırken savaş teknikleri ve binicilik hakkında da bilgiler vermiştir. Ayrıca eserde, Müslümanların kaybettikleri cihat ruhunun yeniden kazandırılması amacıyla kahramanlık kıssaları anlatılmıştır.[683]

Louis Mercier, Tuhfetü'l-enfüs'ün bir bölümü olduğu anlaşılan *Hilyetü'l-Fürsân*'ı yazarın başka bir eseri olarak değerlendirmiştir. Mercier, 1922'den önce "Hilyetü'l-fürsân"ın Arapça metnini, akabinde ise çeşitli notlar ilave ederek eserin Fransızca çevirisini yapmıştır ("La parure des cavaliers et l'insigne des preux de Ben Hodeil el Andalousy", Paris 1924). Tuhfetü'l-enfüs'ün Arapça metni yine Mercier tarafından yayımlanmıştır (Paris 1936). Fransızcası ise üç yıl sonra yayımlanmıştır ("L'ornement des âmes et la devise des habitants d'al-Andalus", Paris 1939) . Ayrıca Hilyetü'l-fürsân'ın Muhammed Abdülganî Hasan tarafından daha sonraki yıllarda yapılmış bir yayımı daha bulunmaktadır (Kahire 1370/1951). İspanyolca çeviri ise Maria Jesus Viguera tarafından yapılmıştır ("Gala de caballeros, blason de paladines", Madrid 1977) .[684]

İbn-i Hüzeyl'in bir diğer eseri de " '*Aynü'l-edeb ve's-siyâse ve zeynü'l-haseb ve'r-riyâse* " dir. Bu eser hadis, hikmet, atasözleri, hikâye, vasiyet ve vaazların örneklerinden oluşan bir eserdir. İbn-i Hüzeyl, eseri dört bölüm hâlinde kaleme almıştır. 'Aynü'l-edeb eseri 1303/1885 ve 1318/1900 tarihlerinde Kahire'de basılmıştır. Bu basılanlardan daha sonra 1356/1938'de Kahire ve 1405/1985'te Beyrut'ta olmak üzere iki baskı daha yapılmıştır.[685]

İbn-i Hüzeyl'in üçüncü eseri "*el-Fevâ'idü'l-müsattara fî 'ilmi'l-baytara*" dır. Eser Tuhfetü'l-enfüs'te olduğu gibi Nasrî Sultanı Ganî-Billâh'a sunulmuştur. Bu eser baytarlıkl alakalı olup, İbn-i Hüzeyl'e ait olmadığını söyleyenlerde bulunmaktadır.

---

683 Kırca, a.g.m, s. 85.
684 Kırca, a.g.m, s. 85.
685 Kırca, a.g.m, s. 85.

Ziriklî, İbn-i Hüzeyl'in baytarlıkla ilgisinin bulunmadığını, bu esrin Yahyâ b. Ahmed b. Hüzeyl'in eseri olduğunu ileri sürmektedir.[686]

İbn-i Hüzeyl'in dördüncü eseri "*Makâlâtü'l-üdebâ' münâzarâtü'n-nücebâ*" dır. Yazarın bu eseri de, Nasrî Sultanı Ganî-Billâh'a sunulmuştur. Eser hikâye, menkıbe, atasözü, öğüt ve şiir konularının bulunduğu yüz bölümlük makalelerden oluşmaktadır. Eserin British Museum'da bir nüshası bulunmaktadır.[687] İbn-i Hüzeyl'in beşinci eseri "*Tezkiretü men ittekâ*" dır. Bundan başka İbn-i Hüzeyl'in "*Kemâlü'l-bugye ve'n-neyl*" isimli bir eseri de bulunmaktadır. Bu iki mezkûr eserin ismi, müellifin, 'Aynü'l-edeb'in de geçmektedir.[688]

4.9. Mûsikî Alanında Yetişen Bilim Adamları

4.9.1. Hasan Ali İbn-i Nâfi' (Ziryâb) (?-?/852)

4.9.1.1. Hayatı

Endülüs'te ün kazanan ve asıl adı Ebû'l-Hasan Ali b. Nâfi' olan ünlü mûsikîşinas Ziryâbın doğum tarihi ve yeri kesin olarak bilinememektedir. Onun Hâlife Mehdî'nin 158-169/775-785) dostu ya da İbrahim el-Mevsılî'ye ö. 188/804) bağlı siyahi bir köle olduğu bilinmektedir.[689] Ziryâb adının ise sesinin akıcı ve duru olmasına atfen altın su manasına gelen "*zer ab*" 'dan geldiği söylenmektedir.[690] Ziryâb'ın esmer renkte oluşu Afrika kökenli olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.[691]

Ziryâb'ı mûsikî'yi öğretenin ise İbrahim el-Mevsılî ve oğlu İshak el-Mevsılî olmuştur. Ziryâb, hocası İshak el-Mevsılî'nin tüm şarkılarını ezbere bilmekteydi. El-Makkarî, onun hocasından daha kabiliyetli ve üstün olduğunu söylemektedir Ziryâb'ın mûsikî bilgisinin ilk kez şekillendiği dönem Abbâsî Devleti'nin en parlak yıllarından sayılan Mehdî ve Hârun Reşid dönemleridir. Ziryâb bu dönemde ön plana

---

686 Kırca, a.g.m, s. 85.
687 Kırca, a.g.m, s. 85.
688 Kırca, a.g.m, s. 85.
689 Fazlı Arslan – Fatih Erkoçoğlu, "*Ziryâb*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XLIV, İstanbul 2013, s. 464; Fatih Erkoçoğlu – Fazlı Arslan, "*Endülüs'ün "Sanat Güneşi" Ziryâb (ö. 238/852)*", **İstem Dergisi**, Y: 7, S: 14, Konya, 2009, s. 262.
690 Abdullah Kocayürek, **İslâm Bilim Tarihi 1 (750-795)**, Maviçatı Yayınları, C: I, İstanbul 2017, s. 30.
691 Fatih Erkoçoğlu – Fazlı Arslan, "*Endülüs'ün "Sanat Güneşi" Ziryâb (ö. 238/852)*, s. 262.

çıkmaya başladıysa da, bu işi ondan başka yapanlarda vardı. Ziryâb, İbrahim el-Mevsılî, ‘Amr el-Gazâl, ‘Alluveyh, Muhârik, Zelzel ve ‘Absar gibi şarkıcılarla sıkı bir rekabet içerisine girmiştir. Ziryâb’ın bu rekabette şansı ise yüksekti. Çünkü Ziryâb, doğaçlama şiir okuma yeteneğine ve açık, anlaşılır bir lisana sahipti ve hâliyle kıskanılıyordu.[692] Bu kıskanılma durumu o dönemde hemen hemen tüm mûsikîyle uğraşan insanların başına gelebilecek bir durumdu. Hâlife el-Me’mun döneminde de Ebü’l-Feth b. Nasr b. El-Muazzamî (ö. IX. yy) isimli mûsikîşinas hâlifenin adamları tarafından kıskanılmış ve saraydan kovulmuştur.[693] Daha sonrasında Endülüs’e gitmek zorunda kalan Ziryâb, burada önemli çalışmalar yapmış ve 238/852 yılının Rebîü’l-evvel ayında Kurtuba’da (Córdoba) vefat etmiştir.[694]

4.9.1.2. Bilim dünyasına katkıları

Ziryâb, Kurtuba’da bulunduğu sürede, Endülüs hükümdârı II. Abdurrahman tarafından desteklenmiştir. Ziryâb, bu şehirde Avrupa’nın ilk müzik okulunu kurmuştur. Kurtuba’nın yanı sıra, Tuleytula (Toledo), Belensiye (Valencia), İşbîliye (Sevilla) ve Gırnâta (Granada) gibi şehirlerde İslâm âleminin ilk müzik konservatuvarlarını kurmuştur.[695] Ziryâb, ud mızrabı olarak incetahta yerine kartal teleğini kullanan ve uda beşinci bir tel ilâve eden ilk kişidir.[696]

---

[692] Fatih Erkoçoğlu, Fazlı Arslan, “*Endülüs’ün “Sanat Güneşi” Ziryâb (ö. 238/852)*, s. 263-264.

[693] **Kitâbü Keşfi’l-Hümûm Ve’l-Kürab Fî Şerhi Âleti’t-Tarab İsimli Anonim Müzik Eseri**, (Çev. Mehmet Tıraşçı), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2018, s. 32.

[694] Fazlı Arslan, Fatih Erkoçoğlu, “*Ziryâb*”, s. 464; Fatih Erkoçoğlu – Fazlı Arslan, “*Endülüs’ün “Sanat Güneşi” Ziryâb (ö. 238/852)*, s. 277.

[695] Kocayürek, a.g.e, C: I, s. 30; Fazlı Arslan – Fatih Erkoçoğlu, “*Ziryâb*”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: XLIV, İstanbul 2013, s. 464

[696] Sırma, a.g.e, s. 61; Fazlı Arslan, Fatih Erkoçoğlu, “*Ziryâb*”, s. 464.

5. RÖNESANSIN DOĞUŞUNA GİDEN SÜREÇTE ENDÜLÜS MEDENİYETİNİN ETKİSİ

İslâm bilimi, Helenizm'in izlerini taşıyan, Helenistik bilimi koruyan bir ambar vazifesi görmüştür. Grek biliminin kabına sığmayan, başka kültürlerle paylaşılan evrenselliğini ise aynı şekilde devam ettirmiştir. İslâm biliminde dil tekliğinin de sağlanması araştırmaların çapını genişletmiştir. İslâm bilimini ile beraber, antik bilimsel çalışmaların ve çağdaş araştırmaların çevirileri tek bir dilde (Arapça) okumak mümkün hâl gelmiştir. Meselâ Nesevî ya da Nasireddîn et-Tusî gibi anadili Farsça olan bilim adamları eserlerini Farsça'ya çevirmelerinin yanında, Arapça'ya da çevirmişlerdir. Bu konuda ihmalkâr davranmamışlardır. IX. Yüzyıldan itibaren Arapça evrensel boyut kazanarak, bilim dalı olmuştur. Bu durum Orta Asya'dan Endülüs'e kadar tüm bilim merkezleri ve bilim adamları arasındaki iletişimi ve etkileşimi kolaylaşmıştır.[697]

İnsanlığın bilim açısından gelişiminde İslâm coğrafyasında bulunan çeşitli uygarlıkların büyük payı vardır. Hristiyan Batı, Ortaçağ'da teokratik bir anlayışla kilise eksenli baskıcı bir yönetim altında ve karanlıklar içindeyken, İslâm dünyasında insan aklına değer veren, eskiçağların düşünce akımlarını devam ettiren değerli bilim insanları yetişmiştir. Hristiyan kilisesinin, İlkçağ filozoflarının düşünce ve eserlerini şiddetle yasakladığı bir dönemde, İslâm dünyası bu yapıtları yasaklamayarak onlardan faydalanma yoluna gitmiştir. Özellikle Aristo ve Platon gibi düşünürlerin Avrupa'da ilk kez tanınmasında İslâm bilim adamlarının etkisi büyüktür.[698]

Endülüs Emevî Hâlifesi III. Abdurrahman ve oğlu II. Hakem'in hükümdârlık dönemlerinde özel teşvikler ve desteklerle bir medrese (akademi) ve bir kitaplık kurulmuştur. Arapça kitapların Latince'ye tercüme edilmesiyle ise artık Avrupa'nın

---

[697] Rüşdi Raşid, **İslam Bilim Tarihi I Astronomi (Historıre Des Sciences Arabes Tome 1. Astronomie)**, (Ed. Rüşdi Raşid), (Çev. Habip T, Cemile İ.), (Ed. Mehmet D.), C: I, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 8-10; Roshdi Rashed, **Encylopedia of the History of Arabic Science**, (Ed. Roshdi Rashed), C: I, Routledge Yayınevi, London & New York, 1996, s. ix-xii.

[698] Tez, Bilim ve Teknikte…, s. 4.

bilgi ve düşüncelerinde kıpırdanmalar oluşmaya başlamıştır. Bu bakımdan X. yüzyıl Endülüs için olduğu kadar Avrupa bilimi içinde önem arz etmektedir.[699]

Coğrafi Keşifler öncesinde Endülüs'ün keşif konusunda geldiği düzeyi iyi bilmemiz gerekir. Endülüs Emevî Devleti'nde kâşifler daha 1050 yılından önce, Portekiz'de egemen bir güç iken, iyi bildikleri Asya'ya, Avrupa'nın batı kıyısından hareket etmek suretiyle Büyük Okyanus üzerinden geçerek ulaşmak hedefiyle sefere kalkışmışlardı. Bu denemelerin sayısı o kadar çok fazla olmuş olmalı ki, Lizbon limanındaki bir cadde "*Darbü'l-Mağrûrîn*" (maceracılar sokağı veya yanlış yola gidenler sokağı) olarak isimlendirilmiştir. Bu hedefin gerçekleştirilmiş olup olmadığı tam olarak bilinememektedir. Bilimin bu işler için daha erken dönemi sayabileceğimiz bir tarihte bunun zor olduğunu da belirtmeliyiz. Daha sonrasında İspanyollar kendilerini bu hedefi ve daha fazlasını gerçekleştirecek konumda hissetmişlerdir. İspanyollar tarafından XV. yüzyılın sonlarında gerçekleştirilen Amerika Kıtası'nın keşfinin de Müslümanlardan alınan astronomi, denizcilik ve teknik bilgiler sayesinde mümkün hâle geldiğini bilmeliyiz. Bu beşinci kıtanın keşfi İslâm bilimlerinin Avrupa'da süreğen şekilde devam ettiğini göstermektedir.[700] Kristof Kolomb'un tarihçesinde keşif sırasında bir haritadan istifade ettiği yazmaktadır. Muhtemelen bu yararlanan haritada Müslümanlara ait bir haritaydı. Çünkü XV. yüzyılda Müslümanların Büyük Okyanus'a giderken bilmeyerek Atlas Okyanusuna'da gittikleri ve Amerikan haritasının bir bölümünü çizdikleri bilinmektedir.[701]

Askerî olarakta Endülüs medeniyeti Avrupa'yı etkilemiştir. Arapların kullandığı denge ağırlıklı mancınıkların (ok ve gülle atabilmekteydi) bir kısmının 7./13. yüzyılda Avrupa'ya ulaşması Endülüs üzerinden olmuştur. Diğer bir kısmı ise İtalya üzerinden ulaşmıştır.[702]

Rönesans biliminin sadece Avrupa ile alakası olduğu ve kendi kendine ortaya çıktığı inanışı daha yakın döneme kadar bilim dünyasında hâkimdi. Mevcut inanışına göre, Avrupa dışına bakanlar Rönesans biliminin klasik Yunan kaynaklarından esinlenerek

[699] Tez, Bilim ve Teknikte…, s. 16.
[700] Sezgin, Bilim Tarihi Sohbetleri, s. 134.
[701] Sezgin, Bilim Tarihi Sohbetleri s. 27.
[702] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: V, s. 96, s. 115.

ortaya çıktığını söylemekteydi.[703] Fizikçi Eilhard Wiedemann, İslâm âlimlerinin Antik Çağ'dan kazandıkları bilgileri sadece çeviriler yoluyla Ortaçağ'a kadar ulaştırdıkları ve üstüne kayda değer bir ekleme yapmadıkları görüşünün günümüze kadar ulaştığını ve bunun doğru olmadığını söyleyerek bu durumu şikâyet etmiştir.[704] Yunan dönemi doğrudan doğruya Rönesans'a bağlıymış gibi anlatılmaktaydı. İslâm kaynakları ve bu coğrafyada yetişen sayısız bilim adamı hesaba katılmamaktaydı. Bu durumun oluşmasında Avrupa ile İslâm medeniyetlerinin çatışması da etkendir. Şuan da her şeyin Batı'da bulunduğu görüşü hâkim olsa da, durum aslında böyle değildir.[705] Daha Kopernik (ö.1543) ve sonrası dönemde bile Rönesans bilim insanlarının Arapça kaynakları okuma gayreti olduğu bilinmektedir. Bu Arabist ve bilim adamlarına Andrea Alpagus (ö. 1522), Ambroseo Taseo'nun (ö. 1539) yanı sıra, Guillaume Postel (ö. 1581) ve Widmanstadt gibi kilise adamlarını örnek verebiliriz.[706]

Rönesans döneminde İslâm dünyasından etkileşimin boyutunun değiştiği görülmektedir. Ortaçağ'da etkileşim yapılan çeviriler sayesinde sağlanmaktaydı. Özellikle İbn-i Rüşd'ün Latince'ye yaptığı çeviriler Avrupa'yı etkilemekteydi. Rönesans'ta ise bu durum değişerek, artık Avrupalı bilim adamlarının doğrudan doğruya Arap kaynaklarından bizatihi kendilerinin çeviriler yaptığını görmekteyiz. Latince'ye çevrilmeyen eserlerin ve bu eserlerde yer alan düşüncelerin Avrupa'da yaygınlaşması başka türlü izah edilemez. Avrupa özellikle tıp ve gökbilimi alanlarında İslâm kaynaklarından yararlanmıştır. Bu kaynaklarda Yunan klasik geleneğine karşı çıkılan özgün fikirlerde artık Rönesans'la birlikte Avrupa'da yer bulmaya başlamıştır. Gökbilimi alanında Kopernik'in ve iş arkadaşlarının, tıp alanında Michael Servetus (ö. 1553) ve Realdo Colombo'nun (ö. 1559) çevirileri beklemeksizin İslâm kaynaklarına yöneldiğini görmekteyiz. Görüldüğü üzere Rönesans biliminin doğasında Yunan klasik kaynaklarına nazaran, İslâmî kaynaklara yönelmek vardı.[707] XVI. Yüzyılın önemli hekimlerinden Andreas Vesalius (ö. 1564) "*bu Araplar şimdi bize Yunanlılar kadar yakın*" ifadesiyle artık İslâm biliminin

---

[703] George Saliba, **Islamic Science and the Making of the European Renaissance (İslâm Bilimi ve Avrupa Rönesansının Oluşumu)**, (Çev. Günseli Aksoy), Mahya Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 196.
[704] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. xiv; Tanınmayan Büyük Çağ, s. 11-12.
[705] Saliba, a.g.e, s. 196.
[706] Saliba, a.g.e, s. 228-229.
[707] Saliba, a.g.e, s. 229.

Yunan bilimiyle denk tutulduğu, hatta ve hatta gözlemsel açıdan İslâm biliminin Yunan biliminin yanlışlarını ortaya çıkaran bir yönü olmasıyla daha üstün görülmüştür.[708] Yunan dönemini doğrudan doğruya ısrarla Rönesans'a bağlayan kişilere karşın, Jean-Jacques Sédillot (1772-1832), oğlu Louiske Amélie (1808-1864), Joseph-Tousaint Reinaud (1795-1867), Fransz Woepcke (1826-1864), Eilhard Wiedemann (1852-1928) ve George Sarton (1884-1956) gibi bilim adamları bu görüşü tam olarak yıkamadıklarsa da, sarsmayı başarmışlardır. Özellikle Sarton yazdığı *Introdiction to the History of Science* eseriyle İslâm bilim araştırmalarını daha kapsamlı bir boyuta taşımıştır.[709]

Müslüman bilim adamları Yunanlılardan ve diğer milletlerden aldıkları kaynakların adlarını tam olarak belirtmişlerdir. Böylece özellikle Yunanca eser ve âlimlerin canlılığını korumuşlardır. Çok sayıda alet ve edevatları da bu şekilde tanımış olduk.[710]

---

[708] Saliba, a.g.e, s. 230.
[709] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. 1-2; Sezgin, Tanınmayan Büyük Çağ, s. 15-16.
[710] Sezgin, Wissenschaft und Technik im Islam, C: I, s. xiv; Sezgin, Tanınmayan Büyük Çağ, s. 11.

6. SONUÇ

M.Ö. 3500'de yazının bulunmasıyla başladığı düşünülen bilim, Eskiçağ'da ilerlemeye devam etmiştir. Bu ilerleme kimi zaman yavaş, kimi zaman ise hızlı bir biçimde olmuştu., Babilliler, Asurlular, Sümerliler, Yunanlılar (Grek), Mısır, Çin ve Hindistan gibi değişik ülke ve milletlerin katkılarıyla bilim ilerleyişini sürdürmüştür. Özellikle Aristoteles, Platon (Eflatûn), Hipokrat, Galen vb. bilim adamları bilime birçok dalda katkı sağlayarak Eskiçağ bilimini olabildiğince ilerletmeye çalışmışlardır. Her devletin ya da medeniyetin başına geldiği gibi Yunan bilimi görevini tamamlamış ve yavaş yavaş tarih sahnesinden çekilmeye başlamıştır.

Yunan medeniyeti'nin bıraktığı bilim mirasını, Emevî, Abbâsî ve diğer İslâm ülkelerinde yapılan çeviriler sayesinde devralan Müslümanlar, aldıkları mirası daha da ilerletmeyi şiar edinmişlerdir. Müslüman bilim adamları kısa sürede üretme konumuna geçmişlerdir. Câbir b. Hayyân, Benû Mûsâ Kardeşler, Ebû Bekir er-Râzî, İshâk b. Ya'kûn el-Kindî vb. Müslüman bilim adamları artık bilim tarihinde Müslümanların da söz sahibi olduklarını yaptıkları buluşlarla göstermişlerdir. Doğu'da bilim süratle ilerlerken, Batı'da ise İslâm bilimi yeni bir faaliyet sahası bulmuştur.

Doğu'da bilim süratle ilerlerken, Batı'da ise İslâm bilimi yeni bir faaliyet sahası bulmuştur. Bu yeni bilim mekânı Endülüs'tü. Daha önce Hz. Osman zamanında başladığı düşünülen fetih faaliyetleri, VIII. yüzyılın başlarında Târık b. Ziyad komutasındaki Emevî ordusunun Endülüs'ü tamamen fethiyle zirveye ulaşmıştır. Gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu bu kıtada Müslümanların tutunması bir hayli güç olmuştur. Müslümanlar, diğer coğrafyalarda olduğu gibi bu coğrafyada da hoşgörü politikası gütmüşler ve bölge halkının gönlünü almışlardır. Bu hem bilimin gelişmesi, hem de fetihlerin başarıya ulaşması için gerekliydi.

X. yüzyılın başlarında bilime değer veren yöneticilerin iş başına geçmesiyle birlikte bilimsel faaliyetler desteklenmiştir. Kurtuba (Córdoba), İşbîliye (Sevilla), Gırnâta (Granada), Belensiye (Valencia), Tuleytula (Toledo), Mâleka (Málaga) gibi kentler

bilim, eğitim ve sanat odakları hâline gelerek Endülüs biliminin gelişmesine katkı sağlamışlardır. Endülüs Emevî Devleti'nde hem halkın bilgin olması, hem de yöneticilerin bilim açlığı bu devletin bilimde ilerlemesine yol açmıştır.

VIII. yüzyılda kurulmasından kısa süre içerisinde bir bilim ülkesi hâline gelen Endülüs Emevî Devleti, astronomi, tıp, edebiyat, fizik, mûsikî vb. alanlarda âlimler yetiştirmeye başlamıştır. Sayısız âlimlerin arasında Meslame el-Mecrîtî, Muhyiddin İbn-i Arabî, ez-Zerkâli, ez-Zehrâvî, Câbir b. Eflâh, İbn-i Firnâs, İbn-i Cülcül gibi âlimler daha ön plana çıkmıştır.

VIII. yüzyıl ilâ XI. yüzyıl arası Arapça'nın etkisinin tüm Dünya'da hissedilmesi ve bir bilim dili hâline gelmesiyle bu dile ve bu dilin konuşulduğu coğrafyalara ilgi artmıştır. Özellikle Avrupa'da yaşayan insanlar Arap ve Antik Yunan kaynaklarını okuyabilmek için Arapça'ya ihtiyaç duymuşlardır. Çünkü bu dönemde hem çok sayıda Arapça eser mevcuttu, hem de Antik Yunan eserlerini okumak için Arapça bilmek gerekiyordu. Hatta bazı Yunan kaynakları Müslüman bilim adamları tarafından korunmuş ve böylece yok olmaktan kurtarılmıştır.

Doğu'dan getirilen bilgi hazineleri ve Batı'da "*Rönesans*"ı tetiklemiştir. Sonrasında ise Batı'da bilim dalları peyderpey bir şekilde gelişmiştir. Bugün *"Batı Medeniyeti"* denilen olgunun oluşmasında Endülüs Emevî Devleti'nin yeri yadsınamazdır. Endülüs Emevî Devleti'nde yetişen bilim adamlarının eserlerinin özellikle Latince'ye çevrilmesiyle, Batı'da bilim ciddi manada gelişmiştir. Cremonalı Gerard bu konuda ön plana çıkan bir isimdi, onun çevirileri ile beraber Avrupa bilimi hareketlenmiştir. Bununla beraber Bilge Alfonso gibi krallarda Avrupa'da bilimsel faaliyetleri desteklemişlerdir. Kristof Kolomb'un keşiflerinde de Endülüs etkisi görülmektedir. Endülüs'ün 1492'de çöküşünün akabinde Kolomb'un seyahatleri başlamaktadır. Kolomb'un kullandığı birçok harita ve diğer alet ve edevatın Endülüs Emevî Devleti'nin izlerini taşıdığını görmekteyiz.

Fuat Sezgin'in "*Batı medeniyeti İslâm medeniyetinin çocuğudur*" sözüyle İslâm medeniyetinin büyüklüğünü görmekteyiz. Bilimin tüm insanlığın katkısıyla inşa edildiğini unutmayarak tarih boyunca etkileşimlerin olduğunu ve bu etkileşimlerin

devam edeceğini aklımızdan çıkarmamalıyız. Bilim hiçbir zaman belli başlı bir coğrafya ya da ülkeye ait değildir. Modern bilimi yalnızca Avrupalıların başarısı olarak görmemeliyiz. İslâm biliminin ve konumuz gereği Endülüs'ün iyi kavranması Avrupa bilimindeki gelişmelerin değerini azaltmayacaktır. Aksine kimin hangi konumda olduğunu anlamamız kolaylaşacaktır.

Günümüzde hâlen Endülüs ve genel olarak İslâm bilimi görmezden gelinmektedir. Yunan bilimi direk olarak Rönesans'a bağlanmaktadır. Tabi ki bütün suçu Batı'ya yüklememek gerekir. İbn-i Sînâ'nın şu sözünü aklımızdan çıkarmamalıyız: "*Bilim istenmediği yerde durmaz*". Bizim de Türk milleti ve İslâm âlemi olarak bilimi istememiz ve onu kovalamamız gerekir.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, C. E. (2013). Zünnûnîler. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 39, 576.

Ahmed b. Yahya el-Belâzurî. (2013). *Fütûhu'l büldan* (Çev. Mustafa Fayda). İstanbul: Siyer Yayınları.

Akpınar, C. (1994). Ebü's-salt ed-dânî, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 10, 340-341.

__________.(1996). Gâfikî, muhammed b. kassûm, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 13, 282.

_________. (2000). *İbnü's-saffâr, ebü'l-kâsım*, TDV İslâm Ansiklopedisi, 31, 193-194.

Alkhateeb, F. (2016). *Lost islamic history (kayıp islâm tarihi-müslüman medeniyetini yeniden keşfetmek)*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Alper, Ö. M. (2003). Mecrîtî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 18, 278.

Altıkulaç, T. (2002). Kurtubî, muhammed b. ahmed. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 26, 455-456.

_________. (2006). Nâfi' b. abdurrahman. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 32, 289.

Apaydın, H. Y. (1999). İbn hazm. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 20, 39-40.

____________. (1999). İbn rüşd (fıkhi görüşleri). *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 20, 288.

Arslan F. & Erkoçoğlu F. (2013). Ziryâb. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 44, 464.

Avcı, C. (2008). Rum. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 35, 222

Aydınlı, Y. (1999). İbn bâcce. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 19, 348-349.

Aydüz, Salim. (2015). Endülüs bilim dünyasından 10 âlim 10 keşif. *Derin Tarih Dergisi*, İstanbul Özel Sayı-4 (Kasım), 80.

Barthold, V. V. (1984). *İslâm medeniyeti tarihi* (Çev. M. F. Köprülü). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Bayrakdar, M. (2017). *İslâm'da bilim ve teknoloji tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bir, A. & Kaçar, M. (2012). Usturlap. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 40, 195.

Boyacıoğlu, F. (2015). *Fransız roland destanı'nda endülüs müslümanları*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları.

Bozkurt, N. (2004). Me'mun. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 29, 103-104.

Cheynet, J.-C. (2016). *Histoire de byzance (bizans tarihi)*, (Çev. İ. Yerguz). (2. bsk). Dost Yayınları, Ankara: Dost Yayınları.

Çağrıcı, M. (1999). İbn Meymûn. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 10, 194-197.

Demircan, A. (2017). *Emevîler*, İstanbul: Beyan Yayınları.

Demirli, E. (2012). Vahdet-i vücûd, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 42, 431.

DİA. (1991). Ammûriye, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 3, 379.

Dizer, M (1992). Câbir b. Eflah. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 7, 532-533.

Durmuş, İ. (1999). İbn Abdünnûr. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 19, 281,

Ebü'l-Fidâ. (2017). *Takvimü'l-büldan* (*ebü'l-fidâ coğrafyası*) (Çev. R. Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâtî (2018), *Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb (gırnâtî seyahatnâmesi)*. (Yay. Haz. F. Sabuncu). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

El-Ubûdî, C. (1999). İbn Gâlib. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 19, 501-502.

_____________ & Tomar, C. (2000). İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 21, 74-76.

Endülüs Emevîleri (bsk. tarihi yok). (Ed. B. Bağ). *Büyük İnsanlık Tarihi Dergisi*, İstanbul, 1 (7), 122.

Er, R. (1999). İbn Zeydûn. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 20, 464-465.

Erciyes, N. (2015). *Eczacıların üstadı ibni baytâr*. İzmir: Muştu Yayınları.

Erdoğan, F. (2017). *İbn-i rüşd*. İstanbul: Maviçatı Yayınları.

Erkoçoğlu F. & Arslan F. (2009). Endülüs'ün "Sanat Güneşi" Ziryâb (ö. 238/852). *İstem Dergisi*, Konya, 7, 14.

Eş-Şek'a, M. M. (1999). İbn abdürrabbih. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 19, 281-283.

Günel, F. (1993). Cilyânî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 8, 1.

Haccî, A. A. (2017). *İslâmî fetihten gırnata'nın düşüşüne kadar endülüs tarihi (711-1492)*, (Çev. K. Kınar), İstanbul: İlk Harf Yayınevi.

Hamuroğlu, A. (2016). *Hıristiyanlık, islâmlık ve avrupa doğu'dan batı'ya uygarlık kapıları (Endülüs, Sicilya, Haçlı Seferleri)*, İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı Yayınları.

Hatun, H. M. (2012). *Dünyaya yön veren müslüman bilim adamları*. (1. bsk). İstanbul: Yeşil Elma Yayıncılık.

Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib. (2018). (2. bsk), (Çev. A. Duman-M. Ağarı), İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınları.

Irving, T. B. (2000). İbnü'l-faradî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 21, s. 39-40.

Itr, N. (1994). Dâvûd ez-Zâhirî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 9, 49.

İbn Abdirrabbih. (2018). *el-'ikdü'l-ferîd (bedevî araplar özdeyiş ve âdetleri)*. (Çev. E. Avşar), İstanbul: Bordo Siyah Yayınları.

____________ (2018). *el-'ikdü'l-ferîd (hükümdar ve siyaset kitabı)*. (Çev. E. Avşar), İstanbul: Bordo Siyah Yayınları.

____________ (2018). *el-'ikdü'l-ferîd (nükteler ve mizâhî öyküler)*. (Çev. E. Avşar), İstanbul: Bordo Siyah Yayınları.

______________ (2018). *el-'ikdü'l-ferîd (şarlatanlar, deliler, cimriler ve asalaklar)*. (Çev. E. Avşar), İstanbul: Bordo Siyah Yayınları.

İbn Avvâm. (2011). *Kitâbü'l-filâha (Terceme-i kitâbü'l-filâha-ziraat kısmı)*. (Çev. Muhammed b. Mustafa b. Lütfullah). (Yay. Haz. Mükerrem Bedizel Zülfikar-Aydın). (1. bsk.), İstanbul: Kitabevi Yayınları.

İbn Avvâm. (2012). *Kitâbü'l-filâha (terceme-i kitâbü'l-filâha-zootekni kısmı)*. (Çev. Muhammed b. Mustafa b. Lütfullah), (Yay. Haz. Mükerrem Bedizel Zülfikar-Aydın), (1. bsk.), İstanbul: Kitabevi Yayınları.

İbn Beşküvâl. (1410 (1989)), *es-sıla*, (Ed. İbrahim Ebyarî), C: 1, Darü'l-Kitabi'l-Mısrî-Darü'l-Kitabü'l-Benanî: Kahire-Beyrut.

İbn Haldun (2017). *Mukaddime*. (Yay. Haz. A. Erkoç). Ankara: Yason Yayınevi.

İbn Havkal. (2017). *Sûrat el-arz (Yer'in Haritası)-10. Asırda İslâm Coğrafyası* (Çev. R. Şeşen). (2. bsk.) İstanbul: Yeditepe Yayınları.

İbn Hurdazbih. (2019). *el-mesâlik ve'l-memâlik (yollar ve ülkeler Kitabı)*. (Çev. M. Ağarı). (2. bsk). İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınları.

İbn Rüşd. (2018). *Tehâfütü't-tehâfüt (tutarsızlığın tutarsızlığı)*. (Çev. M. H. Ozev). İstanbul: Bordo Siyah Yayınları.

İbni Cübeyr. (2017). Rıhlet el-kinânî (*endülüsten kutsal topraklara)*, İstanbul: Selenge Yayınları.

İbni Hazm. (2014). *el-Ahlâk ve's-Siyer fî Müdâvâti'n-Nüfus* (Çev. C. Erdemci, H. H. Bircan). İstanbul: Dönem Yayınları.

_________ (2017). Tavku'l-hamame fi'lülfe ve'l-üllef (Güvercin Gerdanlığı). (Çev. D. Kızılay), (1. bsk). İstanbul: Palto Yayınevi.

İbnü'l-Esîr. (2016). *el-kâmil fi't-tarih*, (Çev. A. Ağırakça, B. Eryarsoy, Z. Tüccar, A. Özaydın, Y. Apaydın, A. Köşe), 1, İstanbul: Ocak Yayıncılık.

__________ (2016). *el-kâmil fi't-tarih*, (Çev. A. Ağırakça, B. Eryarsoy, Z. Tüccar, A. Özaydın, Y. Apaydın, A. Köşe), 2, İstanbul: Ocak Yayıncılık.

__________ (2016). *el-kâmil fi't-tarih*, (Çev. A. Ağırakça, B. Eryarsoy, Z. Tüccar, A. Özaydın, Y. Apaydın, A. Köşe), 3, İstanbul: Ocak Yayıncılık.

İzgi C. (1999). İbnü'l-avvâm. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 21, s. 524

Kandemir, M. Yaşar (1999), İbn Vaddâh. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 20, 435.

Karaarslan, N. Ü (1999). İbn Cübeyr. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 19, 402.

Karakaş, M. (2017). *Müslüman bilim adamları (8. yüzyıldan 19. yüzyıla)*. İstanbul: Mostar Yayınları.

Karlığa, H. B. (1999). İbn cülcül. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 19, 403.

___________. (1999). İbn-i rüşd. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 20, 257-269,

Kaya, M. (1992). Beytülhikme. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 6, 88-89.

________ (1992). Bitrûcî, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 6, 229,

________ (1999). İbn vâfid. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 20, 436.

________ (1999). İbn vahşiyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 20, 437-438.

________ (1999). İbn zühr. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 20, 469-471.

________ (1999). İbnü'l-baytâr. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 20, 526-527.

________ (2008). Sâid el-endelüsî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 35, 556-557.

Kılıç, M. E. (1999). İbnü'l-arabî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 20, 493-495.

Kılıç, A. (2015), *Endülüs müslümanlarının sürgünü*, Doğu Kütüphanesi Yayınları: İstanbul.

Kırbıyık, K. (1988). Abbas b. firnâs. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1, 24.

Kırca C. (1999). İbn hüzeyl. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 20, 85.

Kutluay, H. "*Yazı Nasıl Bulundu*?", https://www.**makaleler**.com/yazi-nasil-bulundu-2-3, 30.06.2019.

Kapar, M. A. (1995). Fezâre (benî fezâre). *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 12, 538,

King, D. A. (1996). Astronomy and islamic society: Qibla, gnomonics and timekeeping (Ed. Roshdi Rashed). *encyclopedia of the history of arabic science*. 1, London & New York: Routledge Yayınevi.

____________ (2006). Astronomi ve islam toplumu kıble güneş saati kuramı ve vakit hesaplama. *İslam bilim tarihi I astronomi (Histoire des sciences arabes 1: astronomie)*. (Ed. Rüşdi Raşid). (Çev. H. Türker, C. İpar). (Ed. Mehmet Dalkılıç). 1. İstanbul: Litera Yayıncılık.

Kitâbü keşfi'l-hümûm ve'l-kürab fî şerhi âleti't-tarab isimli anonim müzik eseri (2018). (1. bsk.). (Çev. M. Tıraşçı). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Koca, S. (2008). Diyâr-ı Rûm"un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Hâline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, (23), 1.

Kocayürek, A. (2017). *İslâm bilim tarihi (750-795)*, 1, İstanbul: Maviçatı Yayınları.

____________ (2017). *İslâm bilim tarihi (940-1090)*. 2, İstanbul: Maviçatı Yayınları.

_____________(2017). *İslâm bilim tarihi (1100-1300)*. 3, İstanbul: Maviçatı Yayınları.

Kortel, S. H. (2010). Taalluk. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 39, 284.

Kurtuluş, R. (1991). Avrupa (kıtada islâmiyet). *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 4, 152.

Kutluer, İ. (1999). İbn tufeyl. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 20, 418-419..

________. (2000). İlhad - islâm düşüncesi, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 22, 93-94,

Marco Polo. (2019), *Le devisement du monde le livre des merveilles (dünyanın hikâye edilişi - harikalar kitabı)*. (Çev. I. Ergüden (CVI) – Z. Z. İlkgelen (CVII-CCXXXIV). (1. bsk.). İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları.

Mason, S. F. (2013). *Bilimler tarihi* (Çev. U. Daybelge). Ankara: TTK Yayınları.

Lemerle, P. (2016). *Histoire de byzance* (bizans tarihi). (Çev. G. Üstün). (7. bsk.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Lewis, B. (2016). *The middle east (ortadoğu)*. (Çev. S. Y. Kölay). (12. bsk.). Ankara: Arkadaş Yayınları.

Martin, S. (2011). *The black death (kara ölüm-orta çağ'da veba)*. (Çev. Cumhur Atay). (1. bsk.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Menocal, M. R. (2006). *Dünyanın incisi endülüs modeli* (Çev. İ. Durdu). İstanbul: Etkileşim Yayınları.

Mertoğlu, M. S. (2012). Ümmî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 42, 309.

Mesûdî. (2017). *Murûc ez-zeheb (altın bozkırlar)*. (Çev. D. A. Batur). (4. bsk). İstanbul: Selenge Yayınları.

_______ (2018). *Kitâbü't-tenbih ve'l-işraf*. (Çev. R. Şeşen). (1. bsk.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Morelon, R. (1996). General survey of arabic astronomy. (Ed. Roshdi Rashed), *Encyclopedia of the history of arabic science*. 1, London & New York: Routledge Yayınevi.

____________. (2006). İslam astronomimisinin genel bir incelemesi. (Ed. Rüşdi Raşid), (Çev. H. Türker, C. İpar), (Ed. Mehmet Dalkılıç), *İslam bilim tarihi I astronomi (historie des sciences arabes 1: astronomie)*. 1, İstanbul: Litera Yayıncılık.

Muhammed b. İshâk en-Nedîm (2017). *el-fihrist (İlk dönem islâm kültür atlası)*. (Çev. M. Yolcu, S. Türkmen, M. Salih Arı, S. Polatoğlu, F. Halit Yolcu). Ed: M. Yolcu. (1. bsk.). İstanbul: Çıra Yayınları.

Muhyiddin İbn Arabî. (2010). *Keşfü'l-mâ'nâ an sırrı esmâillâhi'l-hüsna* (*Allah'ın isimlerinin sırları ve mânâlarının keşfi*). (Çev. R. Biçer). (1. bsk). İstanbul: Gelenek Yayıncılık.

__________________. (2015). *Mevâki'un nücûm*, (Çev. A. T. Feraizoğlu). (1. bsk). İstanbul: Kitsan Yayınları.

__________________ (2016). *Kitâbü'l-fenâ fi'l-müşâhede ("fena" risâlesi*), (Çev. Mahmut Kanık), (6. bsk), İz Yayıncılık, İstanbul: İz Yayıncılık.

___________________ (2017). *Fusûs el-hikem*, (Çev. E. Balcı), (1. bsk), İstanbul: Kopernik Yayınları.

Nasr, H. S. (1985). *Three muslim sages (üç müslüman bilge)*, (Çev. A. Ünal). İstanbul: İnsan Yayınları.

__________________ & Leaman, O. (2017). *History of islamic philosophy (İslâm felsefesi tarihi)*. (Çev. Ş. Öcal, H. T. Başoğlu), 3. (2.bsk.). İstanbul: Açılım Kitap Yayınevi.

Ökten, S. (2000). İbnü's-semh. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 21, 204.

Özaydın, A. (1991). Âmirîler. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 3, 72-73.

Özbalıkçı, M. R. (1992). Batalyevsî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 5, 138-139.

Özdemir, M. (1993). Cehverîler. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 7, 237.

_________. (1994). Ebû hâmîd el-gırnâtî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 10, 128-130.

_________. (1994). Ebû ubeyd el-bekrî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 10, 247-248.

_________ . (1995). Endülüs. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 11, 211.

_________. (1997). Hammûdîler, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 15, 496.

_________ . (1999). İbn hayyân. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 20, 37-38.

_________ .(2000). İbnü'l-ebbâr. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 21, 19-20.

_________. (2007). Râzî, ahmed b. muhammed. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 34, 478.

_________ . (2017). *Endülüs*. Ankara: İsam Yayınları.

__________ (2017). *Endülüs müslümanları (siyasî tarih)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

_________ (2017). *Endülüs müslümanları (kültür ve medeniyet)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Özel, A. (1991). Bâcî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 4, 414.

_______ (2016). İbn bassâl. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, EK-1, 588.

________(2016). İbnü'r-rakkâm. *TDV İslâm* Ansiklopedisi, İstanbul, EK-1, 619-620.

Özkuyumcu N. (1999). İbn beşküvâl, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 19, 377.

Rashed, Roshdi. (1996). Encyclopedia of the history of arabic science, (Ed. Roshdi Rashed), C: I, London & New York: Routledge Yayınları.

Raşid, Rüşdi (2006). *İslam bilim tarihi I astronomi (historıre des sciences arabes 1 astronomie)*, (Ed. Rüşdi Raşid), (Çev. Habip T, Cemile İ.), (Ed: Mehmet D.). İstanbul: Litera Yayıncılık.

Sâid el-Endelüsî (2014). *Et-ta'rîf bi tabakâtü'l-ümem ve ulemâihâ ve nübezin min teâlîfihim ve ahbârihim (milletlerin bilim tarihi)* (Çev: R. Şeşen). (1. bsk.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Saliba, G. (2015). *Islamic science and the making of the european renaissance (İslâm bilimi ve avrupa rönesansının oluşumu)*. (Çev. G. Aksoy). İstanbul: Mahya Yayıncılık.

Sâmi, Ş. (2007). *Kâmûs-ı türkî*. (Nşr. Ahmed Cevdet). 1-2. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Sarton, G. (1927). *Introduction to the history of science: volume I from homer to omar khayyam* (Birinci Baskı). 1, Washington: Carnegie Institution Of Washington.

Sayılı, A. (2016*). The observatory in islam and its place in the general history of the observatory*. (Ed: Remzi Demir), (Der: İnan Kalaycıoğulları), (1. bsk.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Seyyid, E. F. (1995). *Fâtımîler,* 12, 228. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.

Sezgin, F. (2015). *Wissenschaft und technik im islam (islam'da bilim ve teknik),* (Çev. Abdurrahman Aliy), (Üçüncü Baskı). C: 1, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.

_______ (2015). *Wissenschaft und technik im islam (islam'da bilim ve teknik***)**, (Çev. Abdurrahman Aliy). (Üçüncü Baskı). C: 4, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

________ (2015). Fuat Sezgin, *Wissenschaft und technik im islam (islam'da bilim ve teknik)*, (Çev. Abdurrahman Aliy), (3 bsk). C: 5, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.

________ (2016). *Tanınmayan büyük çağ*. İstanbul: Timaş Yayınları.

________ (2017). *İslâm bilimler tarihi üzerine konferanslar,* İstanbul: Timaş Yayınları.

_______ (2018). *Bilim tarihi sohbetleri*. (Söyleşi: Sefer Turan). (13. bsk.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Şahin, S. & Sansar F. (2016). Endülüs'ün düşüşünde aragon krallığı'nın rolü. *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences Dergisi*, Niğde, 6, 173.

Şeşen, R. (2000). İdrîsî, Şerîf. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 20, 493.

Şeyban, L. (2016). *Reconquista-endülüs'te müslüman-hristiyan ilişkileri,* İstanbul: İzcilik Yayınları.

_______ (2017). *Mudejares & sefarades-endülüslü müslüman ve yahudilerin osmanlı'ya göçleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Sırma, İ. S. (2017). *Ah Endülüs*. İstanbul: Beyan Yayınları.

Stephenson B. & Bolt M. & Friedman A. F. , *The univers unveiled, instruments and images through history (Gökyüzü tarihi-berraklaşan evren)*, (Çev. A. Bir, M. Kaçar), Boyut Yayıncılık, İstanbul 2011.

Takkûş, M. S. (2016). *Emevî devleti tarihi*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları.

Tekeli, S. & Kâhya, E. & Dosay, M. & Demir, R. & Topdemir, H. G. & Unat, Y. & Aydın, A. K. (2015). *Bilim tarihine giriş*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

Terzioğlu, A. (1996). Ahmed b. muhammed gâfikî. 13, 281. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.

Tez, Z. (2001). *Bilim ve teknikte ortaçağ müslümanları*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

______ (2009). *Astronomi ve coğrafyanın kültürel tarihi*. İstanbul: Doruk Yayınları.

_______ (2014). *İslâm'ın batı cephesi (mağrip, endülüs, sicilya ve mısır)*. İstanbul: Hayykitap Yayınları.

Topaloğlu N. (1999). İbn ât. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 19, 335.

Topdemir, H. G. (2000). İbnü'l-heysem. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 21, 82-85,

______________. (2002). *Modern optiğin kurucusu: ibnü'l-heysem hayatı, eserleri ve teorileri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Topdemir, H. G. & Unat, Y. (2018). *Bilim tarihi*. (9. bsk.). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Unat, Y. (2008) "İslâm dünyası'nda astronomi çalışmaları ve batı'ya etkileri", *Ortaçağ islâm dünyası'nda bilim ve teknik* (Ed. Y. Unat). Ankara: Lotus Yayınevi.

_______ & Tağman, Ertan (2011). Gökyüzünün anahtarı usturlab. S: 2006, 69, İstanbul: *Popüler Bilim Dergisi (Mayıs 2011)*.

_______ (2013). *İlkçağlardan günümüze astronomi tarihi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

_______ (2013). Zîc. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 41, 397.

Vernet J & Samsó J. (1996). The development of arabic science in andalusia, *Encyclopedia of the history of arabic science*. 1, London & New York: Routledge Yayınevi.

____________________ (2006). İslâm Biliminin Endülüs'teki Gelişimi, *İslam bilim tarihi I astronomi (historıre des sciences arabes 1 astronomie)*. (Ed. Rüşdi Raşid), (Çev. Habip T, Cemile İ.), (Ed: Mehmet D.). 1. İstanbul: Litera Yayıncılık.

Yardım, A. (1999). İbn ebû cemre, abdullah b. sa'd. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 19, 426-427.

Yavuz, M. (1999). İbn ferec el-ceyyânî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 19, 491.

Yazıcı, H. (2000). İbnü't-tarâve. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 21, 229.

Yener, E. (2005). Ortaçağ'ın aydınlık yüzü: endülüs. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Ankara, (33), 218.

Yıldız, H. D. (1988). Abbâdîler. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1, 15.

Yılmaz, H. (2016). *Emevîler ve emevî hâlifeleri*, Ankara: Elips Yayınları.

Yılmaz, M. (2010). Şurta. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 39, 242,

Yiğit, İ. (2017), *Endülüs (gırnata sultanlığı) ve kuzey afrika islâm devletleri*. İstanbul: Kayıhan Yayıncılık.

Yüksel, A. T. (2017). *İslâm'da bilim tarihi-başlangıçtan osmanlı döneminin sonuna kadar*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları.

Ziya Paşa. (2015). *Endülüs tarihi, ortaçağ avrupası'nda bilim ve medeniyetin ulaştığı zirve: endülüs islâm devleti*, İstanbul: Timaş Yayınları.

EKLER

EK 1. Resimler



Resim 1. Vadî Savaşı**.** **http://onsekizonuc.com/tarik-bin-ziyad/ 09.01.2019 21:29**



Resim 2. Tarık b. Ziyad http://onsekizonuc.com/tarik-bin-ziyad/ 09.01.2019 21:30



Resim 3. Endülüs’te Bir Hristiyan ve Bir Müslüman Santranç Oynarken
http://www.tarihikadim.com/dogunun-haclilar-uzerine-etkileri/ 09.01.2019 21:57



Resim 4. Abbâs İbn-i Firnâs'ın Uçuş Denemesi
http://biliyormusunuzz.blogcu.com/enduluslu-abbas-kasim-ibn-firnas-ilk-ucan-insan/8926289 09.01.2019 21:28



Resim 5. Ebû'l-Kasım İbnü's-Saffâr'ın el'Amel bi'l-usturlâb adlı eserinin ilk iki sayfası https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnus-saffar-ebul-kasim 01.01.2019 11.0



Resim 6. Endülüs Emevî Devleti'nde Kullanılan Bir Usturlâb.
http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=1 27.05.2019 12:01



Resim 7. Gırnâta'da (Granada) bulunan el-Hamrâ Sarayı
https://www.etstur.com/letsgo/modern-ve-kadim-kulturlerin-birlestigi-yer-endulus/
09.01.2019 21:22



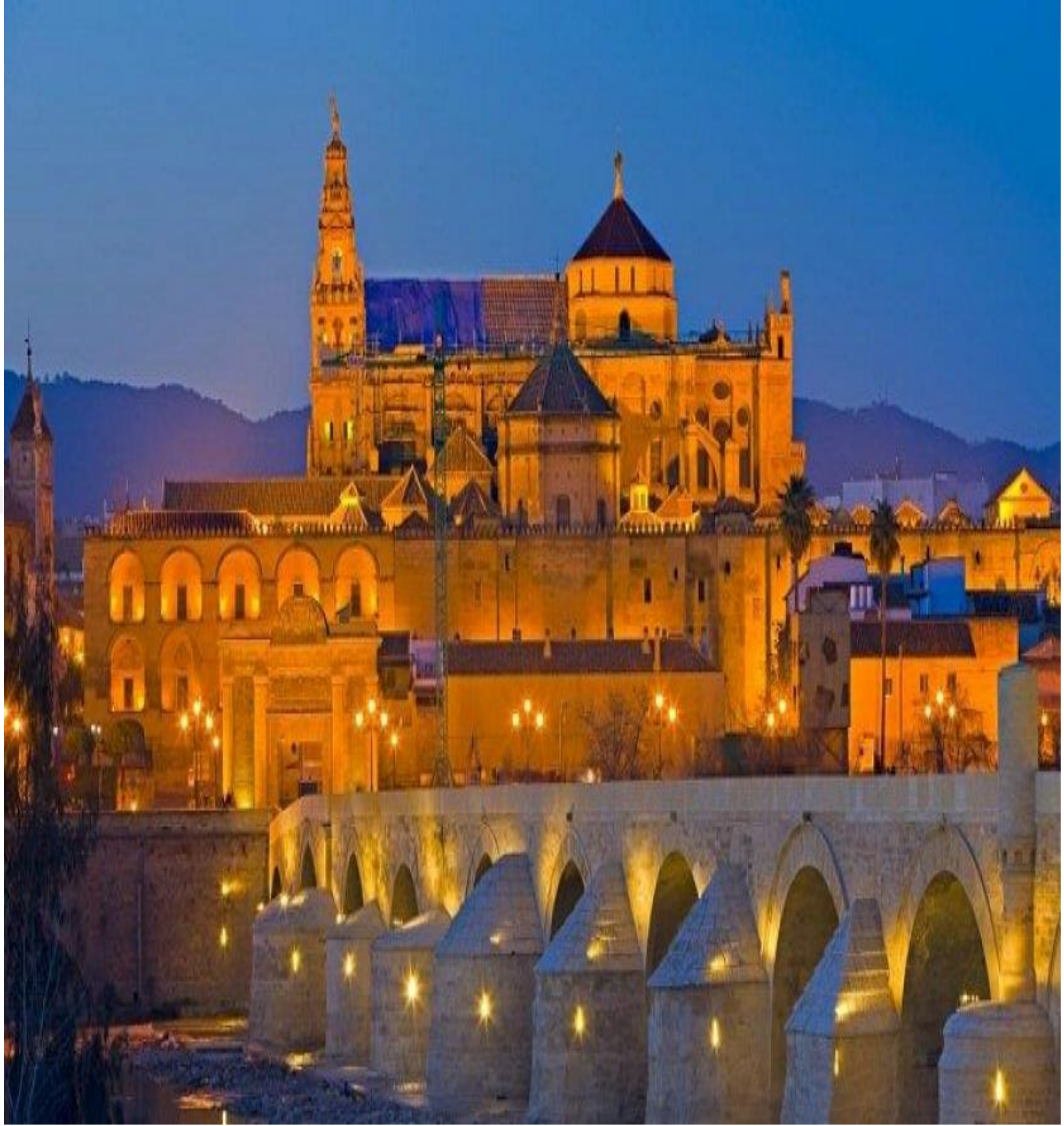
Resim 8. Gırnâta'da bulunan el-Hamra Sarayı http://nextdestination.net/wp-content/uploads/2016/03/endülüs.jpg 09.01.2019 21:51



Resim 9. El-Hamra Sarayı Avlusu https://www.blogarti.com/ruyalardaki-1001-gece-masallarinin-gunumuzdeki-temsilcisi-elhamra.html 23.01.2019 18:24



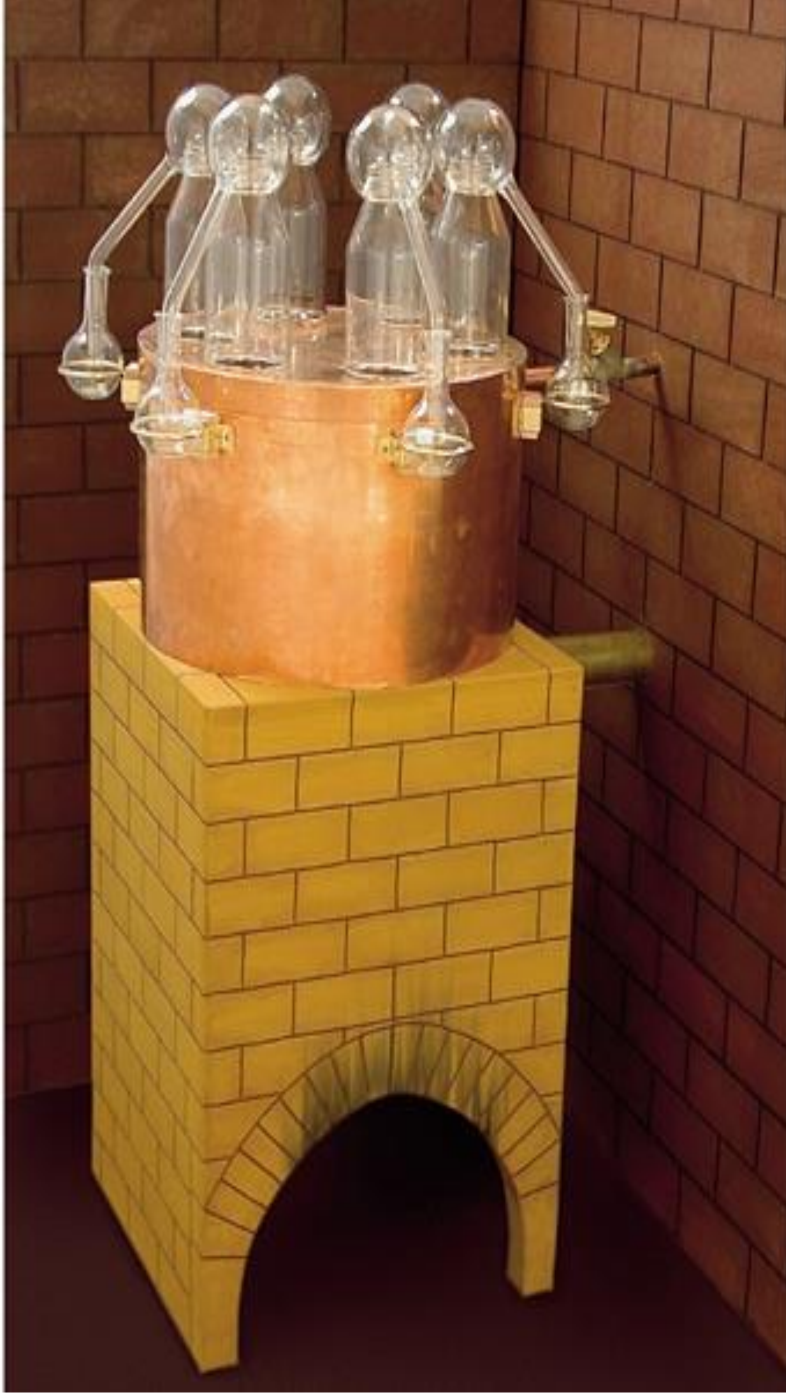
Resim 10. El-Hamra Sarayı'nın sütunlarında La galibe illallah (Allah'tan başka galip yoktur.) yazılı hat. https://www.blogarti.com/ruyalardaki-1001-gece-masallarinin-gunumuzdeki-temsilcisi-elhamra.html 23.01.2019 18:51



Resim 11. Eski Kurtuba Camii - Günümüz Córdoba Katedrali
http://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/kurtuba-camii-cordoba-katedrali-1032 22.01.2019 20:47



Resim 12. Kurtuba Camii'sinin Sütunları http://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/kurtuba-camii-cordoba-katedrali-1032 22.01.2019 20:50



Resim 13. Ez-Zehrâvi'nin Gül Suyu Damıtımı İçin Tarih Ettiği Düzeneğin Bir Örneği **http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=8** 27.02.2019 17:39



Resim 14. Ez-Zehrâvî'nin (Albucasis) Kitâb et-Tasrîfi'nde gösterilen cerrahî aletler http://libguides.brooklyn.cuny.edu/ancientmedicine_goyette/islamic 01.04.2019 18:36

Resim 15. Ez-Zehrâvî’nin (Albucasis) Kitâb et-Tasrîf isimli eserinin Latince tercüme edilmiş bir örneğinde cerrahî aletler. (8./14. yüzyıl). https://www.agefotostock.com/age/en/Stock-Images/Rights-Managed/DAE-11295099 01.04.2019 18:40



Resim 16. Ez-Zehrâvî'nin kullandığı cerrahî aletlerden Koter (El Tırnağı Formunda). http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 03.04.2019 23:25



Resim 17. Ez-Zehrâvî'nin Ayakları ve Baldırları Tedavi Etmek İçin Kullandığı Koter Örnekleri. http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 03.04.2019 23:28



Resim 18. Ez-Zehrâvî'nin Koterizasyon (Yakma Tedavisi) için kullandığı bir aletin örneği. http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 10.04.2019 13:22



Resim 19. Ez-Zehrâvî'nin cerrahî aletlerinden Maskeli Neşter (Arapça; kandıran alet "Mihda'"). http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 05.04.2019 16:45



Resim 20. Ez-Zehrâvî'nin cerrahî aletlerinden "Soyucu" veya "Kazıcıyı" http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 05.04.2019 16:52



Resim 21. Ez-Zehrâvî'nin cerrahî aletlerinden "Soyucu". http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 05.04.2019 16:54



Resim 22. Ez-Zehrâvî'nin cerrahî aletlerinden "Soyucu".
http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 05.04.2019 16:56







Resim 23. Ez-Zehrâvî'nin cerrahî aletlerinden "Kanca".
http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 05.04.2019 17:01



Resim 24. Ez-Zehrâvî'nin cerrahî aletlerinden "Cımbız".
http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 05.04.2019 17:02



Resim 25. Ez-Zehrâvî'nin kırık dişleri tedavi etmede kullandığı bir alet.
http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 05.04.2019 17:04



Resim 26. Ez-Zehrâvî'nin kullandığı "Katarakt İğnesi" örnekleri.
http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 10.04.2019 13:27



Resim 27. Ez-Zehrâvî’nin kullandığı aletlerden “Kargı”**.**
http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 10.04.2019 13:36



Resim 28. Ez-Zehrâvî’nin yüz felcinde kullandığı “Koter” örnekleri.
http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 10.04.2019 13:36



Resim 29. Ez-Zehrâvî'nin gözyaşı bezlerindeki fistüllerin tedavisi için kullandığı "Koter". http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 17.04.2019 11.40



Resim 30. Ez-Zehrâvî'nin gözyaşı bezlerindeki fistüllerin tedavisi için kullandığı bir başka "Koter". http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 17.04.2019 11.41



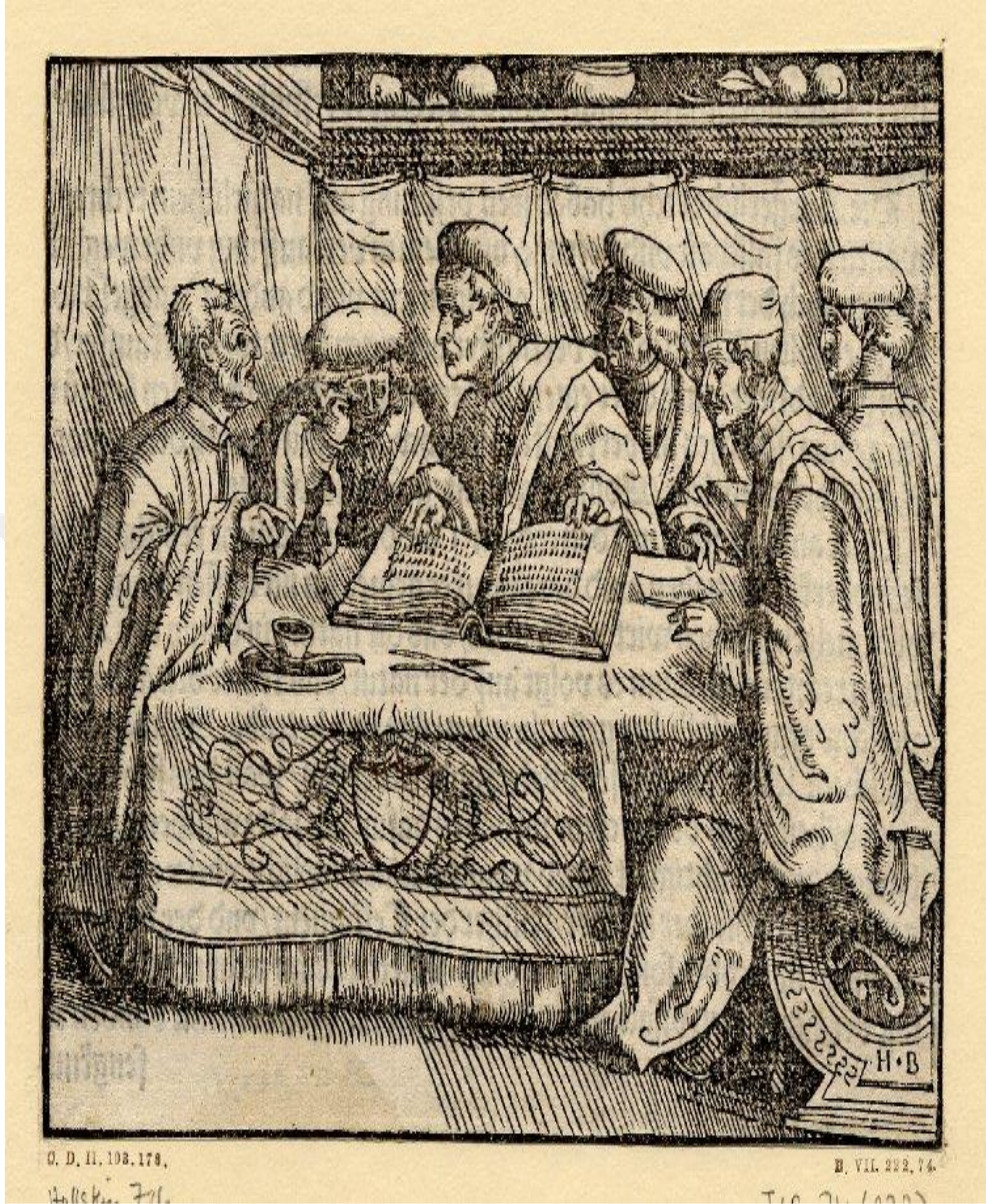
Resim 31. Ez-Zehrâvî'nin aletlerinden "Zeytin Formunda Koter".
http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 08.05.2019 11:08



Resim 32. Ez-Zehrâvî'nin aletlerinden "Neşter Formunda Küçük Koter".
http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 08.05.2019 11:09



Resim 33. Ez-Zehrâvî'nin aletlerinden "Şakaklarda ve arka kafada kullanılan Koter".
http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=7 08.05.2019 11:10



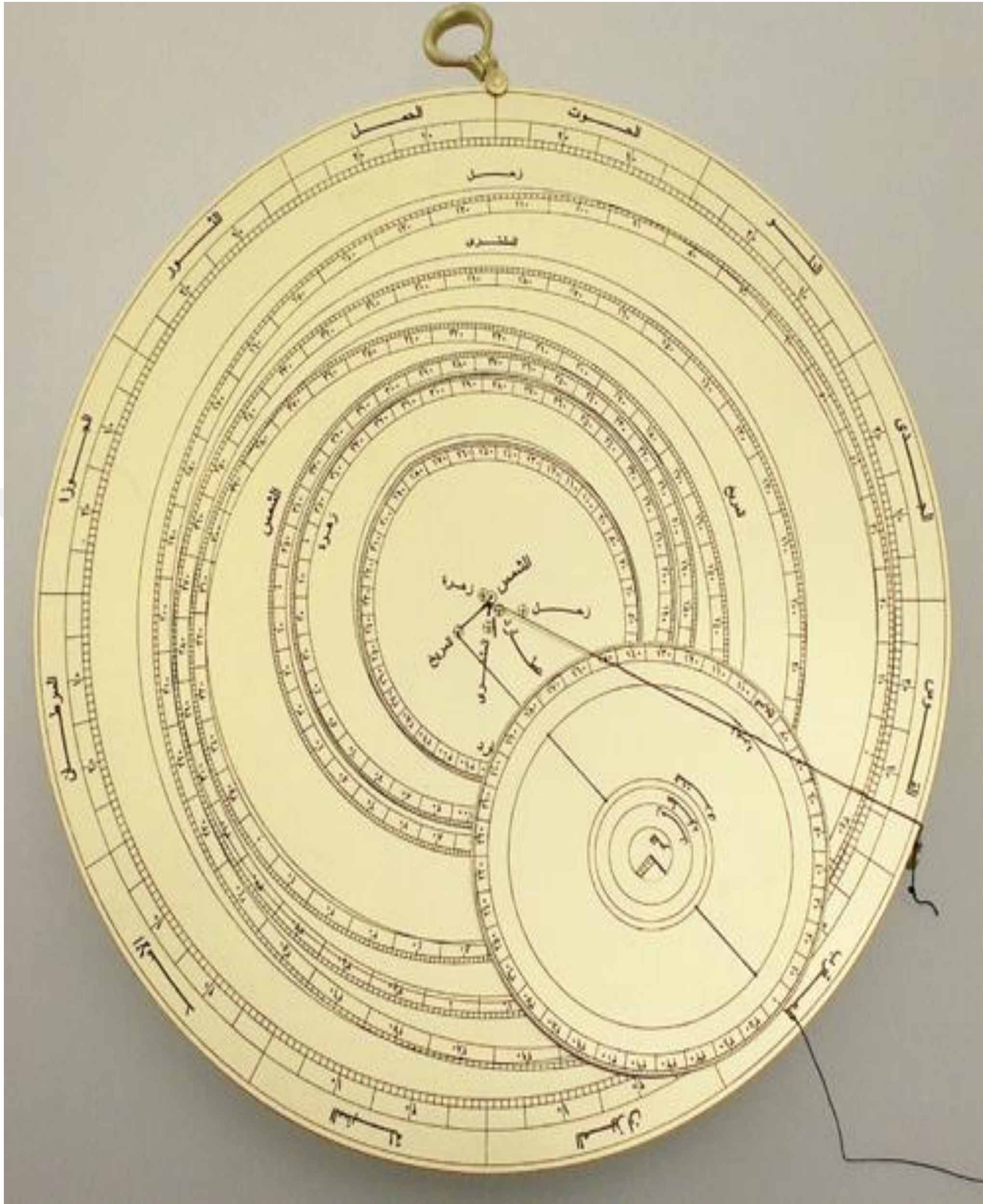
Resim 34. Ez-Zehrâvî'nin "*Kitâb et-Tasrîf*" isimli eserinin birinci ve ikinci bölümlerinin Latince çevirisi olan "*Liber Theoricae nec non Practicae*"nin başlangıç sayfası. (Zehrâvî solda, Avrupalı olarak tasvir edilmiştir.) https://www.wdl.org/en/item/9552 02.04.2019 11.06



Resim 35. Libros del saber de astronomia isimli eserde (VII./XIII. yüzyıl) bahsedilen Küresel Usturlâb'ın Bir Örneği http://www.ibtav.org/eserler 01.03.2019 22:16



Resim 36. H. 6./M. 12. yüzyılda Câbir b. Eflâh tarafından geliştirilmiş "*Torquetum*" isimli bir astronomi aleti. http://www.ibtav.org/eserler 12.03.2019. 22:46



Resim 37. Ebu's-Salt Ed-Dânî'ye ait "*Ekvatoryum*". http://www.ibtav.org/eserler 12.03.2019 22:50



Resim 38. Es-Safiha ez-Zîciyye ez-Zerkâlî'nin "*Ekvatoryum*"u.
http://www.ibtav.org/eserler 12.03.2019. 22:54



Resim 39. Ez-Zerkâlî'nin usturlabının bir örneği. Evrensel disk adıyla da bilinmektedir**.** http://www.ibtav.org/eserler 22.03.2019 22:08



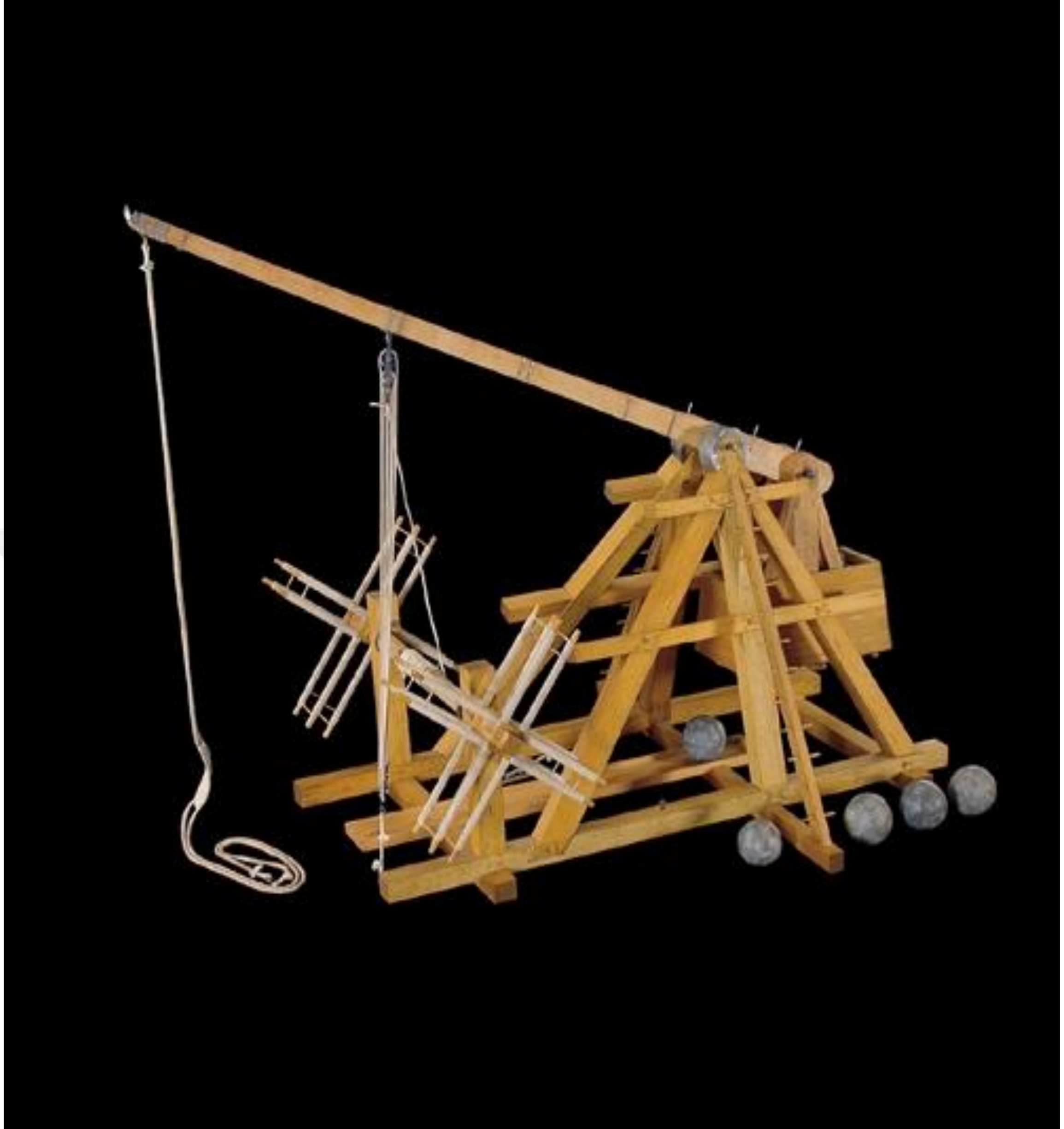
Resim 40. Endülüs tarzlı on iki kapısı bulunan bir su saati.
http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=4 01.03.2019 22:25



Resim 41. Endülüs'te kullanılan bir tesviye terazisi.
http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=5 01.03.2019 22:28



Resim 42. Doğu'dan Endülüs yoluyla Batı'ya geçen Denge Ağırlıklı Mancınık
http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=12 30.03.2019 18:55



Resim 43. Doğu'dan Endülüs yoluyla Batı'ya geçen Denge Ağırlıklı Mancınık (Ok Atan Versiyonu) http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=12 30.03.2019 18:56



Resim 44. İbnü'l-Baytâr'ın el-Câmi' eserinde etten dökülen kırmızı suya benzettiği "*Akik (Latince; Karneol) Taşı*" http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=9 01.04.2019 16:12



Resim 45. İbnü'l-Baytâr'ın el-Câmi' eserinde ismi geçen "*Oniks/Caz' Taşı*"
http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=9 01.04.2019 16.19

EK 2. Haritalar



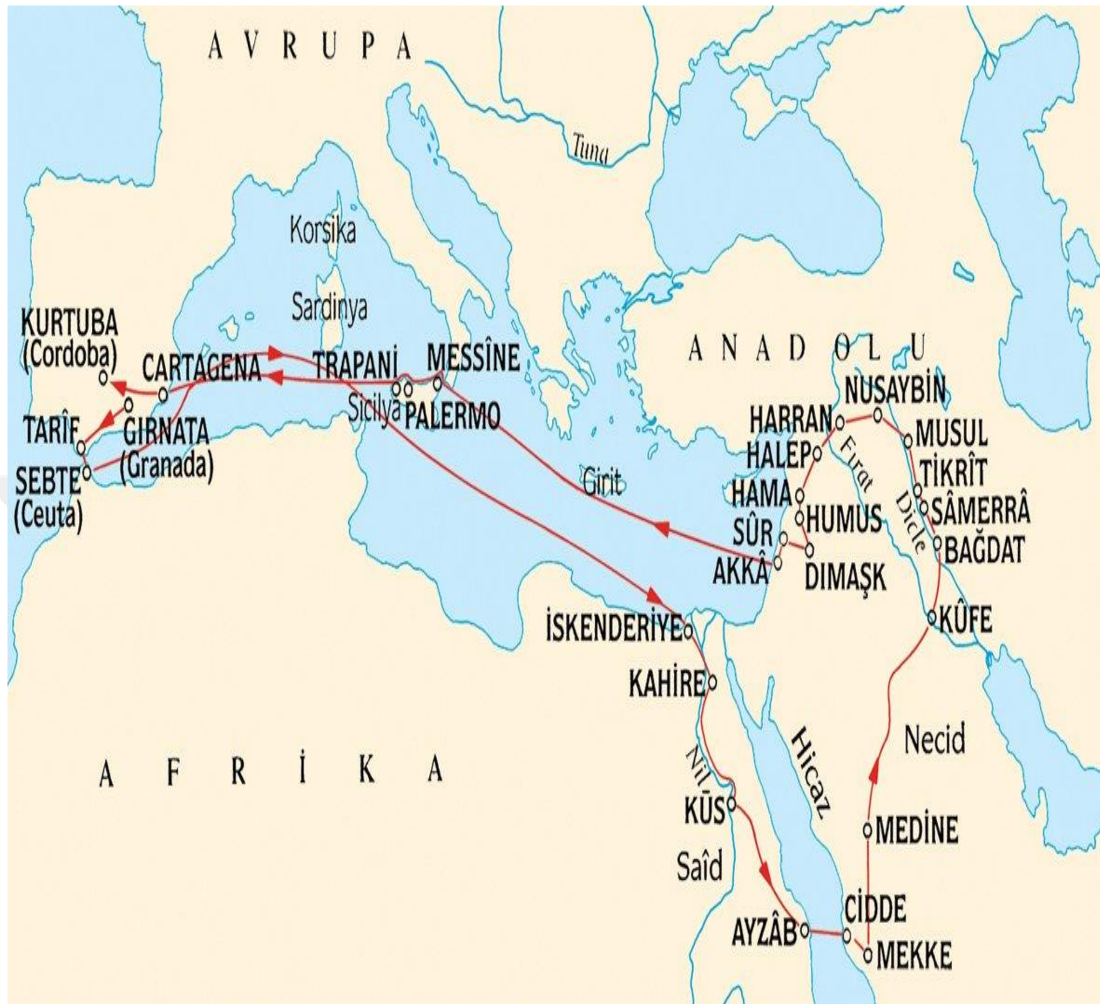
Harita 1. Endülüs Emevî Devleti Haritası **http://www.serenti.org/wp-content/uploads/2016/10/endulus_emevi.png** 09.01.2019 22:03



Harita 2. İdrîsî'nin Dünya Haritası **http://www.genelturktarihi.net/el-idrisi-ve-dunya-haritasi** 09.01.2019 21:26



Harita 3. İdrisî'nin Dünya Haritasının Metalik Bir Şekli
http://www.ibtav.org/eserler/?sayfa=2 26.05.2019 15:57



Harita 4. İbn-i Cübeyr’in Seyahat Rotası https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-cubeyr 09.01.2019 22.02

ÖZGEÇMİŞ



Adı Soyadı : Erol Çetindal

Doğum Yeri ve Yılı: Kastamonu/1994

Medeni Hali : Bekâr

Yabancı Dili : İngilizce

E-posta : erolcetindal@gmail.com

Eğitim Durumu

Lise : Aytaç Eruz Lisesi (2008-2012)

Lisans : Kastamonu Üniversitesi Tarih Bölümü (2012-2016)